ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: **8.024**

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I ISSUE - LXXXIII Year – 8 May 2023

:: Editor in Chief ::

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Address for Correspondence

Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete Website: www.wiidrj.com

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

Email: siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com

Mob. No: +91-9623979067 **Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.**

(For International contact only +91-8857894082)

Worldwide International Inter Disciplinary Research

(A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- **Library sci.**
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

<u>Director</u> : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by
Anupam Printers, Hyderabad

Cost: Rs. 400/-

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Editorial Board

Dr. P. Neelkantrao Dept. of Economics, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Suhas Pathak** Dept. of School of Media studies S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)
Dr. Pramod Ravindra Deshpande Wake Forest School of Medicine, Dept. of Cancer Biology,Winston Salem, NC, USA.	**Dr. Sachin G. Khedikar** Principal & Professor,Dept. of Rachana-Sharir, Shri. O. H. Nazar Ayurved College, SURAT (India.)
Dr Ashutosh Gupta Dept. of Sanskrit, HNB Garhwal University, Srinagar Garhwal Uttrakhand 246174 (India.)	**Dr. Mayuresh M. Rampurkar** Sardar Vallabhbhai Patel Hospital,(Neurosurgery),Ahmedabad. (G.India.)
Dr. Manish Deshpande N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Kulkarni J. N.** Library sci. S.R.T.M.U.Nanded. (MH., India.)

Co-Editorial Board

Dr. N. N. Bandela Dept. of Envi. Science Dr.B.A.M.U. Aurangabad. (MH., India.)	**Dr. Suman K. S.** Dept. of Oriental languages, Loyola College,(Autonomous) Affiliated to University of Madras,Nungambakkam, Chennai-600034 (India.)
Dr. S. P. Hangirgekar Dept. of Chemistry Shivaji University, Kolhapur. (MH., India.)	**Dr. Baswaprabhu Jirli** Dept. of Extension Education, Institute of Agricultural Sci. BHU, Varanasi. (India.)
Smt. Martha B. Department of English, Dr. B.R. Ambedkar F.G. College, Ladgeri, Bidar, Karnataka (India.)	**Dr. Chandan Bora** Dept. Of Commerce (MH., India.)
Dr. Mahesh Joshi Dept. Of Education S.R.T.M.U. Nanded.(MH., India.)	**Dr. Mangesh W. Nalkande** Dept. of Kayachikitsa Govt. Ayurved College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Viraj Vilas Jadhav Professor and HOD, Dept. of Rachanasharir, Shri dhanwantry ayurvedic College and hospital sector 46 B CHANDIGARH. (India.)	**Dr. M.B. Kulkarni** Govt. Medical College, Nanded. (MH., India)

Peer-Review Committee

Dr. U. D. Joshi Principal Y. College, Ambajogai. (MH., India.)	**Dr. Vasant Biradar** Principal Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Joshi Prashantkumar Panditdev Department of Zoology (Fishery Science) Adarsh College, Hingoli-431513 (MH., India.)	**Prof. Dr. Mahendrakumar Y. Kulkarni** Head,Dept. of zoology N.S.B. Colloege, Nanded. (MH., India.)
Dr. Bibhishan Kare Rrsearch Guide, Professor and HOD Dept. of Sociology, NSB College, Nanded.	**Dr. Sanjay S. Pekamwar** School of Pharmacy, SRTM University, Nanded (MH., India.)
Dr. Prashant Andage Dept. of Envi. Sci Ratnagiri sub Center, Mumbai University(MH., India.)	**Dr. Shashikant B. Dargu** Dept. Of Sanskrit N. S. B. College, Nanded(MH., India.)
Dr. Shivraj G. Vannale School of Chemical Sciences S.R.T.M.U. Nanded(MH., India.)	**Dr. Subhash T. Pandit** Department of Economics, S. V. Night College, Dombivli (E) (MH., India.)
Dr. Sadavarte Rajesh K. Dept. of Computer, N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Vinay D. Bhogle** Dept. of English Degloor College, Deglor(MH., India.)
Dr. Kalpana Kadam (Bedre) Dept.of Political Sci., N.S.B. College,Nanded.(MH., India.)	**Dr. Sharada Bande** Head, Dept. of History, S. S. Suryabhanji Pawar College, Purna (Jn.) (MH., India.)
Dr. Deshpande R. P. Dept. Zoology Sharda Mahavidyalaya, Parbhani. (MH., India.)	**Dr. Gananjay Y. Kahalekar** Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalay, Mukhed Dist. Nanded. (MH., India.)
Dr. Prashant G. Gawali Associate Professor, Dept. of Physics Bahirji Smarak Mahavidyalya, Basmathnagar, Dist. Hingoli (MH., India.)	**Dr. Vikas Kundu** Geeta College of Education Butana(kundu), Sonepat – Haryana
Prof. K. Varalaxmi Deputy Director Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad.	

Advisor Committee

Dr. Milind V. Rampurkar Govt. Ayurved College, Mumbai. (MH., India.)	**Dr. Sudhir Kokare** Nanded. (MH., India.)
Dr. Sanjay G. Shirodkar Principal Swa. Sawarkar College, Beed. (MH., India.)	**Prof. Dr. Chitanand M. P.** Dept. Of Microbiology N. S. B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Darmapurikar Bhalchandra V. Dept. of Political sci., NSB college, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Ashish Divde** Head Dept.of Envi.Sci,H.J.P.Mahavidyalaya,H.Nagar.(MH., India.)
Shri. Bidrkar Shivaji College, Parbhani (MH., India.)	**Dr. Anand R. Ashturkar** Dept. of Envi. Sci. N.S.B.College, Nanded (MH., India.)
Adv.Yadupat Ardhapurkar Law.,Nanded. (MH., India.)	**Dr. Karale Nagesh Baburao** Saraswati Mahavidyalaya, Kaij Dist. Beed. (MH., India.)
Dr. Nagesh R. Khadkekar SRTMU, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Jeevan Pimpalwadkar** (Marathi) Research Guide, SRTMU Nanded. (MH., India)
Dr. A.I. Shaikh Associate Professor & Head, School of Social Sciences, SRTMU, Nanded. (MH., India)	**Dr. Rajendr Jadhav** Nanded. (MH., India.)
Shri Bharat Jangam Director Jangam Academy, Nepal..	**Dr. Jayanth Chapla** Dept of Zoology Osmania University, Hyderabad. (India)
Shri. Santkumar Mahajan Nanded. (MH., India.)	

Guidelines for Submission of Manuscript

COVERING LETTER FOR SUBMISSION:

DATE: _____________

To,
THE EDITOR,
WIPRJ,
Parbhani.

Subject: Submission of the article with the title ……………………………………………

……………………………..…………………………………………………………...…….

DEAR Editor,

Please find my submission of article for possible publication in your journal.

I hereby affirm that the contents of this manuscript are original. Furthermore it has neither been published elsewhere fully or partly, nor itis under review for publication anywhere.

I affirm that all author(s) have seen and agreed to the submitted version of the manuscript and their inclusion of name(s) as co-author(s).

Also, if our/my manuscript is accepted, I/We agree to comply with the formalities as given in the journal and you are free to publish our contribution in your journal.

Name and Sign of Author/Authors
Designation:
Affiliation with full address & Pin Code:
Residential address with Pin Code:
Mobile Number (s):
Landline Number (s):
E-mail Address:
Alternate E-mail Address:

2. INTRODUCTION: Manuscript must be in British English prepared on a standard A4 size paper setting. It must be prepared on a single space and single column with 1” margin set for top, bottom, left and right. It should be typed in 12point Times New Roman Font (English Article) and 16 point in DVB-TT Surekh in Pagemaker (Marathi / Hindi Article).

3. MANUSCRIPT TITLE and HEADINGS: The title of the paper should be bold capital. All the headings should be bold.All sub-headings should have also bold.

4. AUTHOR(S) NAME(S) and AFFILIATIONS: The author(s) full name, designation, affiliation(s), address, and email address should be there.

5. ABSTRACT: Abstract should be in fully italicized text, not exceeding 250 words. The abstract must be informative.

6. KEYWORDS: Abstract must be followed by list of keywords, subject to the maximum of five.

7. FIGURES and TABLES: These should be simple, centered, separately numbered and self-explanatory, and titles must be above the tables/figures. Sources of data should be mentioned below the table/figure.

8. REFERENCES: The list of all references should be alphabetically arranged. It must be single spaced, and at the end of the manuscript. The author(s) should mention only the actually utilized references in the preparation of manuscript and they are supposed to follow **Harvard Style of Referencing**.

Review Process

Each research paper submitted to the journal is subject to the following reviewing process:

1. Each research paper/article will be initially evaluated by the editor to check the quality of the research article for the journal.
2. The articles passed through screening at this level will be forwarded to two referees for blind peer review.
3. At this stage, two referees will carefully review the research article, each of whom will make a recommendation to publish the article in its present form/modify/reject.
4. The review process may take one/two months.
5. In case of acceptance of the article, journal reserves the right of making amendments in the final draft of the research paper to suit the journal’s standard and requirement.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN – 2454 7905)

COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

Date:

TO,
THE PUBLISHING EDITOR,
Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred),
Parbhani.

SUBJECT: COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM
(The article cannot be published until this copyright authorization agreement is received by the Editor)

DECLARATION

I/We …….. the author/authors of the paper titled……………………………………………………………………………..
………authorize you to publish the above mentioned article **Worldwide International Inter Disciplinary Research** (A Peer Reviewed)

I/We hereby declare that:

1. This article authored by me/us is an original and genuine research work. It does not infringe on the right of others and does not contain any libelous or unlawful statements. It has not neither been submitted for publication nor published elsewhere in any print/electronic form.
2. I/We have taken permission from the copyright holder to reproduce the matter not owned by me and acknowledged the source.
3. I/We permit editors to publish the said paper in the journal or in any other means with editorial modification, if any.
4. I/We assign all the copyright of this article to the journal, and have not assigned any kind of rights for its publication to any other publisher(s).
5. I/We agree to indemnify the Editors, **Worldwide International Inter Disciplinary Research** (A Peer Reviewed Referred) against all claims and expenses arising from any breach of warranty on my/our behalf in this agreement.
6. In case of a paper by multi-authored article, I/corresponding authors have obtained permission to enter into agreement and assign copyright from all the co-authors, in writing and all the co-authors have thoroughly read and agreed with above warranties and authorization.
7. All disputes subject to jurisdiction of Nanded court only.

Name : ………………………………………………………………………………..
Official Address :………………………………………………………………………………..
………………………………………………… Pin …………………..
e-mail id :………………………………………………………………………………..
Mobile and Phone No. : ………………………………………………………………………………..
Signature of the Author(s) : ………………………………………………………………………………..

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN 2454 7905)

Dr. Rajesh G. Umbarkar

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

Phone : +91 9623979067 **Email :** siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com

www.wiidrj.com

Dear Editor,

I wish to be an Annual Member and agree to abide by your rules and regulations.

1. Name in Full :____

2. Nationality: ________________________

3. Address for Correspondence: ____________________________________

Phone (STD code): _______________________ Mobile No : ____________________________

4. Name of the College/Employer : ____________________________________

5. Present Position/Designation: ____________________________________

6. Email Address: ____

Date: **(Signature of the applicant)**

Place: Stamp Seal:

ANNUAL SUBSCRIPTION RATES:

	Domestic	International
Individual	Rs. 1500	$ 150
Institutional	Rs. 1500	$ 150

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Subscriptions must be sent by Demand Draft drawn on any Nationalized Bank at Nanded, in favour of **Mrs.Pallavi Laxmanrao Shete** Subscription can also be made by depositing cash or electronic transfer in our bank account.

Name of the Bank : **State Bank of India**,**Branch – Taroda Naka Dist**. NANDED. (MH., India.)
IFSC Code : **SBIN0016667**
Branch Code : 16667
Account Number : **20286425949**

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	Power of Advertising And Social Responsibility	Dr. S. D. Pathak	01
02.	Ratan Tata : The Great Philanthropist In The World	Amit Chandrakant Yeole	03
03.	Karukkuand The Weave Ofmy Life: A Comparativestudy	Dr. Nirlay R. Petkar	08
04.	Global Perspectives on Cryptocurrency Regulation: A Comparative Analysis of the US, EU, China, Japan, and India	Dr. Sujata Chandrakant Patil Mr. Bhushan K. Wankhede	14
05.	Buddhist Education System and Status Today!	Dr. Prakash Laxmanrao Dompale	24
06.	Demographic Dividend in India	Swapnali Sanjay Dusane	28
07.	Marketing Is Both Arts and A Science	Dr. S. D. Pathak	34
08.	छत्रपती शिवाजी महाराजांचा महिलाविषयक दृष्टीकोन	प्रा. डॉ. बोचरे जे. एम.	37
09.	चिनी प्रवासी -: प्रवासवर्णन आणि बौद्ध धर्म	महादेव शरणप्पा खळुरे	40
10.	मराठवाड्यातील सत्यशोधक चळवळ	प्रा. डॉ. महेंद्र यादवराव घनसावंत	44
11.	भारतीय लोकसंख्या:— आव्हाने आणि समस्या	प्रवीण सोमा पारधी	48
12.	देवदासी चळवळीतील महिला नेतृत्व : गौराबाई सलवादे	प्रा. डॉ. शशिकांत सुबराव संघराज	52
13.	भारतीय अर्थव्यवस्था आणि शाश्वत विकास	डॉ. अर्चना रा. मेश्राम	58
14.	भारतातील स्त्री घर कामगार : एक अभ्यास	ज्योती प्रवीणचंद्र पाटील नासिकेत गोविंदराव सूर्यवंशी	61
15.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पत्रकारितेचे मूल्य	प्रा. पुरूषोत्तम गुणवंत पखाले	65
16.	तथागत गौतम बुध्द आणि म. फुले यांच्या स्त्रिविषयक विचारांचा अनुबंध	डॉ सुधाकर नवसागर	69
17.	ऑनलाइन शिक्षण: फायदे व तोटे	लक्ष्मीकांत एकनाथराव ईडलवार	73
18.	महात्मा फुले यांच्या सामाजिक योगदानाचा चिकीस्तक अभ्यास	प्रा. जयश्री मच्छिंद्रबगाटे	75
19.	शालेय जीवनातील आरोग्यदायी आहार व शैक्षणिक-शारीरिक विकास	लक्ष्मीकांत एकनाथराव ईडलवार	80
20.	भारतीय निवडणूकांतील वाढता भ्रष्टाचार व उपाययोजना	डॉ. बांगर नितीनकुमार बाबासाहेब	82
21.	समाज माध्यमांचा प्रभाव आणि परिणाम	कु स्नेहा हरिदास गेडाम	86

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	POWER OF ADVERTISING AND SOCIAL RESPONSIBILITY	DR. S. D. PATHAK	01
02.	RATAN TATA : THE GREAT PHILANTHROPIST IN THE WORLD	AMIT CHANDRAKANT YEOLE	03
03.	KARUKKUAND THE WEAVE OFMY LIFE: A COMPARATIVESTUDY	DR. NIRLAY R. PETKAR	08
04.	GLOBAL PERSPECTIVES ON CRYPTOCURRENCY REGULATION: A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE US, EU, CHINA, JAPAN, AND INDIA	DR. SUJATA CHANDRAKANT PATIL MR. BHUSHAN K. WANKHEDE	14
05.	BUDDHIST EDUCATION SYSTEM AND STATUS TODAY!	DR. PRAKASH LAXMANRAO DOMPALE	24
06.	DEMOGRAPHIC DIVIDEND IN INDIA	SWAPNALI SANJAY DUSANE	28
07.	MARKETING IS BOTH ARTS AND A SCIENCE	DR. S. D. PATHAK	34
08.	छत्रपती शिवाजी महाराजांचा महिलाविषयक दृष्टीकोन	प्रा. डॉ. बोचरे जे. एम.	37
09.	चिनी प्रवासी -: प्रवासवर्णन आणि बौद्ध धर्म	महादेव शरणप्पा खळुरे	40
10.	मराठवाड्यातील सत्यशोधक चळवळ	प्रा. डॉ. महेंद्र यादवराव घनसावंत	44
11.	भारतीय लोकसंख्या:– आव्हाने आणि समस्या	प्रवीण सोमा पारधी	48
12.	देवदासी चळवळीतील महिला नेतृत्व : गौराबाई सलवादे	प्रा. डॉ. शशिकांत सुबराव संघराज	52
13.	भारतीय अर्थव्यवस्था आणि ाश्वत विकास	डॉ. अर्चना रा. मेश्राम	58
14.	भारतातील स्त्री घर कामगार : एक अभ्यास	ज्योती प्रवीणचंद्र पाटील नासिकेत गोविंदराव सूर्यवंशी	61
15.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पत्रकारितेचे मूल्य	प्रा. पुरूषोत्तम गुणवंत पखाले	65
16.	तथागत गौतम बुध्द आणि म. फुले यांच्या स्त्रिविषयक विचारांचा अनुबंध	डॉ सुधाकर नवसागर	69
17.	ऑनलाइन शिक्षण: फायदे व तोटे	लक्ष्मीकांत एकनाथराव ईडलवार	73
18.	महात्मा फुले यांच्या सामाजिक योगदानाचा चिकीत्सक अभ्यास	प्रा. जयश्री मच्छिंद्रबगाटे	75
19.	शालेय जीवनातील आरोग्यदायी आहार व शैक्षणिक-शारीरिक विकास	लक्ष्मीकांत एकनाथराव ईडलवार	80
20.	भारतीय निवडणूकांतील वाढता भ्रष्टाचार व उपाययोजना	डॉ. बांगर नितीनकुमार बाबासाहेब	82

21.	समाज माध्यमांचा प्रभाव आणि परिणाम	कु स्नेहा हरिदास गेडाम	86
22.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षण विषयक विचार	श्री. सूर्यकांत गोविंदराव बोईनवाड	91
23.	**IMPORTANCE OF COMMUNICATION IN THE LIFE OF HUMAN BEING**	**SUPRIYA S. JADHAV**	93
24.	स्वाधीनता आंदोलन के अनछुए व्यक्तित्व : एक परिचय	सरोजनी डडसेना	98

Power of Advertising And Social Responsibility

Dr. S. D. Pathak
Associate Professor, School of Media Studies, SRTM University, Nanded.

ABSTRACT

The interactivity of digital media technology has led to great changes in the traditional advertising model, and it has also become a widely used means in modern society, especially in film and television advertising. This technology can make the picture more realistic, thus bringing a new visual experience to the audience. Film and television advertising.

Keywords: Social Responsibility, Media, Advertising

Advertising is one of the most effective and efficient forms of outbound media not only because businesses can disseminate their message on a variety of platforms whether it is done through television, radio or social media platforms, but also because of the role it plays in increasing profitability by helping increase sales and revenue. In the modern world businesses, competing globally and serving international customers has become a fact of life for many companies that hope to stay ahead of their competition. This has urged companies to look for innovative and creative ways to promote their products in the global market and design campaigns that take into consideration cultural differences and tap into consumers' beliefs and shared values.[1]

The role and functions of advertising in the new global economy of the 21st Century is vital in developing local businesses andenabling them to face the competition of other companies globally. Hence, it is crucial for international companies to develop their marketing strategies that resonate deeply with the culture and values of the targeted society. In today's business environment, the advertising and marketing industry is constantly evolving in terms of market size, quality and content and must keep abreast of technological advances to come up with creative advertising and marketing concepts to compete locally and internationally.

With a successful advertising campaign, companies can gain an advantage over their competition. Hence, it is essential for any campaign to consider the different perspectives on community issues, focus on the content and harness technological advances to create a creative concept. However, advertising is no longer about persuasion so much as creating a positive experience that will influence the consumers over the longer-term. In fact, many critics of advertising believe that advertising has a profound impact on consumerism and cultural values Critics believe that advertisers promulgate superficial crrism by creating false come and manipulate the symbols that serve as sod price of action (Wharton, 2013).

The impact of advertising is no longer limited and can have both positive and negative effects on society to a certain extent depending on the content of the message and how it resonate with the values, norms and culture of a specific society. Choosing the right message 20 promote critical for successful advertising as it can influence the way consumers live their lives perceive their needs and wants and whether and how they think about themselves especially when it is promoted through various media channels Also Consumers who are seeking social improvement are easily influenced with advertisements and try to impersonate what they see for self-satisfaction.[2]

Likewise, the type of language used in advertisements to convey specific messages has a great impact on the consumer There are different signs of verbal and non verbal communication advertisers employ to communicate their messages in their ads As language is the verbal symbol

advertisers always keep in mind the emotive power of the wonds they use Non-verbal symbols include shapes, colors, and facial and body messages Of urse there are other numerous symbols that carry specific messages depending on how they are used in recreating reality such as wing makeup, garments, and creating the characters in the ad Images and music integrated in ads also play a role in catapulting a distinct emotional connection Consistent imagery in ads is a useful way to deliver the sage, to increase customer engagement and to create value and cultural connection while building a brand foundation Alsa companies around the world are incorporating social responsibility into their overall business strategy.

Looking broadly at earlier studies, it appears that advertising plays a significant role in reflecting communities' shared values and shaping societies. For instance, one of the studies explored the utilization of broad communications to explicitly promote a social change that debilitated societies and replaced their culture with a pseudo-culture. Adorno's hypothesis of pseudo-culture, was employed to analyze how political ideologies can create social change by using mass-mediated Advertisement images.[3]

Conclusion :

Advertising survives only in democratic countries, where there’s a freedom of economic speech. So a widely known theme about democracy are often written with little variation Advertising of the people for the people and by the people”. To know the consequences of advertising on consumers, it’s necessary to check the role of the media m advertising, consumer attitudes, importance of motivational research. Psychoanalysis. This helps us to grasp the socio-ethical effects of advertising. Various sales gimmicks and suggestive indecency in advertising. With this framework in mind, we will study how the society will be shielded from adverse effects of advertising.

Reference

1. David ELmes, the relationship between language and culture, National institute of fitness and sports in konoy international Exchange and language education center, 2013,pp 11-15.
2. SherehanHamdalla Mohamed, How Advertising Reflect Culture and Values, Page. No. 114
3. Dr. SumitNarula, How Advertising Reflect Culture and Values, A Qualitative Analysis Study. Page. No. 115

RATAN TATA : THE GREAT PHILANTHROPIST IN THE WORLD

Amit Chandrakant Yeole
M.Com, B.Ed. SET, Asst. Teacher, S.S.M.M. College, Pachora, Tal – Pachora, Dist – Jalgaon

INTRODUCTION:

Ratan Tata, born on December 28, 1937, is an Indian industrialist, philanthropist, and former chairman of Tata Sons, the holding company of the Tata Group. He is widely recognized as one of India's most influential business leaders and has made significant contributions to the growth and development of the Tata Group of Companies during his tenure.

Ratan Tata comes from a prominent family that has played a significant role in shaping India's industrial landscape for over a century. He is the grandson of Jamsetji Tata, the founder of the Tata Group, and the son of Naval Tata. Ratan Tata completed his early education in Mumbai, India, and went on to study architecture and structural engineering at Cornell University in the United States.

After completing his studies, Ratan Tata joined the Tata Group in 1962. He initially worked on the shop floor of Tata Steel, one of the group's flagship companies, gaining hands-on experience in various departments. Over the years, he held several key positions within the Tata Group and played a crucial role in expanding the company's operations both within India and globally.

In 1991, Ratan Tata became the chairman of Tata Sons, succeeding J.R.D. Tata. Under his leadership, the Tata Group witnessed significant growth and diversification across various industries, including automobiles, steel, information technology, telecommunications, hospitality, and more. Ratan Tata's visionary leadership and emphasis on corporate social responsibility helped transform the Tata Group into a global conglomerate known for its ethical practices and social initiatives.

One of the notable achievements during Ratan Tata's tenure was the successful acquisition of international brands like Jaguar Land Rover by Tata Motors. This acquisition marked a significant milestone for the Tata Group, expanding its global footprint and establishing it as a major player in the automotive industry.

Ratan Tata retired as the chairman of Tata Sons in December 2012 but continues to be actively involved in various business and philanthropic endeavors. He has received numerous awards and accolades for his contributions to the business world and society at large. Ratan Tata's leadership, integrity, and commitment to innovation have made him an iconic figure in India and a respected global business leader.

Ratan Tata's philanthropic efforts have earned him several accolades and recognition, including the PADMA BHUSHAN - one of India's highest civilian awards, for his outstanding contributions to society. His dedication to philanthropy reflects his belief in the responsibility of successful individuals and corporations to make a positive impact on society and contribute towards its progress and well-being.

RATAN TATA as PHILANTHROPIST:

Ratan Tata is widely recognized for his philanthropic efforts and his commitment to giving back to society. Throughout his career, he has consistently demonstrated a deep sense of social responsibility and has undertaken various initiatives to address social issues and contribute to the welfare of the community.

TATA's PHILANTHROPIC WORK:

Ratan Tata's philanthropic initiatives have made a significant impact on various aspects of society, ranging from education and healthcare to rural development and disaster relief. His commitment to social causes and his efforts to create sustainable change have earned him widespread respect and admiration as a philanthropist and a compassionate leader.

Ratan Tata is widely regarded as a philanthropist who has made significant contributions to various social causes and initiatives. Throughout his career, he has shown a deep commitment to giving back to society and improving the lives of people in need. Here are some notable philanthropic endeavors and initiatives led by Ratan Tata.

TATA TRUSTS:

Ratan Tata is closely associated with the Tata Trusts, which is one of the oldest and largest philanthropic organizations in India. The Trusts, comprising various charitable entities, work in diverse areas such as education, healthcare, rural development, and arts and culture. Ratan Tata has played a key role in shaping the Trusts' strategic initiatives and has supported their efforts to create sustainable social impact.

Ratan Tata has been actively involved with the Tata Trusts, which are among India's oldest and largest philanthropic organizations. He has played a crucial role in shaping their strategies expanding their impact. The Tata Trusts work in areas such as healthcare, education, rural development, and livelihood generation, with a particular focus on empowering underprivileged communities.

EDUCATION:

Ratan Tata has placed significant emphasis on promoting education, recognizing it as a key driver of social and economic development. He has supported initiatives to enhance access to quality education, including the establishment of educational institutions such as the Tata Institute of Social Sciences (TISS) and the Tata Institute of Fundamental Research (TIFR). He has also been involved in initiatives to improve education infrastructure and provide scholarships for deserving students.

Ratan Tata has been a strong advocate for education and has made significant contributions to promote access to quality education in India. He has supported various educational institutions and initiatives aimed at providing scholarships, improving infrastructure, and enhancing the quality of education. Ratan Tata's focus on education stems from his belief in its transformative power and its ability to uplift individuals and communities. "Ratan Tata Donates $25 Million to Harvard Business School in 2016 for the construction of an academic and residential building.

Ratan Tata Donates $50 Million for Cornell University's Scholarship Program in 2021. Ratan Tata's generous donation towards Cornell University for supporting students in need.

RURAL DEVELOPMENT:

Recognizing the importance of inclusive growth, Ratan Tata has championed various initiatives for rural development. The Tata Trusts have undertaken projects to improve agriculture practices, enhance livelihood opportunities, and provide access to clean water and sanitation in rural areas. These efforts aim to uplift rural communities and bridge the urban-rural divide.

Ratan Tata has shown a keen interest in uplifting rural communities and improving their livelihoods. Through the Tata Trusts and other philanthropic initiatives, he has supported projects in areas such as agriculture, skill development, water conservation, and rural healthcare. His efforts have aimed to bring sustainable development and economic empowerment to rural areas, thereby reducing poverty and improving living standards.

HEALTHCARE:

Ratan Tata has been actively involved in healthcare initiatives, particularly in improving access to quality healthcare for underserved populations. Through the Tata Trusts, he has supported the establishment of hospitals, medical research centers, and healthcare programs in both rural and urban areas. His contributions have focused on addressing healthcare challenges, promoting preventive care, and supporting initiatives for the eradication of diseases.

Ratan Tata has been actively involved in supporting healthcare initiatives, particularly in the areas of affordable healthcare and medical research. He has contributed to the establishment of healthcare facilities, including hospitals and clinics, to ensure access to quality healthcare services for underprivileged communities. Ratan Tata has also supported medical research and innovation to address critical health challenges in India.

DISASTER RELIEF:

In times of natural disasters or humanitarian crises, Ratan Tata has been at the forefront of providing support and relief efforts. His philanthropic endeavors have included contributions towards disaster relief operations, rehabilitation programs, and rebuilding initiatives. Ratan Tata's efforts have helped provide critical aid and support to affected communities during times of distress. Ratan Tata has been at the forefront of providing assistance during times of natural disasters and emergencies. The Tata Trusts have consistently responded to crises by providing relief and rehabilitation support to affected communities. Ratan Tata has personally led these efforts and ensured that resources are directed towards rebuilding lives and infrastructure in disaster-stricken areas.

RATAN TATA'S ROLE IN CORONA PANDEMIC SITUATION:

Ratan Tata played significant role in addressing the challenges posed by the COVID-19 pandemic in India. He utilized his resources, expertise, and influence to support various initiatives aimed at combating the pandemic and providing relief to those affected. Here are some key contributions and actions taken by Ratan Tata during the COVID-19 pandemic.

PHILANTROPHIC DONATIONS:

Ratan Tata made significant financial contributions through the Tata Trusts to support COVID-19 relief efforts. The Tata Trusts pledged a substantial sum towards providing personal protective equipment (PPE) for healthcare workers, setting up isolation and treatment facilities, and supporting medical research and testing initiatives.

PRODUCTION OF VENTILATORS:

Recognizing the critical shortage of ventilators during the pandemic, Ratan Tata took the lead in repurposing manufacturing facilities of Tata Group companies to produce ventilators. Tata Trusts supported these efforts by providing necessary funding and resources. This initiative helped address the scarcity of life-saving equipment and increased the country's ventilator capacity.

SUPPORT for HEALTHCARE INFRASTUCTURES:

Ratan Tata directed the Tata Trusts to work closely with government agencies and healthcare institutions to augment healthcare infrastructure. The Trusts extended support by setting up COVID-19 care centers, establishing modular hospital facilities, and providing financial aid to hospitals for procuring medical equipment and enhancing healthcare capacity.

RELIEF MEASURES for UNPROTECTED COMMUNITIES:

Ratan Tata emphasized the need to address the socio-economic impact of the pandemic, particularly on vulnerable communities. The Tata Trusts collaborated with various organizations and

government agencies to provide relief measures such as food and essential supplies to marginalized sections of society affected by lockdowns and economic hardships.

COLLABORATION and PANRTNERSHIP:

Ratan Tata actively encouraged collaborations and partnerships between Tata Group companies and other organizations to foster innovation and find effective solutions to combat the pandemic. The Tata Group collaborated with healthcare institutions, research organizations, and technology companies to develop testing kits, innovative treatment solutions, and digital health platforms.

COMMUNICATION and AWARENESS:

Ratan Tata utilized his influential voice to raise awareness about the importance of adhering to safety protocols and guidelines issued by health authorities. He actively used social media platforms to spread messages of solidarity, encourage responsible behavior, and share updates on the Tata Group's initiatives in response to the pandemic.

Ratan Tata's contributions during the COVID-19 pandemic demonstrated his commitment to society and his proactive approach in addressing the challenges faced by the nation. His efforts not only provided immediate relief but also aimed to build long-term resilience in healthcare infrastructure and support systems. His leadership and philanthropic initiatives continue to inspire and make a significant impact in India's fight against the pandemic.

CONCLUSION:

Ratan Tata has established himself as an exemplary philanthropist through his dedicated efforts to address social issues and improve the lives of countless individuals. His remarkable contributions and initiatives have left an indelible mark on society, setting a high standard for philanthropy globally. Ratan Tata's philanthropic work has been characterized by its strategic approach, long-term vision, and commitment to sustainable development.

Through the various Tata Trusts, Ratan Tata has directed substantial financial resources towards education, healthcare, rural development, and empowerment programs. His focus on these key areas reflects a deep understanding of the fundamental challenges faced by underprivileged communities and the need for holistic solutions. By investing in education, Ratan Tata has enabled access to quality learning opportunities for countless children, empowering them to break the cycle of poverty and pursue brighter futures.

Ratan Tata's philanthropic endeavors extend beyond financial contributions. He has actively participated in initiatives aimed at fostering entrepreneurship and supporting innovative ideas that can drive economic growth and create employment opportunities. His commitment to social entrepreneurship has inspired a generation of aspiring change makers to tackle societal problems with innovative solutions.

Furthermore, Ratan Tata's philanthropy is not limited to India alone. He has extended his efforts globally, partnering with international organizations and supporting initiatives in diverse areas such as disaster relief, environmental conservation, and renewable energy. This global outlook reflects his belief in the interconnectedness of global challenges and the need for collaborative action.

The impact of Ratan Tata's philanthropy can be seen in the countless lives that have been transformed through his initiatives. Whether it is providing quality healthcare to remote communities, empowering women through skill development programs, or supporting grassroots

organizations, his philanthropic work has touched the lives of the most vulnerable and marginalized sections of society.

Ratan Tata's legacy as a philanthropist goes beyond the impressive scale of his contributions. It lies in his unwavering commitment to improving the lives of others and creating a more equitable and sustainable world. His visionary leadership, empathy, and compassion serve as an inspiration for individuals and organizations alike, reminding us of the power of philanthropy to drive meaningful and lasting change.

REFERENCES:

1. Tata Trusts Official Website: https://www.tatatrusts.org/
2. "The Tata Group: From Torchbearers to Trailblazers" by Shashank Shah
3. "Ratan Tata: Leading the Tata Group" by Ashok Raj
4. "Ratan Tata: A Visionary, Leader, and Philanthropist" by Vinay Kamath
5. "Ratan Tata Donates $50 Million for Cornell University's Scholarship Program" (2021):article Source: Cornell University News - https://news.cornell.edu/stories/2021/06/ratan-tata-donates-50-million-cornell-university-scholarship-program
6. "Ratan Tata Commits $70 Million to Boosting COVID-19 Vaccine Distribution" (2021): This news article discusses Ratan Tata's pledge to donate funds towards enhancing COVID-19 vaccine access and distribution in India.
7. Source: India Today - https://www.indiatoday.in/coronavirus-outbreak/story/ratan-tata-commits-usd-70-million-to-boosting-covid-19-vaccine-distribution-1792535-2021-05-06
8. "Ratan Tata Foundation Donates $70 Million to Fight COVID-19" (2020): This article highlights Ratan Tata's significant contribution towards combating the COVID-19 pandemic in India.
9. Source: The Economic Times - https://economictimes.indiatimes.com/news/politics-and-nation/ratan-tata-foundation-donates-rs-500-crore-to-fight-covid-19/articleshow/74987266.cms
10. "Ratan Tata Donates $25 Million to Harvard Business School" (2016): This news piece discusses Ratan Tata's generous donation to Harvard Business School, intended for the construction of an academic and residential building.
11. Source: NDTV - https://www.ndtv.com/business/ratan-tata-donates-25-million-to-harvard-business-school-1266004
12. ARTICLE-"Ratan Tata: A Legacy of Philanthropy" (2015)
13. Source: Forbes - https://www.forbes.com/sites/pascaledubois/2015/08/21/ratan-tata-a-legacy-of-philanthropy/?sh=79a85ce55af5

KARUKKUAND THE WEAVE OFMY LIFE: A COMPARATIVESTUDY

Dr. Nirlay R. Petkar
Assistant Professor, Department of English, Jawaharlal Nehru College, Wadi, Nagpur. (Maharashtra).

Abstract:

The present paper is about two autobiographies of Dalit literature. One from Marathi Dalit literature Urmila Pawar's The Weave of My Life and one from Tamil Dalit literature Bama's Karukku.The experience of both the female autobiographers are more or less same except the degree differs. One more common factor in both the autobiographies is marginalization of the female autobiographers on the basis of caste, class and gender. The basic difference this study has found in both the autobiographies – Karukku and The Weave of My Life – is thatBama, A Tamil Dalit female autobiographer has her inspiration in the teachings of Jesus Christ that could not give her any relief from the caste and gender discrimination and Urmila Pawar the Marathi Dalit female autobiographer, who gave the foundation of their writing and struggle for community identity in the thought of Dr. Babasaheb Ambedkar and the philosophy of the Buddha.

Keywords: Autobiographies, Marginalization, Discrimination, Caste.

Introduction:

This is acomparative study of Marathi and Tamil Dalit autobiographies. The Marathi Dalit female protagonist Urmila Pawar (The Weave of My Life) from Dalit/ untouchable community in Maharashtra called Mahar and Bama (Karukku) from Tamil Nadu belonging to Paraiyar caste, an untouchable caste in Tamil Nadu is compared in South India. In Dalit literature in Tamil many poets, editors, writers, politicians and publishers have contributed largely. Their contribution is so impressive that now a day's Dalit poems, novels and fiction and autobiographies being praised by many scholars for the realism in those genres. Caste is the root of many inhuman creations for Dalits. It still continues to dominate even after Independence. The caste, the power and prestige deny Dalits any identity and any humanity.Bassanett's view becomes apparent that there has to be the involvement of the study of texts across cultures. India is a country of 'Unity in diversity' having many cultures. Although the two texts- one from Marathi Dalit literature and one from Tamil Dalit literature – are to be compared, the common point in the two autobiographies is the caste, yet there are two different cultures tobe considered. The artistic reality of the protagonists of the two autobiographers under study from two different regions- Maharashtra and Tamil Nadu. Although the philosophy and history of the Dalit writing from these two regions remain same, the social science also remains same but still there are certain points of comparison. According to Anand Patil, "It is interesting to examine how these culturally specific evaluations are linked to the distribution of power in the jati (caste) varna ridden Indian society"(2005: 16). And there he further states that " On the caste, subculture and linguistic basis all Indian literature is a product of minorities"(2005:35) The question may arise there whether the Dalits are to be counted as minority or not. Whatever it may be but we find the cultural clash in the writings of Dalits.

Dalit literature now in Tamil has come in age. Until the last three to four decades, Dalits in India, traditionally the recipients of India's worst discrimination and oppression had been dumb for ages having no voice to express in literature. Patil remarks that although all these Dalit writers tell us their primary wish to record their past, the main interest of their texts is generated from what the

readers learn about their past. Their de facto attempt is to elucidate the oppressive present rather than the past. They contest the individualistic concept of the autobiographical self. For the marginal castes in our culture a definition of autobiography, which stresses interdependent identification with a community, is a much more useful tool of analysis. According to Bama Dalit writings have an enormous impact on society for last few past years. The issues raised by Dalit voices translated from Tamil into English, says Bama, show the world directly they lived experiences of Dalits and how they had been the targets of oppression and suppression for ages in the Hindu society. This aspect of Indian comparative literature seems to be helpful to make the comparison of the Marathi and Tamil Dalit autobiographies. The comparative study of the Dalit female autobiographies by the Tamil and Marathi writers presents the features of literature in the language of their own. A Dalit writer is conscious of his lived experiences; she may be from any part of India. In the Tamil context, the momenta writer thinks he is free to be himself, he is arrested. ssAmongst these atrocities and struggles, the Dalit writer has to face new challenge in the modern India or the post- Independent India. And this picture is not limited to the Tamil only but, what the Dalit study shows, is the common phenomenon all over India. Hence the comparison of Marathi and Tamil Dalit autobiographies is possible. Dalits in India may or may not be considered as minority but the literature product by these untouchables seems from ‘minority’ as many untouchable castes have not yet coming forward to express their ‘lived experiences’ through literature called Dalit literature. So far, the culture of Dalits or untouchables is concerned they have no culture at all, as they don’t have their home land too. Whatever culture they have to follow is the culture of Hindu social order, which is imposed upon them in the name of religion and God considering it as aspaureshey(not made by man). Literature is the product of society and society is reflected in literature. Culture, which is a part and parcel of any society, reflects literature and literature is affected by culture.Marathi Dalit literature is far ahead of Tamil Dalit literature.

Bama (Faustina Mary Fatima) is one of the finest contemporary Indian writers and a powerful voice of Dalitconsciousness. In Tamil, her autobiography Karukku asserts strongly to be Dalit as well as woman. She states that a Dalit woman is a Dalit amongst the Dalits. Dalit woman is doubly marginalized and oppressed by her caste and gender.Here. Bama describes about the three subjugation which is caste, gender and religion. In Karukku, Bama says that how she faces the cruel reality of caste, gender and religion. Bama is a staunch optimistic because of that she faces all the sufferings in a courageous way. She describes in her autobiography that she is like a bird whose wings are broken. But she is not frightened before all the atrocities imposed upon her. She is hopeful to fly soon like a bird. It avoids the confessional mode and avoids a linear narrative. The sketches and experiences in the author’s life generally illustrate the narrator’s journey to success but Karukku is a painful journey that is open-ended and many questions are left unanswered. Like a conventional autobiography Karukku is not a ‘complete success story’; it is a reflection of different themes like religion, recreation and education etc. In Bama’s Karukku , Bama speaks about the challenges faced by the Dalit Christians which was imposed by the upper caste people. Even catholic churches were not treated in a good way to the Dalit Christians. In Karukku, Bama shows that how the Dalit Christians became sufferer. Bama became nun , but after that also, she treated like a Dalit woman. Her condition was not changed still. She describes all her sufferings, pains, problems and atrocities in her book, Karukku.Karukku is a historical bookas far as concerned to Tamil Dalit literature. Karukku was a first book, which spoke about the pains and sufferings of Dalits and woman as well as Dalit womans. Bama spoke about caste, class and gender. Bama, throughout her life fights for the

caste and gender discrimination. She also celebrates Dalit women's subversive strategies to overcome their oppression. Karukku is based largely on the childhood experiences of Bama, who confesses that there were many significant things that she chose could not recall in Karukku. She was the witness to many violent incidents related to caste conflicts. Like The Weave of My Life, the story narrated in Karukku is not her story alone but it is the depiction of a collective suffering of her community. So, she feels that either it is deliberate or there are other hidden compulsions. The purpose of Bama's writing mainly is to liberate Dalits, women and children. The concept of identity has emerged due to the emergence of movement of oppressed people. With the experiential reality in autobiographies Dalit literature managed to find its own space in the Tamil literary world. Bama'sKarukku is the first autobiography by a Tamil Dalit woman that left the literary world of Tamilnaduin awesome position.

Karukku was the first Tamil Dalit autobiography which was written by Dalit woman, Bama. In addition to all kinds of oppression, Bama highlights how Dalit women are oppressed further by Dalit men at home. She shows that the complicity of patriarchy with caste hegemony, is aharsher and more unjust suppression of Dalit women. Some bear the violence of their alcoholic, violent husbands, while some give their verbal outbursts and thereby escape physical violence, some others wrestle with the men. Like Urmila Pawar's Bama's writing is an activist intervention. .A significant aspect of Bama's Karukku pertains to the oppression of Dalit Christiansat the hands of the church. Instutionalized religion discriminates against Dalits in direct infringement. The Paraiyars, the untouchables in Tamil to which Bama belongs, converted to Christianity to escape caste oppression at the hands of the upper caste Hindus. But they are shocked to experience the same kind of oppression within the church-fold. This perhaps is the result of Hindu hierarchy influencing upon the minds of Christians in India. Dalit Christians do not get reservation benefits because of non-recognizance of caste, theoretically. Bama severely criticizes the casteism in her book, Karukku.She also criticize government policies about the Dalits Particularly Bama is shocked to see the brunt of casteism in the church. Bama's childhood experiences at school and at the church make her ponder over the discrimination. At assemble or during lessons making by the class teacher or PT teacher to lift hands by all the Harijan (a term coined by Mahatma Gandhi for untouchables which means 'Children of God'). After centuries of silence by the untouchables the Dalit writers felt autobiography a fitting vehicle for the expression of their own experiences. Bama chose this vehicle to express her heart-felt agonies. It is obvious that until and unless Dalits struggle hard there will be no change in their life. Moreover, they can't rely on anyone for their prosperity and happiness as none would come to their rescue. Bama describes that anyone born in Dalit caste became a sufferer and easily victimized by the upper caste people. If anyone born in Dalit community the caste and gender discrimination started from her birth. The caste is such a bad thing that it would never disappear even after the death of the person. It is this caste that makes all untouchables to feel angry upon the upper caste people for the prevalence of caste system. The experiences of Bama are same to the experiences of Urmila Pawar only the degree and cultural and geographical background differs.

Like Bama's Karukku, The Weave of My Life, Urmila Pawar describes about the awakening of Dalit awareness of selfhood. Urmila Pawar's 'memoirs' written in Marathi as Aaydan is translated into English as The Weave of My Life. Urmila Pawar expresses her mother's pain in the very apt words: She had drowned her grief in endlessly weaving aaydans." (2008, P. 304). Aaydans here represent the weaving of life. There is similarity in the Tamil Dalit autobiography Karukku and Marathi Dalit autobiography Urmila Pawar's The Weave of My Life. The similarity is in the form of

the discrimination on the basis of caste, class and gender. Urmila Pawar describes about the pains, sufferings, atrocities and gender discriminations of Dalit womenin her book, “The Weave of My Life.” Urmila Pawar became a social activist and working for the upliftment and development of Dalit women. Urmila Pawar spent whole life for the Dalit womans. She is really a staunch activist. Urmila Pawar compares Dalit literature with the African- American literature. Shefinds that, there is asimilarity between Dalit literature and African- American literature. She says that, the lives of Dalits and African- Americans were same. These literatures have been created through the chemistry of life and experience, society and problems, pain and rebellion.” Urmila Pawar says, “In fact, I was an unwanted child because I was a girl.” (2008, p. 64) shows an example of patriarchy. No one wants a girl child to take birth in the family and if the same attitude prevails in the heart and mind of every one then where could the male childrenget females to marry, become sisters to someone and mothers of somebody. LikeKarukku, The Weave of My Life discusses the major issues of caste, class and genderin the Indian context. The very single sentence speaks of discrimination in the Indian society. Like Bama, Urmila Pawaraso faces caste, class and gender discrimination. Urmila Pawar wrote also the caste, class and gender discriminationinher book,” The Weave f My Life.” She also speaks about the pains and sufferings sfaced by Dalit community people; specially she spoke about Dalit woman. Urmila Pawar’s condition was also same like Bama. Pawar also spoke about the caste, class and gender discrimination in her book, “ The Weave of My Life.” She spoke about Dalit identity and woman identity. Urmila Pawar became an activist and throughout her career she fought for the caste and gender discrimination. Even patriarchy plays a vital role in Dalit literature. Dalit woman is Dalit amongst Dalits.The condition of Dalit woman was really a worst condition. If you compare the life of Bama and Urmila Pawar, we find that both faces the caste and gender discrimination, though they belongs to different states like Maharashtra and Tamil Nādu There states were different but there problems were same. That’s why, Bama wrote in Karukku and Urmila Pawar wrote in her book, “The Weave of My Life”.

It is a Dalit woman’s ‘memoirs’ that belongs to the genre of autobiography.Weaving of bamboo baskets, the main profession of the autobiographer’s mother indicates their low caste as well as their dire economic poverty. she finds that her mother’s act of weaving and her act of writing are originally linked. The weave is similar. Urmila Pawar working hard to give justice to Dalit women’s but unfortunately, she was unable to give justice to Dalit women’s because of the upper caste peopleThen Urmila Pawar decided that, she adopt Buddhism and became Buddhist.Throughout her life she has been working for the upliftment and the development of the Dalits and Dalit woman. The‘memoirs’ by Urmila Pawar is not just the claim of Dalits as human beings but also it is a record of the patriarchal dominance: the record of the caste, class and gender discrimination. Urmila Pawar’s The Weave of My Life is located in this tradition of direct self-assertion. The Weave of My Life traces Pawar’s life from a very young age in a village where men and women lived a life by Urmila Pawarmake the readers aware of the facts in the life of oppressed and suppressed people.

Urmila Pawar describes about the caste, class and gender discrimination in her book, “The Weave of My Life.” In Dalit literature patriarchy is also important. Patriarchy plaing an important role in the life of Dalits. Hence, because of patriarchy conditions of Dalit womans became sufferer. Urmila Pawar’s,” The Weave of My Life” is a historical book, which raises the questions of Dalit women’s identity. Urmila Pawar’s ‘memoirs’ has much to offer. The issues discussed in The Weave of My Life are the issues revolving around humanism. And the foundation of humanism lies in the thought and mission of Dr. Babasaheb Ambedkar. Pawar concludes her memoirs with very fine

words:“I expect nothing from the readers. The experiences of the Mahar community inMaharashtra to which Urmila Pawar belongs are very painful to narrate.

On every path of life Dalits were subjected to marginality. The documentation in the form of the memoirs The Weave of My Life is not just the life story of a single woman Urmila Pawar but it is the record of the community that has been marginalized for centuries by the Hindu social order. That’s why Urmila Pawar says: “What the writer writes about is social reality, and not his or her individual life! Why don’t people understand this?“(2008, p. 230). It is her simple appeal to the readers to take a note of her memoirs as arecord of the community that has been the target of subjugation for years.

Dalit literature today is not restricted to any caste or language but found all over India and due to translations, it has gone beyond seas helping the world-wide readers know the facts about Dalits in India. They want solidarity for them so that they could express this solidarity with each other among all the Dalit communities all over India.

Conclusion:

Dalit literature in Tamil Nādu is in its early stage as compared to its counterpart in Marathi. . The literary critics in Tamil need to start a critical exercise in order to do to the Dalit writings in Tamil and their efforts would prove fruitful for Dalit creative writings in Tamil. To evaluate the Dalit literature there is the need of separate aesthetics as the aesthetics that is applied for the mainstream literature could not do justice to it. In addition to that critics should have thorough knowledge of the Dalit literary trends. The bias attitude of the critics towards Dalit literature has to be changed. Dalits were exploited by the upper caste people. Dalit women’s faced caste, class and gender discrimination. Dalit writings in Tamil were influenced by the local ideologies but during all these years not much inspirational force could find in the mission and work of Dr. Ambedkar as it did in Dalit literature in Marathi. Hence it seems that there is still scope for improvement in the Tamil Dalit writing. It should be argued here that the Tamil Dalit writers must find the inspiration in the thought and ideology of Dr. Ambedkar. Although various genres are being written in Tamil Dalit writing, yet the recording of experimental reality from all Dalit communities in Tamil is lacking.

Patriarchy is very important in Dalit literature. Because of patriarchy, Dalit women’s lives is full of pains and sufferings. The complicity of patriarchy with caste hegemony is a harsher and more unjust suppression of Dalit women, says Bama in Karukku. Dalit women are doubly marginalized. This self-reflexity of Dalit autobiographers in this study are able to show not only the hostile circumstances in which Dalits live, but also their struggle for emancipation from caste and patriarchy leading to solidarity: they also want to enjoy liberty, equality and fraternity: the golden principles of democracy.

References

1. Ambedkar, (Dr.) B.R. (1975) Annihilation of Caste. 3rdEdn. Jalandhar: BheemPatrika Publication.
2. Ambedkar (Dr.) B.R. (1975) Annihilation of Caste .3rdedn. Jalandhar:BheemPatrika Publication
3. Ambedkar (Dr.) B.R. (1970) , Who were the Shudras ? Mumbai:Thackers and Co.
4. Amb.edkar(Dr.) B.R. (1989) Writings and Speeches. Vol.
5. Bombay:Education Department. Govt of Maharashtra.
6. Anand (Dr.) Mulk Raj(1971) , ‘ Unpublished Letters in India’ written in 1942, quoted by Margaret Berry in Mulk Raj Anand- The Man and the Novelist. Amsterdam: Oriental Press.
7. Anand (Dr.) M.R. (1992) ‘ On the Genesis of Untouchable: A Note’ The Novels of Mulk Raj Anand R. K. Dhawan (ed.) New Delhi. Prestige.
8. Bama, Faustina (2000) Karukku.2ndedn. New Delhi: Oxford University Press.
9. Bama, Faustina (2005) ‘Sangati’ Trans. LakshmiHolmstorm.NewDelhi: OUP.

10. Dangale, Arjun (ed.) (2012) . Poisoned Bread. Orient Blackswan.
11. Dangale , Arjun (1978) , Dalit Sahitya Ek Abhyas. Mumbai: Sahitya Sanskritic Mandal.
12. Gopalakrishnan, M.V. (1991) .‘ Periyar Father of the Tamil Race ‘ Madras: Emerald Publication.
13. Keer, Dhananjay (1990). Ambedkar Life and Mission.Bombay: Popular Prakashan.
14. Kamble, Baby (2008) The Prisons We Broke. Trans. By. Maya Pandit, New Delhi: Orient Longman.
15. Kharat, Shankarrao (1997), Asprushanchaye Mukti Sangram. Pune: Indrayani Sahitya Prakashan.
16. Limbale(Dr.) Sharankumar (2003). The Outcaste. (Translated. Santosh Bhoonkar). New Delhi: OUP
17. Limbale (Dr.) Sharankumar (2010). Towards an Aesthetic of Dalit literature (Translated Alok Mukherjee). New Delhi: OUP
18. Moon, Vasant (1991). Babasaheb Ambedkar. New Delhi: National Book Trust
19. Omvedt, Gail (2008) . Dalit Vision. New Delhi: Orient Longman.
20. Pawar, Urmila (2008). The Weave of My Life. New Delhi: Columbia University Press.
21. Pawar, Daya. Balut. Bombay. GranthaliPublication.
22. Prawer, S. S. (1973). Comparative Literature. London: Gerald Duckworth.
23. Singh (Dr) Karan (2011) Dalitism and Feminism. Creative Books. Nice Printing Press: NewDelhi.
24. Zelliot, Eleanor (2010). From Untouchable to Dalit. New Delhi: Manohar Publishers.

Global Perspectives on Cryptocurrency Regulation: A Comparative Analysis of the US, EU, China, Japan, and India

Dr. Sujata Chandrakant Patil
Assistant Professor and Research Guide, Commerce Department, A.R.B. Garud ASC College, Shendurni, Tal – Jamner, Dist. – Jalgaon.
Mr. Bhushan K. Wankhede
Research Scholar, M.Com, M.B.A. (Finance), NET, SET, 08 Datta Colony, Bhadgaon Road, Pachora, Dist. Jalgaon (MS)

Abstract:

This paper provides a comprehensive analysis of the legal frameworks and regulatory approaches towards cryptocurrencies in the United States, European Union, China, Japan, and India. With the increasing popularity and global impact of cryptocurrencies, understanding their legal status is crucial for individuals, businesses, and policymakers. The paper explores the diverse approaches taken by these countries in regulating cryptocurrencies, including aspects such as securities regulations, anti-money laundering measures, taxation policies, and investor protection. It highlights the similarities and differences in their regulatory frameworks, examining the role of key regulatory bodies and the challenges faced in enforcing compliance. The analysis sheds light on the evolving landscape of cryptocurrency law, offering insights into the future of this disruptive technology and informing discussions on effective regulation and international cooperation.

Introduction

Cryptocurrency, a form of digital or virtual currency secured by cryptography, has gained widespread popularity since the creation of Bitcoin in 2009. It operates independently of central banks or governments and offers a decentralized alternative for financial transactions. Alongside the rise of cryptocurrencies, blockchain technology has emerged as a secure and transparent ledger system to record and verify transactions. While cryptocurrencies like Bitcoin, Ethereum, Ripple, and Litecoin enable peer-to-peer trading and facilitate purchases, their legal status varies across countries.

Blockchain technology forms the foundation of cryptocurrencies. It utilizes a decentralized network of computers to record and validate transactions, creating an immutable and tamper-proof ledger. For instance, Bitcoin transactions are grouped into blocks and appended to a chain of previous transactions, ensuring security and transparency without the need for intermediaries. Therefore, while blockchain serves as the underlying technology, cryptocurrency represents its application in the form of digital currencies.

Bitcoin, as the pioneering cryptocurrency, functions as a decentralized digital currency without a central authority. Users can conduct transactions directly on the peer-to-peer Bitcoin network without intermediaries. Network nodes verify these transactions using cryptography and record them on a public distributed ledger known as the blockchain. Bitcoin, created in 2009 by an individual or group operating under the pseudonym Satoshi Nakamoto, relies on a network of volunteers, called miners, who validate and record transactions in exchange for newly created

bitcoins. The total supply of bitcoins is limited to 21 million, with over 18 million already mined as of January 2022.

Importance of understanding the legal status of cryptocurrency

Due to its characteristics, Bitcoin is often compared to gold and is referred to as "digital gold." Both Bitcoin and gold are scarce resources, serving as stores of value over time. Similarly, they offer decentralization and transparency through public ledgers, allowing for secure transactions. Moreover, Bitcoin, like gold, has been considered a hedge against inflation and economic uncertainty. Individuals seeking safe-haven assets during periods of turmoil may turn to Bitcoin or gold to protect their wealth. However, there are significant distinctions between the two. Bitcoin is highly divisible and easily transferable in its digital form, whereas gold's physical nature makes division and transfer more cumbersome. Furthermore, Bitcoin's relative novelty and volatility contrast with gold's historical usage as a store of value spanning millennia.

Purpose and scope of the paper

Understanding the legal status of cryptocurrencies is crucial in navigating their use and regulation. This paper aims to explore the legal frameworks surrounding cryptocurrencies in different countries, shedding light on the diverse approaches taken by governments worldwide. By examining the regulations, taxation policies, and key considerations, we can gain insights into the evolving landscape of cryptocurrency law. Such an analysis will contribute to a comprehensive understanding of the legal status of cryptocurrencies and inform discussions on the future of this disruptive technology.

Literature Review:

“Cryptocurrency Regulations: Institutions and Financial Openness” - Jacinta Bernadette Rico Shirakawa and Upalat Korwatanasakul, (July 2019): This study assesses how effective governance institutions and de jure financial opennessinfluence the attitude of policy makers in pursuing further financial development byallowing the use of cryptocurrency.

Cryptocurrency regulations by country - Susannah Hammond, Todd Ehret, (2022): This paper examines the regulatory frameworks for cryptocurrencies in different countries, including the United States, European Union, Japan, and Australia. It discusses the legal status of cryptocurrencies, regulatory challenges, and the approach taken by each country to regulate this emerging asset class.

"The Indian Blockchain Landscape: Regulations and Policy Measures” by Nir Kshetri (2018): This paper presents a systematic review of the existing regulatory frameworks for cryptocurrencies in India. It analyses the regulatory approaches in India and gives how blockchain ecosystem can be good opportunity for India.

"Crypto assets and centralbank digital currencies: potential implicationsfor developing countries”, United Nations (2023): This Policy Review provides discussion of main implications ofcrypto assets for the monetary, financial and payments systems in developing countries. The Policy Review recognizes that crypto assets promise to solve longstanding problems of financial markets in fostering financial inclusion and providing efficient, secure, andaffordable monetary transfers, while preserving cash-like privacy.

Research Methodology:

This research report uses descriptive research to analyse secondary data. For this study researcher has analysed various published reports of various regulating authorities and existing

research papers from various researchers. The researcher has also done extensive online searches along with published articles in popular newspapers.

Analysis of the Data:

United States:

The United States has taken a multifaceted approach to cryptocurrency regulation, involving various regulatory agencies and bodies. While the overarching goal is to ensure consumer protection, prevent fraudulent activities, and address potential risks, the regulatory landscape is complex and evolving. Here are some key aspects of cryptocurrency regulations in the US:

Securities and Exchange Commission (SEC): The SEC plays a crucial role in regulating cryptocurrencies. It considers certain cryptocurrencies and initial coin offerings (ICOs) as securities, subjecting them to securities laws and regulations. The Howey Test is often applied to determine whether a cryptocurrency qualifies as a security.

Financial Crimes Enforcement Network (FinCEN): FinCEN, a branch of the U.S. Department of the Treasury, focuses on anti-money laundering (AML) and counter-terrorism financing regulations. Cryptocurrency exchanges and money service businesses dealing with cryptocurrencies are required to comply with AML and know-your-customer (KYC) regulations.

Internal Revenue Service (IRS): The IRS treats cryptocurrencies as property for tax purposes. It requires individuals and businesses to report cryptocurrency transactions, including buying, selling, mining, and receiving cryptocurrencies as income. Capital gains taxes may apply to cryptocurrency transactions.

Commodity Futures Trading Commission (CFTC): The CFTC oversees cryptocurrency derivatives and futures markets. It considers Bitcoin as a commodity and has taken enforcement actions against fraudulent activities and market manipulation in the cryptocurrency derivatives space.

State-level Regulations: Cryptocurrency regulations can also vary at the state level. Certain states, such as New York, have implemented specific licensing requirements, such as the BitLicense, for cryptocurrency-related businesses to operate within their jurisdictions.

Legislative Efforts: There have been ongoing discussions in Congress regarding cryptocurrency regulations. Proposed bills aim to provide regulatory clarity, enhance investor protection, and prevent illicit activities. However, the legislative landscape is still evolving, and no comprehensive federal legislation has been enacted to date.

Regulatory Challenges: One of the challenges in regulating cryptocurrencies in the US is the need to strike a balance between fostering innovation and ensuring investor protection. The decentralized nature of cryptocurrencies poses unique regulatory challenges, particularly in enforcing compliance and oversight.

European Union:

The European Union has taken steps to regulate cryptocurrencies and address the potential risks associated with them. While regulations differ across member states, there are common regulatory themes driven by EU directives and initiatives. Here is an overview of cryptocurrency regulations in the European Union:

Anti-Money Laundering (AML) and Know Your Customer (KYC): The EU has implemented AML and KYC requirements for cryptocurrency exchanges and custodian wallet providers. The Fifth Anti-Money Laundering Directive (5AMLD) requires these entities to perform due diligence on their customers, monitor transactions, and report suspicious activities.

Regulatory Frameworks: The EU does not have a unified regulatory framework specifically for cryptocurrencies. However, member states have implemented their own regulations within the broader framework of EU directives. Some countries have introduced licensing and registration requirements for cryptocurrency exchanges and service providers.

European Securities and Markets Authority (ESMA): ESMA has provided guidelines and warnings regarding Initial Coin Offerings (ICOs) and cryptocurrency investments. It aims to ensure investor protection and prevent market abuse.

European Banking Authority (EBA): The EBA has issued warnings about the risks associated with cryptocurrencies, including price volatility, hacking, and fraud. It has also recommended that financial institutions conducting cryptocurrency-related activities perform robust due diligence and risk assessment.

Payment Services Directive 2 (PSD2): PSD2, an EU directive, has implications for cryptocurrency services. It regulates payment services and provides a framework for open banking, which can potentially impact cryptocurrency exchanges and payment processors.

Taxation: Cryptocurrency taxation varies across EU member states. Some countries treat cryptocurrencies as a form of currency, while others consider them as assets subject to capital gains tax. The EU has explored the possibility of harmonizing cryptocurrency taxation to avoid inconsistencies.

Future Regulation: The EU is actively discussing and exploring additional regulations to address the evolving landscape of cryptocurrencies. Proposed regulations aim to enhance transparency, consumer protection, and market integrity. The Markets in Crypto-assets Regulation (MiCA) is a legislative proposal intended to provide a comprehensive regulatory framework for cryptocurrencies and related services.

United Kingdom:

The United Kingdom has established a regulatory framework to govern cryptocurrencies and related activities. The regulatory landscape aims to balance innovation and consumer protection. Here is an overview of cryptocurrency regulations in the UK:

Financial Conduct Authority (FCA): The FCA is the primary regulatory authority overseeing cryptocurrency activities in the UK. It has implemented regulations to address anti-money laundering (AML) and counter-terrorism financing (CTF) measures, as well as consumer protection standards.

Registration and Licensing: Cryptocurrency exchanges and wallet providers in the UK must register with the FCA and comply with AML and KYC requirements. The registration process ensures that these entities adhere to regulatory standards and implement appropriate security measures.

Regulatory Perimeter: The FCA has clarified the regulatory perimeter by outlining which cryptocurrency activities fall under its jurisdiction. This helps determine whether a particular activity requires authorization from the FCA or falls outside their scope.

Cryptocurrency Derivatives: The FCA has banned the sale of cryptocurrency derivatives, including certain types of contracts for difference (CFDs) and options. The ban aims to protect retail investors from speculative and high-risk investments.

Taxation: Her Majesty's Revenue and Customs (HMRC) has provided guidance on the taxation of cryptocurrencies. Cryptocurrencies are generally treated as assets for tax purposes, subject to capital gains tax or income tax depending on the circumstances.

Stablecoins and Central Bank Digital Currency (CBDC): The UK government has expressed interest in stablecoins and exploring the potential issuance of a central bank digital currency (CBDC). Regulatory considerations surrounding stablecoins and CBDCs are being discussed.

Regulatory Sandbox: The FCA operates a regulatory sandbox, which allows fintech firms, including those involved in cryptocurrencies, to test innovative products and services in a controlled environment with regulatory support.

Consumer Warnings: The FCA regularly issues warnings to the public about the risks associated with cryptocurrencies, including price volatility, scams, and the lack of regulatory protections.

Japan:

Japan has been at the forefront of cryptocurrency regulation, aiming to provide a safe and secure environment for cryptocurrency-related activities. Here is an overview of cryptocurrency regulations in Japan:

Legal Tender: In Japan, Bitcoin has been recognized as legal tender since 2017. This means that businesses can accept Bitcoin as a form of payment, and exchanges can operate legally in the country.

Financial Services Agency (FSA): The FSA is the regulatory body responsible for overseeing cryptocurrency exchanges and ensuring compliance with regulations. Exchanges must register with the FSA and meet specific requirements, including robust security measures and AML/KYC procedures.

Virtual Currency Act: The Virtual Currency Act, enacted in 2017, provides a legal framework for cryptocurrencies in Japan. It defines virtual currencies, regulates cryptocurrency exchange operations, and establishes rules for customer protection and anti-money laundering measures.

Security Standards: The FSA has implemented stringent security standards for cryptocurrency exchanges, including requirements for cold storage of assets, multi-factor authentication, and regular security audits.

Self-Regulatory Organizations (SROs): Japan has established self-regulatory organizations such as the Japan Virtual Currency Exchange Association (JVCEA). These organizations set guidelines and standards for cryptocurrency exchanges to enhance transparency and market integrity.

Investor Protection: Japan has implemented measures to protect cryptocurrency investors. Exchanges must separate customer funds from their own operational funds and regularly report on their financial status. Additionally, exchanges are required to establish complaint-handling procedures and provide appropriate disclosures to users.

Taxation: Japan has established a tax framework for cryptocurrencies. Profits from cryptocurrency trading are subject to capital gains tax, and cryptocurrency exchanges must report transaction data to tax authorities.

Initial Coin Offerings (ICOs): ICOs are regulated in Japan under securities laws. Companies conducting ICOs must comply with disclosure requirements and adhere to regulations related to the issuance of securities.

Regulatory Compliance: The FSA conducts regular inspections and oversight of cryptocurrency exchanges to ensure compliance with regulations. Exchanges must maintain adequate internal controls, conduct proper risk management, and demonstrate compliance with AML and cybersecurity measures.

International Collaboration: Japan actively engages in international collaboration on cryptocurrency regulations, including discussions at the G20 and cooperation with other countries to combat money laundering and terrorist financing risks associated with cryptocurrencies.

China:

China has implemented strict regulations regarding cryptocurrencies to control financial risks and maintain monetary sovereignty. Here is an overview of cryptocurrency regulations in China:

Prohibition of Initial Coin Offerings (ICOs): In 2017, the Chinese government banned ICOs, considering them illegal fundraising activities. This move aimed to prevent fraud, protect investors, and maintain financial stability.

Ban on Cryptocurrency Exchanges: Following the ICO ban, Chinese authorities ordered the closure of cryptocurrency exchanges operating within the country. Domestic cryptocurrency trading platforms were shut down, and Chinese citizens were prohibited from trading cryptocurrencies on domestic or foreign exchanges.

Crackdown on Mining Operations: China has taken steps to restrict and regulate cryptocurrency mining activities. Mining farms have faced increased scrutiny and regulatory pressure, with some regions imposing restrictions or shutting down mining operations due to concerns about energy consumption and financial risks.

Digital Yuan (CBDC) Development: While cracking down on private cryptocurrencies, China has been actively developing its central bank digital currency (CBDC), known as the Digital Yuan or Digital Currency Electronic Payment (DCEP). The Digital Yuan is designed to be a controlled and centralized digital currency issued by the People's Bank of China.

Monitoring and Surveillance: Chinese authorities closely monitor cryptocurrency-related activities, including online platforms, social media, and financial institutions, to enforce regulations and prevent capital outflows.

Public Warnings: Chinese regulators regularly issue warnings to the public about the risks associated with cryptocurrencies, emphasizing the speculative nature, potential scams, and lack of regulatory protections.

Blockchain Technology Development: While restricting cryptocurrencies, China has shown interest in the underlying blockchain technology. The government has encouraged the development and adoption of blockchain in various sectors, including finance, supply chain, and government services.

India:

India has had a complex and evolving regulatory landscape for cryptocurrencies. The government and regulatory bodies have expressed concerns regarding potential risks associated with cryptocurrencies while recognizing the transformative potential of blockchain technology. Here is an overview of cryptocurrency regulations in India:

Reserve Bank of India (RBI) Circular: In 2018, the RBI issued a circular prohibiting regulated entities from providing services to individuals or businesses dealing with cryptocurrencies. The circular effectively banned banks from facilitating cryptocurrency transactions. However, this circular was struck down by the Supreme Court of India in 2020, leading to a more open environment for cryptocurrencies.

Cryptocurrency and Regulation of Official Digital Currency Bill: The Indian government has proposed a bill that aims to create a regulatory framework for cryptocurrencies in the country. The

bill seeks to ban private cryptocurrencies while allowing the development of a central bank digital currency (CBDC) issued by the Reserve Bank of India.

Taxation: The Indian government considers cryptocurrencies as assets for taxation purposes. Profits from cryptocurrency trading are subject to income tax or capital gains tax, depending on the holding period.

Regulatory Clarity: The Indian government has emphasized the need for regulatory clarity in the cryptocurrency space. Committees and task forces have been formed to study and provide recommendations on cryptocurrency regulations and policy frameworks.

Investor Warnings: The regulatory bodies in India, including the Securities and Exchange Board of India (SEBI), have issued warnings to the public about the risks associated with cryptocurrencies, cautioning against speculative investments and potential scams.

KYC and AML Compliance: Cryptocurrency exchanges and service providers in India are required to comply with know-your-customer (KYC) and anti-money laundering (AML) regulations. This includes verifying the identities of customers and implementing appropriate measures to prevent money laundering and illicit activities.

Blockchain Technology Adoption: While cautious about cryptocurrencies, the Indian government has shown interest in blockchain technology and its applications. Various government entities and state governments have explored blockchain solutions for areas such as land records, supply chain management, and digital identity.

US, EU, China, Japan, and India

Comparison and Analysis

Key Similarities and Differences Among the Countries:

United States (US):

1. The US has a fragmented regulatory approach, with different agencies having jurisdiction over different aspects of cryptocurrencies.
2. Cryptocurrencies are generally treated as property for tax purposes.
3. The Securities and Exchange Commission (SEC) has acted against fraudulent initial coin offerings (ICOs) and considers some cryptocurrencies as securities.
4. Cryptocurrency exchanges and businesses must comply with anti-money laundering (AML) regulations.
5. State-level regulations on money transmission licenses vary.

European Union (EU):

1. The EU does not have a unified regulatory framework for cryptocurrencies, but member states have implemented regulations within the framework of EU directives.
2. AML and KYC regulations apply to cryptocurrency exchanges and custodian wallet providers.
3. The EU has provided guidelines and warnings regarding ICOs and cryptocurrency investments.
4. The EU is exploring the possibility of harmonizing cryptocurrency taxation.

China:

1. China has implemented strict regulations, including the ban on ICOs and cryptocurrency exchanges.
2. The government monitors and restricts cryptocurrency-related activities to control financial risks.

3. China is actively developing its central bank digital currency (CBDC) known as the Digital Yuan.
4. Blockchain technology is promoted while private cryptocurrencies are heavily regulated.

Japan:

1. Japan has a comprehensive regulatory framework for cryptocurrencies, recognizing Bitcoin as legal tender.
2. Cryptocurrency exchanges must register with the Financial Services Agency (FSA) and comply with AML and KYC requirements.
3. Japan has regulations on security standards, investor protection, and disclosure requirements for ICOs.
4. The country actively collaborates with international partners on cryptocurrency regulation.

India:

1. India has had a mixed regulatory environment for cryptocurrencies, with a period of banking restrictions followed by a more open approach.
2. The government has proposed a bill to ban private cryptocurrencies while exploring the development of a CBDC.
3. Cryptocurrency exchanges must comply with KYC and AML regulations.
4. Taxation of cryptocurrencies as assets is applied.

Implications of Varying Regulatory Approaches:

- Market Development: Clear and supportive regulations can foster market development and attract cryptocurrency businesses and investments.
- Investor Protection: Regulations help protect investors from fraudulent activities, scams, and market manipulation.
- Financial Stability: Regulations aim to mitigate financial risks associated with cryptocurrencies, ensuring stability in the broader financial system.
- Innovation and Technology Adoption: Regulations that strike a balance between consumer protection and innovation can encourage the adoption of blockchain technology and its applications.
- Global Competitiveness: Varying regulatory approaches can impact the competitiveness of countries in attracting cryptocurrency businesses and investments.

Challenges and Opportunities in Global Cryptocurrency Regulation:

Challenges:

- Lack of Harmonization: The lack of harmonized global regulations creates challenges for cross-border transactions and global cryptocurrency businesses.
- Regulatory Arbitrage: Differing regulations across countries can lead to regulatory arbitrage, where businesses move to jurisdictions with more favourable regulations.
- Technological Advancement Outpacing Regulations: The rapid pace of technological advancements in the cryptocurrency space poses challenges for regulators to keep up and create effective regulations.
- Balancing Innovation and Risk: Regulators face the challenge of striking the right balance between fostering innovation and protecting against risks associated with cryptocurrencies.

Opportunities:

- Standardization and Harmonization: International cooperation and standardization efforts can bring greater clarity and harmonization to global cryptocurrency regulations.
- Regulatory Sandboxes: Regulatory sandboxes provide opportunities for innovative cryptocurrency projects to operate in a controlled environment and collaborate with regulators.
- Investor Protection: Regulations that enhance investor protection can increase trust and participation in the cryptocurrency market.
- Regulatory Clarity: Clear and well-defined regulations can attract businesses, investments, and talent to countries that provide regulatory certainty.

Conclusion

Recap of Key Findings:

- The regulatory approaches to cryptocurrencies vary among the countries analysed.
- The United States has a fragmented regulatory landscape, with different agencies overseeing different aspects of cryptocurrencies.
- The European Union lacks a unified framework but has implemented regulations through EU directives.
- China has strict regulations, including the ban on ICOs and cryptocurrency exchanges, while actively developing its CBDC.
- Japan has comprehensive regulations, recognizing Bitcoin as legal tender and focusing on security standards and investor protection.
- India has had a mixed regulatory environment, with a ban on banking services for cryptocurrencies followed by a more open approach.
- Varying regulatory approaches have implications for market development, investor protection, financial stability, and global competitiveness.

Emerging Trends and Future Developments:

- Ongoing development and adoption of central bank digital currencies (CBDCs) will shape the regulatory landscape.
- Increasing focus on AML and KYC regulations to prevent illicit activities and enhance transparency.
- The exploration of decentralized finance (DeFi) and the need for regulatory clarity in this space.
- Potential for increased international cooperation and efforts to standardize cryptocurrency regulations.
- The impact of technological advancements, such as blockchain interoperability and scalability solutions, on regulatory considerations.

Importance of Ongoing Monitoring and Research in Cryptocurrency Regulation:

- The cryptocurrency landscape is dynamic, with rapid technological advancements and evolving market trends.
- Ongoing monitoring and research are crucial to stay updated on regulatory developments, emerging risks, and best practices.
- Regulators need to adapt and revise regulations to address new challenges and foster innovation while protecting investors and maintaining financial stability.

- Collaboration between regulators, industry stakeholders, and academia can contribute to effective and balanced regulatory frameworks.
- Continued research on the economic,legal, and societal implications of cryptocurrencies is necessary for informed policymaking.

References:

1. Cryptocurrency for beginners with special focus on Indian Market. – Vignessh B
2. Research Methodology: Methods And Techniques - C.R. Kothari and Gaurav Garg
3. Cryptocurrency Regulations: Institutions and Financial Openness - Jacinta Bernadette Rico Shirakawa and Upalat Korwatanasakul, July 2019.
4. Cryptocurrency regulations by country - SUSANNAH HAMMOND Susannah Hammond, Todd Ehret, 2022.
5. Crypto assets and central bank digital currencies: potential implications for developing countries, United Nations, 2023.
6. The Indian Blockchain Landscape: Regulations and Policy Measures by Nir Kshetri, 2018.
7. Regulating the Crypto Ecosystem:by Parma Bains, Arif Ismail, Fabiana Melo, and Nobuyasu Sugimoto, September 2022.
8. https://medium.com/@SVasin/cryptocurrency-regulation-cross-country-analysis-67452f1df80e
9. https://www.investopedia.com/cryptocurrency-regulations-around-the-world-5202122

Buddhist Education System and Status Today!

Dr. Prakash Laxmanrao Dompale
[M.Com., L.L.M., NET, Ph.D.] Assistant Professor,
Shri Shivaji Law College, Kandhar, Dist.-Nanded. 431714.

Abstract:

Indian education has a long tradition dating back to ancient times. To get an idea of education in ancient India, we have to look at the arrangement of four ashrams during the Arya period. The four stages of human life were considered as childhood, youth, adulthood and old age and accordingly again divided into Brahmacharyaashram, Gruhasthashram, Vanaprasthashram and Sannyasashram. Brahmacharya ashram in this was the time of education or study. Gnanis and ascetics used to gain real life experience, practice and skills in the presence of gurus. Later, after the time of the ancient Vedopanishads, however, with the advent of the varna system, a distinction was made between Vedic knowledge and practical knowledge. Ritual-religious rituals were given priority. Women and Shudras were looked down upon and their education neglected. At this time the era of Lord Buddha began. He adopted a reformist approach to overcome the above defects. This is what we know as Buddhism. The impact of this religious revolution was not without impact on education. As a result, a new system of education emerged, called the Buddhist system of education. The early ancient method of education in the Gurukula tradition changed during the Buddha's time and was now imparted in monasteries and viharas. Purity and simple life were his main goals. There was goodwill and Sanmarg between Guru and disciple. Through education, an attempt was made to make man a worthy member of the society. Women's education was also given attention.

***Keywords**: Varna System, Rituals, Gurukul System,Dissimilarities,Peace Education.*

Introduction:

Buddhism was founded by Gautama Buddha (563-483 BC) about 2500 years ago. Buddhism can be considered as an evolved form of Hinduism itself. Ancient *Vedic* religion was full of many faults. The basic principles of the religion were laid down and included many rituals. Human sacrifices and animal sacrifices became very easy to please the Gods and Goddesses. *Varna* system took the form of caste system. Brahmins were given special importance in this. Women and *Shudras* were looked down upon. Other castes were disenfranchised from education and it was monopolized only by Brahmins. The common people were fed up with the rules made by the Brahmins, so there was a need to reform those rules. At the same time Mahatma Gautama Buddha appeared in 563 BC. Mahatma Buddha removed caste discrimination and spread his religion among all people. In order to attain salvation, he removed the rituals of *Yajna* and replaced them with knowledge, non-violence, virtue and holy life. He adopted the language of the common man as a means of propagating his religion. And this affected the education system.

Hence it can be said that Buddhism was the result of internal development of Indian life and not the result of any external intelligence. Buddhist monasteries and viharas were established for the disseminationand propagation of Buddhism. Students of all religions began to be taught in these monasteries and viharas. Buddhism placed more emphasis on the attainment of *nirvana*. *Nirvana* is the state in which all desires cease. The main purpose of the Buddha's teaching was to teach students to behave in such a way as to attain stability and peace of mind. One of the differences between Buddhist education and *Vedic* education was that in Buddhist times, as in *Vedic* times, the curriculum did not include knowledge of the Vedas, and the teacher did not need to be a Brahmin.

The rise of Buddhism ended the hereditary monopoly of education and knowledge of a certain section of the society and increased the importance and demand for education among the people. Because in the Buddhist era, there was a method of education for the overall development of man. Its purpose was not only to acquire bookish knowledge, but also to develop human health. Because the foundation of a healthy mind is a healthy body. Self-respect, self-confidence, self-restraint, foresight, justice etc. qualities come in students only through education. Which helps in developing their personality. In the Buddhist era, education was the most important means of physical, mental, intellectual and spiritual advancement of man. Education became essential and education empowered every part of life. By becoming the best member of the society, the individual develops himself and the society.

Nature of Ancient Education:

Looking at the nature of education in ancient India, it has to be seen in four periods. The first is from the *Vedic* period to 1000 BC. Second, from 1000 BC to 200 BC, the *Upanishads*, *Sutras* and Epics were composed. This was the period of the Nanda and Mauryan dynasties. The third period is considered to be from 200 BC to 500 AD. This was the period of *Satavahana*, *Vakataka* and *Gupta* dynasties.*Dharmashastras* and many other scriptures were created during this period. The fourth period is considered to be from AD 500 to AD 1200. *Puranas*, poems, dramas, literature were created during this period. Social transitions took place. Jainism and Buddhism emerged and flourished. Of these, 500 BC to 700 ADS is considered as the golden age of Indian education. Because during this period, the two great universities of Taxshila and Nalanda emerged and flourished and became world-famous. The detailed information about these world-famous and glorious universities has been written down by Chinese travellers who visited India. During the golden age of about twelve hundred years, huge literature was produced on the subjects of literature, medicine, *Susrutadi*, grammar, astrology, religion and ethics, Vedas, philosophy etc. It was during this period that Indian education and the distinct ideas of equality, independence, fraternity, humanity gained prestige and respect across the world. Many people from all over the world used to come to India in large numbers to study. Therefore, a huge industry of education was started in India during this period.

Buddhist teachings have the following qualities:

1. In Buddhist times every *varna* had the right to education.
2. Doors of education were open to women too.
3. A person of any caste and character could be a teacher and was always respected.
4. A person engaged in anti-social and criminal activities had no right to education.
5. A new *bhikkhu* used to choose his spiritual master after receiving *pravrajya*. Under his guidance he could attain complete monkhood.
6. Brahmacharya was most emphasized in Vihara. He also had to perform many services to the Guru.
7. In case of crime, students would plead for punishment if found guilty.
8. Disciples could tell the teacher's faults.
9. According to the performance of the *bhikkhus*, the *bhikkhus* were given different levels of education, and the classes were stratified.
10. Students used to study in groups.

Dissimilarities:

The rise of Buddhism was the result of a reaction against *Vedic* religion. So, it was natural that there should be some difference between *Vedic* period and Buddhist education. The main disparities are described below:

1. There was no system of public education in the *Vedic* period. On the contrary, this system of education was in the Buddhist period.
2. In *Vedic* period *Sanskrit* was the medium of education but in Buddhist period the medium of education was vernacular.
3. Common schools were not prevalent in the Vedic period. But the practice of schools was prevalent in the Buddhist period.
4. In *Vedic* period teachers were only Brahmins but in Buddhist period monks of various castes were teachers.
5. Nature of education in *Vedic* period was personal and family but in Buddhist period nature of educationwere institutional and collective.
6. The educational institutions of the *Vedic* period were based on the principle of monotheism. But during the Buddhist period educational institutions were based on the principle of democracy.
7. *Ashrams* and *Gurukuls* were the centres of learning in the Vedic period. But during the Buddhist period, monasteries, viharas and well-organized educational institutions were the centres of learning.
8. In the Vedic period only Brahmins, Kshatriyas and Vaishyas had the right to receive education. On the contrary, in the Buddhist period, the doors of education were open to all religions, classes and castes.
9. The life of students in the Vedic period was simple and austere. But during the Buddhist period the life of the students was simple. But it was comfortable, because all the comforts of life were available to them.
10. In the Vedic period the *Guru* had superiority and primacy, but in the Buddhist period the importance of the *Guru*declined, as entering a monastery as a bhikkhu conferred complete freedom and all rights pertaining to life.

Status oftoday's Education:

Many features of Vedic education are still relevant today. Similarly, some key features of Buddhist education have been useful in modern times. Development of moral character (*PanchsheelVrat, AshtasheelMarg*) personality development and livelihood preparation in present day education is totally relevant even today. The education system can be completed only by including it in the present education system. This training means the ten teachings of the Buddhist system of education (1) Not to live in impurity. (2) Do not speak falsehood (3) Do not kill living beings. (4) Do not steal. (5) Do not use drugs (6) Do not use cosmetics. (7) Going to dance, music, pageants, etc. is prohibited (8) Do not sleep on a high bed. (9) Not eating food at prohibited times. (10) Do not donate gold and silver. These are still completely useful and appropriate today. If these ten commandments are followed by the students, the present sectarian atmosphere, corruption, drug abuse, lying, slander etc. personal vices can be avoided. The student-teacher relationship in Buddhist times is also an example. Which we want to revive today.

Day-to-day harassment, strikes, indiscipline and incivility with teachers in educational institutions can be mitigated by the values of Buddhist education. These truths of Buddhist education can make a proper contribution to today's life filled with hatred and malice in an environment of glory and violence, lust for wealth and power, and the following aspects can be integrated into the Indian modern education system.

- Democratic organization of educational institutions,
- Adherence to simple life, peace and non-violence by students and teachers,
- Public protection,
- Humanism, universal brotherhood and world peace,
- Professional skill development,

- Current need for peace education,

Three questions stand before us regarding peace education:

1. What is Peace Education?
2. How to teach peace?
3. Why should peace be taught?

The literal meaning of Shanti is benevolent or philanthropic, meaning an education that is beneficial to oneself and the world. Establishes an independent system in which the concept of individual freedom and social justice is fulfilled, so we can say that peace education goes beyond the physical, intellectual side and awakens the inner consciousness. To ignite the inner consciousness, one has to follow the precepts of non-violence, truth, non-violence, non-violence, self-restraint, contentment, penance and self-study, teaching of peace, religious tolerance, sense of universal brotherhood. Building moral values, leading a dignified life, freedom from fear, humanism etc. This means that peace education can play an important role in world building and world peace.So, the question of why peace should be taught, then the answer is automatically found in which we find that whether it is a school, a home, a religious institution, a province, a nation, everywhere there is a turbulent atmosphere.Everywhere it seems extremism can be reduced somewhere through fear, discipline, violence, peace education of co-existence, which even Albert Einstein said that peace cannot be maintained by force.If children can be taught for war, why can't they be taught for peace? If educational institutions can take an interest in war plans, why can't they take an interest in peace plans?Be it political unrest, unemployment unrest, farmers' unrest, social unrest, labour unrest, religious unrest, discrimination unrest, if,all these unrests are tried to be solved according to the education system of Buddhism, I think that India will once again become the only centre of education in the world.

Conclusion:

There have been wars in the world. Today there are wars, an atmosphere of unrest or a feeling of insecurity. At the same time there is a need for peace education and we should include a comprehensive form of peace education in our educational curriculum.With its profound basis in the teachings of Buddhism grown in our backyard, which clearly recognizes that peace is the ultimate goal of human life, sopeace education is an urgent need in the current situation. It requires inclusion of peace education and Buddhist educational values in the curriculum. Efforts must be made to integrate elements of peace education in Buddhist education into the curriculum and make it an integral part of human development.

References:

1. https://hi.wikipedia.org/wiki
2. https://anvpublication.org/Journals/
3. https://drushtinews.com/
4. https://mr.quora.com
5. https://sarkariguider.in
6. https://targetnotes.com
7. https://mail.google.com/mail

Demographic Dividend in India

Swapnali Sanjay Dusane
Research student, Economics Department, MVP KTHM college, Nashik.

Abstract

A demographic dividend is the growth potential brought on by a country's altered population age distribution. India now has a total population of 1.39 billion people, and 62.5% of that population is between the ages of 15 and 59. This age group's population is growing and is anticipated to reach its peak in 2036. These variables display the Demographic Dividend that is currently in effect in India and that will expire in 2055–2056. The Indian Demographic Dividend will peak in around 20 years, according to the economic survey for 2018–19. The percentage of people in this age group is predicted to reach 59% in 2041.India benefits from a competitive manpower advantage due to its relatively young population (median age of 28.4 years).

2. INTRODUCTION

The buzzword of the century is the demographic dividend.

When the percentage of workers in the population is large, there is a demographic dividend since more individuals are potentially productive and able to boost the economy.

Many claim that there is significant potential for economic advantages as a result of the demographic gift, which has been referred to as the dividend between young and old. The younger population must have access to quality education, proper nutrition, and health care, including sexual and reproductive health, in order for the economy to grow.

A demographic shift occurs when a nation moves from a rural, agrarian economy with high fertility rates to an urban, industrialized economy with low fertility and mortality rates.

India has a fairly young population. Young people are expected to contribute to the country's economy. This opportunity is known as the demographic dividend. But reaping the benefits of a demographic dividend is not guaranteed or automatic. It all depends on how much a country invests in key areas like education, health and nutrition, infrastructure, good governance, etc. and whether or not there is an environment suitable for young people so that they are able to contribute to the country's socio-economic growth.

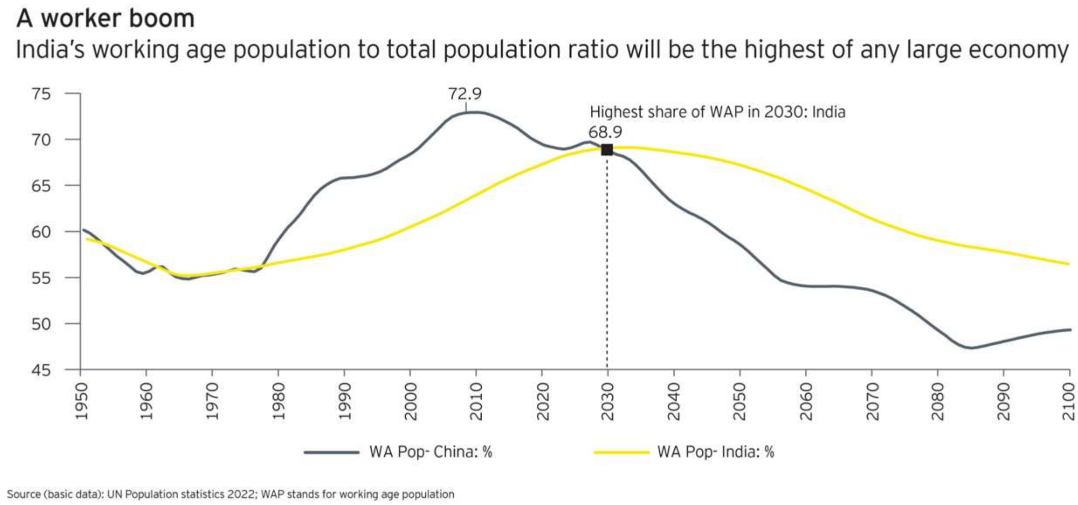

3. OBJECTIVES

3.1. Understanding the broad concept of demographic dividend.

3.2. To study the opportunities of demographic dividend for India.

3.3. To study the challenges facing by India with respect to demographic dividend.

3.4. Why India should focus on demographic dividend.

3.5. Understanding how the gift - dividend could be demographic disaster.

3.6. To analyse what need to be done to reap the benefits of demographic dividend.

4. What exactly is the demographic dividend?

The demographic dividend is "the economic growth potential that can result from shifts in a population's age structure, particularly when the share of the working-age population (15 to 64) is larger than the non-working-age share of the population (14 and younger, and 65 and older)," according to the United Nations Population Fund (UNFPA).

With low birth rates, the number of the working-age population rises above that of the young dependent population, leading to fewer people to support and more people in the labour force. This concept states that a country that experiences low birth rates along with low death rates benefits from the increase in productivity of the working population.

This enables the economic resources to be employed in other ways, accelerating a nation's economic growth and raising the general standard of living.

4.1 In India:

This growth in the working-age population will continue for 37 years, or until 2055.

This change is mostly the result of a decline in the Total Fertility Rate (number of births per woman) following the stabilization of the growth in life expectancy.

According to a UNFPA analysis on India's demographic dividend, between 2005–2006 and 2055–2056, there is a window of opportunity for India to benefit from the demographic dividend.

Due to the heterogeneous behavior of the population characteristics, this demographic dividend window is open at various times in various states.

4.2 National Level:

India's population is currently largely comprised of young people.

Ages 0 to 14 make up about 30% of India's population, and the elderly, defined as those 60 and more, make up about 8% of the population.

62.5% of India's population is of working age (15-59 years). In 2036, it is predicted that the proportion of people who are working age would be at its peak, or about 65%.

4.3 Sub-national level

At the sub-national level, the demographic dividend is not always present in all states at the same time, as was already mentioned.

This is due to the fact that different states have acted in different ways in the past, and it is predicted that they will act in different ways going forward terms of population factors.

To start, the rate of fall in fertility has varied between states and regions.

The fertility rate began to drop in some states, particularly those in southern India, earlier than it did in other states, particularly those in the hinterland.

As a result, regional variations in the rates and durations of fertility reduction were established, and a distinct pattern of demographic divergence in India was revealed. Northern India is younger than the southern and western states, which are maturing. According to the UNFPA study, three groups of states would have various windows of opportunity for the demographic dividend.

The first group of states are located in western and southern India. These include West Bengal, Kerala, Gujarat, Punjab, Andra Pradesh, Delhi, and Tamil Nadu. The demographic dividend window for these states has either closed or will do so within the next five years.

The demographic dividend window for the second group of states will last for an additional 10 to 15 years. These states include Jammu and Kashmir, Assam, Maharashtra, Uttarakhand, Haryana, Himachal Pradesh, Karnataka, Odisha, and Uttar Pradesh.

The high-fertility states in India's interior are included in the third group of states. These include Bihar, Madhya Pradesh, Rajasthan, Uttar Pradesh, Jharkhand, and Chhattisgarh. In these states, the demographic dividend window has not yet opened.

According to this study, India would experience the demographic dividend for a longer period of time because as one state's window of opportunity closes, another one will open.

5. What should be done?

5.1. Building human capital:

Investing in people's health, education, employment, and skills helps them develop their human capital, which is essential for promoting economic growth, eradicating extreme poverty, and fostering greater inclusion in society.

5.2. Skill-building:

Developing skills to make the young population more employable. The labour force in India needs to be equipped with the necessary skills for the contemporary economy. The National Skill Development Corporation (NSDC) was founded by the government with the overarching goal of upskilling/skilling 500 million Indians by 2022.

5.3. Education:

Improving educational standards by wisely funding primary, secondary, and higher-education institutions. India, where over 41% of the population is under 20 years old, can only benefit from the demographic dividend if its educational system is improved. Collaboration between academia and industry is also essential to balancing academic learning levels with the needs of the modern workplace.

5.4. **Health**:

Increasing the number of productive days for young workers would result from better healthcare infrastructure, which would raise overall economic production. Ayushman Bharat and the National Health Protection Scheme (NHPS) must be successful. With the successful execution of the Integrated Child Development (ICDS) plan, nutrition levels in women and children also require specific attention.

5.5. Job Creation:

To accommodate the influx of young people into the workforce, the country needs to produce 10 million jobs annually. In order to employ the enormous labour population, it would be helpful to promote business interests and entrepreneurship.

5.6. Urbanisation:

In the years to come, a sizable portion of the youthful and working population will move to cities both inside and outside of their own State, which will cause a rapid and significant increase in the population of cities. urban policy planning should concentrate on how these migrant

6. Why should India focus on the demographic dividend?

6.1. Economic growth:

Better economic growth brought about by more economic activity as a result of a higher proportion of people who are working age and a smaller proportion of those who are dependant. Up to 15% of the overall growth in industrialised nations has typically been attributed to the demographic dividend.

6.2. Effective policymaking:

Considering population dynamics in the formulation and execution of plans and programmes is likely to produce stronger socio-economic effect and larger benefits for individuals.

6.3. Social benefit:

The demographic dividend's increased financial flexibility allows for the reallocation of funds from investments in children to investments in physical and social infrastructure.

6.4. Increase in workforce:

India will become an economic superpower, supplying more than half of Asia's labour force, with more than 65% of its people in working age over the coming decades.

populations can have access to basic amenities, health care, and social services in urban areas.

6.7. Providing the required policy support:

In order to fully exploit India's demographic dividend, it is essential to reform the country's complex labour and land laws and to implement supportive programmes to promote the expansion of the country's currently struggling industries.

6.8. Fostering the expansion of industries that require a lot of labour, such as the agricultural sector and industries that produce goods like clothing, furniture, textiles, leather goods, and food products. Due to insufficient government assistance, the agriculture sector is always having problems, and since 2012, the manufacturing sector has been declining.

India must take inspiration from nations like Japan, China, Singapore, South Korea, and others that have successfully used demographic dividend for their own prosperity.

To benefit from the demographic dividend, the right investments in human capital are required, with an emphasis on healthcare, education, and skill development. Along with that, we need to invest significantly more in infrastructure, health care, education, and nutrition. We also need to adopt an expansionary economic strategy and foster an environment that is conducive to both domestic and foreign investment, in order to increase production, productivity, and the employment opportunities that follow for the upcoming generation of workers. We will make sure that our people are prosperous if we are successful. Furthermore, if we fall short, our "demographic dividend" could become a "demographic disaster."

7. Opportunities for India from the demographic dividend

7.1. With a median age far lower than that of China and other Developed nations, India will have the youngest labour force in the world.

7.2. There will be a 56 million-person labour deficit in the other countries due to a bigger percentage of the population that is not in the working-age group.

7.3. The Indian labour force can close this gap both domestically and internationally, boosting economic growth.

7.4. Personal savings will increase over the demographic dividend period, increasing purchasing power that might fuel economic development.

8. India's challenges stem from its demographic dividend

8.1. Developing the skills of the working-age population to make them useful for the national economy. In 11 states out of the 22 main States, the size of our sizable working-age population would have decreased by 2031. In contrast to Kerala, where the population is already aging, Bihar's working-age population is expected to grow until 2051.

8.2. The employment rate for graduates from India is somewhat low.

8.3. According to a UNDP analysis, India has an extremely low Human Development Index (HDI).
8.4. Both the mean and expected years of education are quite low in India.
8.5. Both urban and rural India have significant unemployment rates.
8.6. In India, a sizable portion of the population still relies on agriculture; this sector is also infamous for underemployment and disguised unemployment.
8.7. The unorganized sector, which is plagued by poor pay and the absence of social security, employs a vast majority of the workforce.

The unorganized sector of the economy, which is plagued by poor pay and the absence of social protection, employs a vast majority of the workers.

8.8 to data from the World Bank and International labour Organisation (ILO), India's female work force participation is declining.Growing female literacy does not translate into skills that are useful or marketable.Access to modern professions is hampered by the absence of flexible entry and exit policies for women in online learning environments, open digital training modules, and vocational education.

9. Way Forward to Tap India's Demographic Dividend Window

9.1. Investment in Health and Education:

In order to increase the employability of its workforce, experts advise the Indian government to speed up investment in health and education. The 15th Finance Commission has suggested that by 2025, public health spending in India should account for 2.5% of GDP. In a similar vein, public education spending must be boosted from the existing 1% of GDP level.

9.2. Accelerating Manufacturing Activity:

Millions of jobs might be created if the manufacturing industry's potential is fully realised. By enacting labour and land reforms to increase the sector's competitiveness, this can be accomplished.

9.3. Fixing Structural Issues:

In order to boost economic growth, India must quickly fix its structural problems. This can be accomplished through increasing employment, making financial investments in health and education, and speeding up manufacturing activities.

9.4. Coordination Between the Central and State Governments:

To boost manufacturing and utilise India's youthful population to its fullest potential, both the central and state governments must coordinate their efforts.

9.5. Addressing Diversity Between States:

India needs to address the diversity between states, according to the UNFPA's State of the World Population Report 2023. States in the South, where the demographic change is more advanced, already have a higher proportion of senior citizens. India's workforce is thought to be concentrated in the north-central area, and there are countless chances for states to collaborate, particularly with regard to demographic change.

9.6.Investment in Human Capital:

To produce a demographic dividend, India must make investments in its people. This investment may take the shape of improved health, education, and economic empowerment. India's government has a new education policy and intends to devote 6% of its GDP to this sector. The real investment, however, only accounts for 2.9% of GDP.

9.7. Put an emphasis on the Sustainable Development Goals:

Age distribution reflects economic and health development levels between states. To fulfill the 2030 Sustainable Development Goals Agenda, governments must cooperate.

10. Conclusion:

India's current expansion in the working-age population presents a great potential for it to accelerate economic development and raise people's standards of life. However, it can only fully utilise the economic potential of the youth bulge if it can offer possibilities for excellent health, high-quality education, and employment. Only by overcoming the current difficulties facing the Indian economy through policy assistance and the required legal reforms can this be accomplished.

11.References:

1.UNFPA's State of the World Population Report 2023

2. Economic survey for 2018–19.

3. The Economics Times, Jul 22, 2019, By ATUL THAKUR

4. Impact of Demographic Dividend on Economic Gwowth: A Study of BRICS and the EU

5. The Economic Times, article on Countdown 2047: How demographic dividend can become a demographic curse Aug 14, 2022,

Marketing Is Both Arts and A Science

Dr. S. D. Pathak
Associate Professor, School of Media Studies, SRTM University, Nanded.

ABSTRACT

Today's westernized society is littered with ads and marketing messages and Americians are bombarded with thousands of ads every day. Visibility is important, but at what point are marketers actually reaching their customers instead of trying to keep up with one another? Instead of spending millions of dollars on mass marketing that consumers continue to block out, marketers should focus more on tailored messages and relationship building with customers. A key component of this type of marketing is targeting the right people with the right message through social media.

Keywords: Marketing, Selling concept, Advertising

Americans are exposed to an astounding number of advertising messages every day. The result of this bombardment of advertising on society is that consumers have become increasingly resistant to traditional forms of advertising. After spending millions of dollars de mass advertising that consumers tend to block out and ignore, marketers have re-evaluated their advertising methods and are following holistic marketing concepts that focus on customer relationship marketing and more creative, understated ads instead of in-your-face billboards and loud television segments.

Marketing is an essential activity for any successful organization Marketing is the process of communicating value to customers and "meeting needs profitability" (Keller & Kotler, 2009, p. 5). Marketing is both an art and a science and is ever changing to meet the needs of business. The inarketing concept started in the mid-1950s when companies began to focus more on customers by developing products that might meet their needs rather just mass producing what already existed. The advent of television as a new media also played a role. The marketing concept was not always as widely accepted as it is today. Prior to the 1950s and emergence of service industries, the production concept was more commonly used. The production concept was the belief that wher goods are widely available and inexpensive, people will buy them (Keller & Kotler, 2009). Understandably, the production concept was strongly followed during the industrial age. The product concept closely followed the production concept in popularity with the idea that consumers would prefer higher quality products that are prices competitively.[1]

Even though the marketing and holistic marketing concepts are more widely accepted by organizations, the selling concept is what is more commonly seen or at least perceived by consumers. You cannot drive down the highway today, turn on the radio, open a magazine, or even buy a soda from a nearby vending machine without seeing or being exposed to an advertisement. Even when marketers are segmenting the market and only advertising their product in areas where they believe their targeted demographic will see them, they still have to compete for their customers' attention. In 2006, it was believed that the average American was exposed to 5,000 ads a day, and that number has only continued to grow (Johnson, 2006). Nothing is off limits to advertisers, cross promotions, sponsorship opportunities, banners, and product placements have lead to consumers feeling overwhelmed with ads. This feeling leads to the consumer's desire to shut out unwanted messages. While advertisers long for a time when reaching the consumer was easier and work to reinvent new ways to reach their customers, consumers continue to find new ways to avoid them.

In the best selling marketing book, The Tipping Point, Gladwell (2000) suggests that big trends are started by small groups of people that have the power to communicate with, inform and influence one another in society. Gladwell found that throughout history, the start and success of social, political and fashion trends can all be traced back to specific types of people who can be categorized as connectors, mavens, or salespeople. The people that fall into these special categories are capable of starting trends or ending them. As a result, it is vital for marketers to understand the connectors, mavens, and salespeople and pay attention to them.[2]

Of course, there are always the salespeople, and they cannot be ignored. These people are individuals that have the ability to convince and sell people on new ideas. It is important to note that salespeople are not hard core salesmen most people envision or even people that promote the selling concept (Gladwell, 2000). Salespeople are often identified by their ability to persuade others, however, Gladwell describes the art of selling as an elegant and harmonious dance. Through this dance, others are brought into the rhythm leaving the salesperson with the ability to control the relationship and interaction (Gladwell).

The platform used to introduce marketing messages to the three key movers identified by Gladwell (2000) must be well thought out Television, radio, and even Internet advertising all have the ability to reach large numbers of people in a short amount of time, but this type of advertising is too general to target connectors, mavens, and salespeople. A more holistic, comprehensive relationship marketing strategy must be utilized to target these people. The idea of relationship marketing is to "build mutually satisfying long-term relationships with key constituents in order to earn and retain their business" (Keller & Kotler, 2009, p. 20). To build and sustain such a relationship, marketers need to understand and respond to customer needs and goals. The emergence of social networking media. such as Facebook and Twitter, has opened the door to a million possibilities for marketers. The ability for these social media to segment the market automatically is one reason why they are so effective Consumers can customize their Facebook and social networking pages so that the information they receive is relevant to them Social media networks also allow marketers more easily to reach connectors and mavens (for spreading the word) and salespeople (to convince others to jump on the social networking bandwagon). One very clear mal successful example of the use of social media for marketing was the 2008 presidential election.[3]

As digital media becomes more popular, advertising through digital media also becomes more effective Facebook, Twitter, and iPhone accounts have mass email diaribution capabilities to export events, but businesses are catching on For example, "the New York Times iPhone application recently added a sharing functionality which allows a user to easily broadcast an article across all networks, such as Facebook and Twitter (Arman2009, para 7) Websites, like Posterous, allow users to set up an account that immediately transports all blog information, photos, events, and updates to the tners social networking accounts like Facebook, Twitter, YouTube. and personal websites Updates can even be made directly from one's smartphone allowing the user never to feel out of touch for a moment. This is an extremely useful tool of which marketers should be aware. Through woch technology, marketers may literally be in touch with their customers 24 hours a day and have direct access to them The ability for marketers to communicate directly with their consumers and vice versa represents the fluidity of social media.

There is no doubt that technology will continue to advance at a skyrocketing rate making it imposible for marketers to predict every marketing medium that they should enter in the coming years. The important thing is that marketers should remain on the lookout and be ready to jump into

new opportunities. One way for marketers to keep their finger on the pulse is by developing and maintaining relationships with innovative leaders, such as connectors, mavens, and salespeople that Gladwell (2000) describes. The importance of two-way communication cannot be understated as the feedback from these key people will help marketers to be aware of new popular mediums and new consumer trends.[4]

Conclusion :

Social media is all about answering the basic human question on how we can help one another (Orr, 2009)That basic notion of communication will prosper and should remain the focus as marketers learn to navigate thesocial media world. In conclusion, marketers are encouraged to keep the lines of communication open withconsumers in order to create real value for their customers After all, that is what marketing and socialcommunication is all about-creating value for everyone.

Reference

1. Armano, D. (2009, November 21 Six social media trends for 2010. The Conversation. Retrieved February 19, 2009 from httblogs.hbr.org/2009/11/social media trends.html
2. Gladwell, M. (2000). The tipping point: How little things can make a big difference. New York Brown, and CompanyLittle,
3. Keller, K., & Kotler, P. (2009) Marketing management (13th ed.). Upper Saddle River, New Jersey
4. Pearson Johnson, C. (2006, September 17) Cutting through advertising clutter CBSNews. Retrieved February 19" 2010 from httpwww.chances.combstories/2006 122/17mdomain2015684.shtml

छत्रपती शिवाजी महाराजांचा महिलाविषयक दृष्टीकोन

प्रा. डॉ. बोचरे जे. एम.

इतिहास विभाग प्रमुख, स्व्. नितीन महाविद्यालय, पाथरी, जि. परभणी

प्रस्तावना :

इ. स. 17 व्या शतकात हिंदुस्थानात हा कालखंड मध्य्युगीन काळात महिला ही स्वभावाताच त्यागी, सहनशिल, निष्ठावान, प्रेमळ होती. महिलाच्या शब्दाला कुटूंबात सन्मान होता. तिच्यावर घरचे घरपण अवलंबून होते. वेगवेगळया धर्मात महिलांचा दर्जा वेगवेगळा होता. मुस्लिम धर्मात बहुपत्नीत्वाची प्रथा प्रचलित होती. हिंदू धर्मातही एकापेक्षा अधिक पुरुष विवाह करत असत. मुस्लिम धर्मात महिलांचा दर्जा अत्यंत खालावलेला होता. मुस्लिमात सर्रास घटस्फोट व पुर्नविवाह होत असत. हिंदू धर्मात घटस्फोटाला मान्यता नव्हती. हिंदू धर्मात विवाह हा पवित्र संस्कार म्हणून समजला जात असे. हिंदू धर्मामध्ये सतीप्रथा प्रचलीत होती. परंतु दक्षिण भारतात बहामनी साम्राज्याच्या कालखंडात मुस्लिम महिलेत गोषा पध्दती (पडदा पध्दती) प्रचलित होती. हिंदू धर्मात काही जातीत पदर घेणे पध्दती (गोषा पध्दती) स्विकारली होती. हिंदू महिला पदर घेणे म्हणजे गोषा पध्दती स्विकारत असे.

छत्रपती शिवाजी महाराजांपूर्वी महाराष्ट्रातील महिलांची स्थिती :

मध्य्युगीन काळात हिंदूस्थानात सर्व सामान्य जनतेची परिस्थिती अत्यंत दयनीय होती. सामाजिक विषमता मोठ्या प्रमाणात होती. श्रेष्ठ, कनिष्ठ जाती तसेच अस्पृश्य् असे वर्गीकरण समाजात होते. त्याही पलीकडे तत्कालीन परिस्थितीत महिलाचा दर्जा केवळ चार भिंतीपुरता मर्यादित होता. चूल आणि मूल एवढेच क्षेत्र मर्यादित होते. अनेक रुढी परंपरेच्या पाईक स्त्रीया होत्या. पुरुषप्रधान संस्कृतीचा बोलबाला होता. पुरुष अनेक विवाह करत असे, महिलांना एकाच विवाहाची मान्यता होती.

बालविवाहाची पद्ध्त रुढ होती. हिंदू धर्मात पुर्नविवाहाची पध्दती, केवळ राजघराण्यातील मुलींना शिक्षण मिळत होते. परंतु त्यांचे प्रमाण अत्यल्प् होते. आदिलशाही, निजामशाही, कुतूबशाही, बिरदशाही या ठिकाणी सुलतानाच्या लहरीनुसार कायदा तयार होत असे व जनतेला ते निमुटपणे मान्य् करावे लागत. विशेषता: महिलांचा दर्जा मध्य्युगीन कालखंडात खालावलेला होता.

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी महिलांना दिलेला सन्मान :

शिवाजी महाराजांनी आपल्या हिंदवी स्वराज्यात महिलांना दिलेला सन्मान अभुतपुर्व आहे. सर्वप्रथम शिवाजीराजेंनी आपल्या हिंदवी स्वराज्यात आपले वडील शहाजी राजेचे निधन झाल्यानंतर जिजाऊ माँ साहेब सती जाण्यासाठी निघाल्या असतांना शिवाजीराजेंनी आपल्या आईची समजूत घालून जिजाऊ माँ साहेबांना सती जाण्यापासून परावृत्त् केले व त्यानंतर सतीप्रथा स्वराज्यात बंद झाली. सती जाणे म्हणजे त्या काळात महिलांचे कर्तव्य् मानले जात. सती गेले तर त्या महिलेला स्व्र्ग मिळतो अशी कल्पना होती. सर्वप्रथम राजेंनी आपल्या घरापासून सतीप्रथा बंदीची सुरुवात केली.

स्वराज्याच्या कार्यात अनेक मराठयांनी बलीदान दिले तसेच स्वराज्य् रक्षणासाठी मराठयांच्या स्त्रिया मृत्युशी दोन हात करीत जिवंत असतांना यातील उदाहरण म्हणजे जिजाऊ माँ साहेब, सोयराबाई, येसूबाई, ताराराणी या राण्या होत्या. या सर्व पुराव्यातून सिध्द् होते की, शिवाजी महाराजांनी सतीची चाल बंद केल्याचा

शिवाजी महाराजांना मान मिळतो. जिजाऊ माँ साहेब सती गेल्या असत्या तर स्वराज्याची संकल्पना अस्तित्वात येण्याअगोदरच संपुष्टात आली असती. सतीची प्रथा ही संपुर्ण महिलांना जीवन जगण्यापासून दूर नेणारी होती. महिलांना जीवन जगण्याचे ते ही सन्मानाने हे कार्य शिवाजी राजेंनी केले हे मध्य्युगीन काळातील फार मोठा बदल, क्रांती होती.

शिवाजी राजेंनी परावृत्त् केल्यामुळे जिजाऊ माँ साहेबांनी सती न जाण्याचे ठरविले हा त्यांचा निर्णय क्रांतीकारक होता. जिजाऊ माँ साहेब या स्वराज्याचे सुप्रीम कोर्ट होते. संकटकाळात शिवाजी महाराजांच्या पाठीशी ठामपणे उभ्या राहील्या. जिजाऊ माँ साहेब शिवाजी महाराजांचे शक्तीस्थ्ळ होते. कवचकुंडल होते. राजेच्या अनुपस्थितीत स्वराज्याचा कारभार जिजाऊ माँ साहेबांनी पाहीला. एक महिला असतांनाही स्वराज्याचा कारभार पाहून स्वराज्यांला प्रतिष्ठा मिळवून दिली.

हिरकणीचा सत्कार :

शिवाजी महाराजांनी हिरकणीचा केलेला सन्मान हा कर्तृत्ववान महिलांचा सन्मान होता. शिवाजी महाराजांच्या काळातील कायदे हे प्रभावी होते. परंतु आपल्या मुलासाठी जिवाची पर्वा न करता रायगडचे सायंकाळचे दरवाजे बदं झाल्यानंतर ज्या जिद्दीने ती दक्षिणेकडे वरुन हिरकणी परत आपल्या बाळासाठी आली त्या हिकरणीचा सन्मान छत्रपती शिवाजी महाराजांनी केला. राजेनी आपल्या स्वराज्यात महिलांना सन्मान दिला.

शंभूराजे एकोणवीस वर्षाचे होते आणि त्यांच्या राज्याभिषेक समयी त्यांना युवराज व स्वराज्याचे वारसदार म्हणून जाहीर करण्यात आल्यानंतरचा प्रसंगी होता. सतराव्या शतकात मोठ्या प्रमाणात मामाच्या घरी मुलगी देण्याची पध्द्त रुढ होती. ज्यामुळे जुन्या वाटा नव्याने चालू ठेवल्या जात त्यासाठी रोटी-बेटी हा यामागे सोयीस्क्र होता. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे थोरले जावई रुस्तुमराव जाधव संभाजी राजाच्या दुसऱ्या विवाहाचा प्रस्ताव घेऊन शिवाजी महाराजांकडे रायगडला आले व त्यांनी लग्नाचा प्रस्ताव मांडला त्यावेळी शिवाजी महाराजांनी निर्णय घेण्यासाठी वेळ मागितला व त्यांनी संभाजी राजे व येसुबाईशी या लग्नाबाबत विचारणा केली. सर्वप्रथम येसुबाईशी शिवाजी महाराजांनी विचार विनीमय केला. येसूबाई या स्वराज्याच्या युवराज्ञी होत्या. त्यांच्याकडे स्वराज्याची जबाबदारी होती त्या कुलमुख्त्यार होत्या. त्या काळातही छत्रपती शिवाजी महाराजाचे धोरण किती दुरदर्शी होते. महिलांना प्रशासनात अत्यंत मान-सन्मान देणारे होते हे या घटनेवरुन लक्षात येते.

राज्य् भिषेकानंतर बाराव्या दिवशी जिजाऊ माँ साहेबांचे निधन झाले. स्वराज्याच्या मुलकी प्रशासकीय राज्यकारभार जिजाऊ माँ साहेब पाहत होत्या. हे काम शिवाजी महाराजांनी येसूबाईच्या हाती कुलमुख्त्यार पदाची जबाबदारी सोपवली. राज्य् कारभार करतांना तरुण नेतृत्वावर विश्वास टाकला. येसूबाई बाबत शिवाजी महाराजांनी टाकलेला विश्वास त्यांनी सार्थपणे पार पाडला. शिवाजी राजे प्रशासनात महिलांना सामावून त्यांची गुणवत्ता आपल्या चांगल्या प्रशासनासाठी करुन घेत असत.

शिवाजी राजेनी आठ विवाह केले ते केवळ राजकीय बांधणीचा हेतू होता. स्वराज्य् विस्तारासाठी घेतलेला तो निर्णय होता. संभाजी राजेच्या येसूबाई व दुर्गाबाई या दोन पत्नी होत्या. शिवाजी महाराजांनी आपली मुलगी राणू अक्का जाधव घराण्यात दिली व जाधव घराण्याची मुलगी दुर्गाबाई सुन म्हणून केली. राणू अक्का जाधव व दुर्गाबाई या दोघीनीही स्वराज्यासाठी सर्वात जास्त् कष्ट घेतले. स्वराज्य् विचार यांनी जिवंत ठेवला. शिवाजी

महाराजांनी आई, पत्नी, सून या कर्तृत्व्वान महिलांचा स्वराज्यातील राज्य् कारभारासाठी त्यांच्या बुध्दीचा फायदा घेतला.

सारांश :

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वराज्यात महिलांना सन्मान प्रतिष्ठा मिळवून दिली. त्यासाठी स्वराज्यात कायद्याचे राज्य् आणून महिलांना सन्मान मिळवून दिला. सतीची प्रथा बंद पाडली, प्रशासनात स्त्रीयांना सन्मानाचे स्थान मिळवून दिले. मध्य्‍युगीन हिंदुस्थानात महिलांच्या जीवनात नवचैतन्याची सकाळ झाली. केवळ चूल आणि मुल हे महिलांचे कार्य न राहता प्रशासन व वेळप्रसंगी हाती तलवार घेऊन स्वराज्य् रक्षणाची जबाबदारी महिलांकडे दिली. ज्यामुळे आजच्या काळात महिला सर्व क्षेत्रात उत्तुंग भरारी घेतलेली आहे.

संदर्भ ग्रंथयादी :

1. डॉ. मोहिनी कडू, शिवचरित्र
2. प्राचार्य डॉ. एस. ए. बाहेकर, शिवछत्रपतीच्या सामाजीक क्षेत्रातील क्रांतीचे अंतरंग
3. संपादक, अ. रा. कुलकर्णी, मराठयांचा इतिहास
4. पुरुषोत्त्म खेडेकर, लोकराजे शिवराय
5. गजानन मेहंदळे, श्री राजा शिवछत्रपती खंड-1
6. श्रीमंत कोकाटे, विश्व् वंदय – छत्रपती शिवाजी महाराज
7. डॉ. जयसिंगराव पवार, छत्रपती शिवाजी महाराज
8. देशपांडे प्र. न., मराठयांचा उदय आणि उत्क्र्ष

चिनी प्रवासी -: प्रवासवर्णन आणि बौद्ध धर्म

महादेव शरणप्पा खळुरे
(कला शिक्षक)
यशवंत विद्यालय, अहमदपूर, जिल्हा- लातूर, 413515 .(M.S.)

प्राचीन काळात भारत हा देश "बौद्धांची भूमी" म्हणून ओळखला जात होता. बौद्ध धर्माचा उगम भारतात झाल्यामुळे बौद्ध धर्म जाणून घेण्यासाठी अनेक परकीय प्रवाशी भारताकडे आकृष्ट झाले. त्या परकीय प्रवाश्या मध्ये चीनी प्रवासी अतंत्य महत्वाचे आहेत. व्यापारी, प्रवासी यांच्याकडून बौद्ध धम्माची माहिती चीन मध्ये पसरली यामुळे चीन सम्राटापासून सर्वसामान्यापर्यंत बौद्ध धम्म, धर्मग्रंथ, भगवान गौतम बुद्ध, धम्मातत्व इत्यादी विचारमंथन सुरु झाले होते. त्यामुळे इ.सनाच्या पहिल्या शतकात चीन सम्राट 'मिग' याने कांही प्रतिनिधी भारतात पाठवले होते. त्याने पाठवलेल्या प्रतिनिधी बरोबर काश्यप मातंग आणि धर्मरत्न हे दोन बौद्ध भिक्षू चीन मध्ये आले. त्यांनी आपल्या बरोबर कांही बौद्ध ग्रंथ आणि बुद्धांच्या मूर्ती घेऊन लोयांगला पोहचले .तेथे त्यांनी बौद्ध ग्रंथाचे चीनी भाषेत भाषांतर केले. अशा रीतीने चीनमध्ये बौद्ध धर्माचा प्रवेश झाला. इ.स पहिल्या ते आठव्या शतकात पर्यंत अनेक चीनी अभ्यासक भारतात आले त्यांच्या प्रवास वर्णनातून भारतातील तत्कालीन सामाजिक,सांस्कृतिक, राजकीय, चालीरीती आणि बौद्ध स्थळांची माहिती मिळते. प्रस्तुत निबंधात सगळया चीन प्रवासी विद्वानाचा उल्लेख करून फाहीयान (इ.स ३९९ ते ४१४), ह्यूएनत्संग (इ.स ६२९ ते ६४५) आणि इत्सिंग (इ.स ६७१ ते ६९५) यांचा भारत भेटीतील बौद्ध धर्म याविषयी चर्चा केली आहे. प्रवास वर्णनाचा विश्लेषणात्मक आणि वर्णनात्मक पद्धतीचा वापर करून संदर्भग्रंथांचा उल्लेख केला आहे. शेवटी निष्कर्ष नोंदविले आहे.

पार्श्वभूमी :

प्राचीन काळापासून बुद्ध धर्माचा अभ्यास करण्यासाठी अनेक बौद्धपंडित भारतात आलेले आढळतात. चीनकडे जाणाऱ्या मार्गावर कशाकर, बारकंद, खोतान, डोकोको कुची या प्रदेशाच्या सीमा अशोक साम्राज्याच्या सीमेशी लागून होती. येतूनच अशोकाने मोठ्या प्रमाणात बौद्ध धर्माचा प्रचार आणि प्रसार केल्यामुळे व्यापारी आणि प्रवाश्यांच्या नजरेत येऊन बौद्ध धर्मा बद्दल कुतुहालता निर्माण झाली. खोतान हे बुद्ध धर्माचे सर्वात मोठे केंद्र होते. यामुळे अनेक चीनी प्रवासी, यात्रेकरू तेथे उतरत, त्याचमुळे सांस्कृतिक – धार्मिक आदान-प्रदान होत असे यातूनच बौद्ध धर्माची माहिती जाणून घेण्याची इच्छा चीनी प्रवाश्या मध्ये निर्माण झाली. यातूनच पुढे अनेक चीनी प्रवासी भारतात आले त्यात इ .स २९० मध्ये चुनासी –दिंग हा प्रवासी खेतान प्रांतातून भारतात आला .पुढे फा-सिं-ग, चि-ऱ्ही आणि हो-युन हे भारतात आले. अलीकडे बुद्धगाय येथे सापडलेल्या चीनी भाषेतील शिलालेखात अनेक चीनी प्रवाश्यांचे नावे कोरलेली आहेत. यावरून कळून येते कि फार वर्षापूर्वी चीनी प्रवासी धम्म ज्ञानासाठी भारतात येत असत.अशाच चीनी प्रवाश्या पैकी फाहीयान (इ.स ३९९), सुंग युंग (इ.स ५१८), ह्यूएनत्संग (इ.स ६२९) आणि इत्सिंग (इ.स ६७३)मध्ये भारतात आले. या तीन बौद्ध भिक्षूचा निबंधात चर्चा केली असून त्यांचे अध्यन, साहित्यलेखन, बौद्ध धर्माविषयी माहितीचे संकलन, संशोधन, वर्णन इत्यदीवर प्रकाश टाकला आहे.

फा-हीयान-:

फा-हीयान हा इ.स ३९९ च्या सुमारास भारतात आला होता. त्याचा जन्म इ.स ३७७ मध्ये चीनच्या पिंगयांग प्रदेशातील उचंग येथे झाला. त्याचे पहिले नाव कुंग असे होते. कुंग हा आईवडिलांचे चौथे अपत्य होते. नंतर त्याला फाहीयान या नावाने ओळखले जात.फाहीयान याचा चीनी भाषेतील अर्थ 'धर्माचा विख्यात आचार्य' असा होतो. फाहीयान याला लहानपणीच त्यांच्या वडिलांनी त्यांना भिक्षुसंघाच्या स्वाधीन केले होते. भिक्षु झाल्यावर फा-हीयानने त्रिपिटकाचा अभ्यास सुरु केला. विनायापिटकाचे अध्ययन चालू असताना त्याला चीनी अनुवादात फार त्रुटी दिसून आले.तेंव्हा भारतातून जाऊन विनायापिटकाची मूळ प्रत आणण्याचा फा-हियानाने निर्धार केला आणि त्यावेळी व्हे-किंग, ताव-चिंग, व्हे-चिंग आणि व्हे विई नावाच्या चार भिक्षू सोबत चीनच्या सुप्रसिद्ध चांग-गन या विहारापासून भारताच्या प्रवासास सुरवात केली. फा-हीयान यांचे प्रवास वर्णन 'बौद्ध देशांचे

वृतांत' (A Record of the Buddhist Countries) या नावाने प्रसिद्ध आहे. फा-हीयान चांग- गान येथून कोन क्वीची, चांगाई, तुनव्हेग येथून कांही बौद्ध यात्रेकरू बरोबर वाळवंटातील प्रवास, डोंगरकडा गोंधळून टाकणाऱ्या वाटा, नद्यांच्य प्रवाह, जंगले, घनदाट झाडी, गर्द अरण्ये तोंड देत पेशावर येथ आला. या प्रवासा दरम्यान अनेक प्रवाश्यांचा मृत्यू झाला .फाहीयान त्यातून वाचला व प्रवास सुरु केला. खोतान येथे १४ मोठे संघाराम अनेक लहान मोठे विहार आहेत. सिंधू नदी पार करून तक्षशीला, गांधार पासून पुरुष्पूर म्हणजे पेशावर येतील कनिष्क बांधलेला स्तूप आणि भगवान बुद्धाचे पवित्र भिक्षापत्राचे वर्णन केले आहे .

फा-हीयान हा चंद्रगुप्ताच्या द्वीतीय कालखंडात भारतात आला होता .त्याच्या प्रवास वर्णनात मगधाची राजधानी पाटलीपुत्र भेट दिली होती त्यात अशोकाच्या भव्य राजवाड्याचे वर्णन येते. अशोका मुळेच चीनमध्ये बौद्ध धर्म परिचित झाला होता. अशोकाने ८४ हजार स्तूप, त्या स्तूपाचे वर्णन, त्यावरील कलाकृती, नक्षीकाम, पशुप्रण्याच्या आकृत्या इत्यादी तसेच सांची नालंदा वर्णन आढळते. त्याने आपल्या 'फो-ओकी' या आत्मचरित्रातून गुप्त कालखंडाची माहिती स्पष्ट होते .त्याच्या लेखनात समुद्रगुप्त आणि विक्रमादित्य यांचे सविस्तर वर्णन मिळते. गुप्त काळात विहारांना व भिक्षुंना दान देण्यात येत असे वर्णन मिळते. त्याचे प्रवास वर्णन चंद्रगुप्ताच्या कारकीर्दीवर प्रकाश टाकते. फा-हीयाननच्या काळात बौद्ध धर्माचा प्रभाव कमी होण्यास प्रारंभ झाला. अनेक बौद्ध स्थळे मोडकळीस आली होती. श्रीलंका (सिलोन) मध्ये त्याने अनुराधापूर येथे बुद्धांचा दात पहिला. याचे वर्णन करतो .

फाहीयान भारतातील बौद्धधम्म ,ज्ञानकेंद्र यांना भेटी दिल्या आणि अनेक ग्रंथ चीनला नेले. 'विनम्र सर्वस्तीवाद','परीनिर्वान', 'वैफल्यसुत्रे','महासंधिक' ,'अभिधर्म' इत्यादी ग्रंथाच्या हस्तलिखित प्रती चीनला नेल्या.अनेक बौद्ध भिक्षूंची चर्चा बैठक करून मते मतांतरे मांडली.बौद्ध शिक्षण पद्धती अभ्यासली. याच दरम्यान बौद्धसंधासाठी संस्कृत भाषा शिकून विनायापिटकाची संपादन करून हस्तलिखित तयार केली. त्यासाठी ३ वर्ष पाटलीपुत्र येथे वास्तव्य केले. फाहीयान 'सर्वस्तीवादी निकाय', 'सयुंक्त अभिधर्म –हृद्यशास्त्र','परीनिर्वान सूत्राची' आणि 'महासंघिक – अभिधार्माची' चीनी भाषेत अनुवाद केले. भारतात मथुरा, श्रावस्ती,कपिलवस्तू, कुशिनारा, वैशाली,बोधगया अश्या अनेक स्थळांना भेटी देऊन बंगालमधील ताम्रलीप्ती येथे पोहचले. त्यानंतर तेथून श्रीलंकेला गेले. तेथे दोन वर्षे राहिल्यानंतर समुद्र मार्गे चीनला निघाले. या प्रवासात ३० देश्याना भेटी दिल्या. चीनला पोचल्यानंतर नेलेल्या ग्रंथाचे चीनी भाषेत भाषांतर संपादन करण्यात आपले आयुष्य व्यतीत केले. इ.स ४२२ मध्ये वयाच्या ६५ व्या वर्षी मृत्यू झाला .

ह्यूएनत्संग :

"Prince of Pilgrims"या नावाने ओळखले जाणाऱ्या ह्यूएनत्संगचा जन्म इ.स ६०० मध्ये हेनान प्रांतातील चीन-लिऊ येथे झाला.त्याच्या चार भावापैकी हा सर्वात लहान होता दुसऱ्या क्रमांकाच्या भावाने ह्याला लो-यांग ह्या राजधानीत नेले तेथे वयाच्या १३ व्या वर्षी बौद्ध धर्माची दीक्षा दिली. २० व्या वर्षी बौद्ध भिक्षु झाला.आणि त्याला बौद्ध साहित्याची आवड निर्माण झाली.यातूनच भारतात जाण्याची तीव्र ओढ निर्माण झाली. याच काळात चीन मध्ये अस्थिर वातावरण निर्माण झाले होते त्यामुळे त्याच्या जीवाला धोका निर्माण होईल म्हणून चीनी राजाने त्याला बंदी घातली. मात्र तरीही राजा आणि सैनिकापासून बचाव करत इ.स ६२९ सम्राट हर्षवर्धनच्या काळात भारतात आला. भारतात येताना अनेक संकटाना सामोरे जावे लागले. ताश्कंद ,समरकंद बल्ख आणि गांधार मार्गे भारतात पोहचला. ह्यूएनत्संग भारतात १४ वर्ष वास्तव्य केले होते. त्यावेळी हर्षवर्धन राजा राज्य करीत होता. त्याने ह्यूएनत्संगचे स्वागत केले. हर्षवर्धन याने बौद्ध धर्म स्वीकारला होता. कनोज येथील बौद्ध परिषदेचा अध्यक्ष म्हणून नियुक्त केली होती. ह्यू-एन-त्संग याच्या लेखनातून हर्षवर्धन राजवटीबाबत अनेक उल्लेख सापडतात. बौद्ध गये मध्ये बोधिवृक्ष होता आणि शशांक या ब्राम्हण शासकने मुळासकट तो उपटून काढला; जाळला व त्या ठिकाणी शिवाचे मंदिर उभारले तसेच कुशीनगरच्या बौद्ध भिक्षुंना बहिष्कृत करण्याचे आवाहन केले.हर्षवर्धन राजाश्रय असल्यामुळे बौद्ध धर्म कसाबसा टिकून होता. हर्ष राज्याने त्याला आश्रय दिल्यामुळे हर्षाच्या वर्धन घराण्याची माहिती त्याच्या लेखनात आढळते. हर्षवर्धनचा आदर असून सुद्धा समकालीन राजा पुलकेशी दुसरा याचे गौरव केले आहे. पुलकेशी दुसरा यांच्या काळातील अमरावतीच्या स्तूपबद्दल जणून घेतले. त्याने आपल्या प्रवास वर्णनात 'महाराष्ट्र' या नावासाठी मो-हो-ल-च शब्द वापरला आहे यापुलकेशी राजा राज्य करीत असल्याचे

सांगितले आहे. महाराष्ट्रा बद्दल विस्तृत विवेचन केले आहे. अजिंठा, वेरूळ लेणी तसेच नाशिकहून काठेवाड भागाकडे जाऊन स्थळे व बौद्ध धर्मासंबधी विवेचनत्याने अनुभवली.

ह्यू-एन-त्संग भारतामध्ये बौद्ध तीर्थाटने पाहणे हा उद्देश असल्याने त्याने लेण्या,विहार,स्तूप बौद्ध शिक्षण केंद्र यांना भेटी दिल्या. भारतातील अनेक बुद्धस्थळांना, विहार,व स्तूप यांना भेटी दिल्या. सारनाथ येथील धामेख स्तूप व येथील वाज्रासनावर बसलेल्या धम्मचक्रप्रवर्तन मुद्रेतील बुद्धमूर्तीचे सुंदर वर्णन केले आहे तसेच नालंदा बुद्धमंदिरची माहिती मिळते. बामियान ह्या अफगानिस्तानातील ठिकाणी १५० फुट उंचीची उभी बुद्धमूर्ती पहिली तसेच तेथे शेकडो बौद्धविहार शैलगृहे,भितीचीत्रे याचे वर्णन मिळते.म्हणून अफगानिस्तानला बुद्धभूमी म्हणून ओळखले जाई. नालंदा या विद्यापीठात २ वर्ष राहिला आणि तेथे संस्कृत भाषेचे अध्यन केले. पुढे याचा उपयोग बौद्ध साहित्याचे भाषांतर करण्यासाठी केला. तसेच बुद्धाचे १५० अवशेष, सोने, रूपे, चंदनाच्या बुद्धमूर्ती, ६५० हस्तलिखिते, २० घोड्यावरून नेले. चीनला गेल्यावर त्याचे भव्य स्वागत केले. भारतातील अनेक

ह्यू-एन-त्संगच्या प्रवास वर्णानातून भारतीय समाजजीवन, स्त्रियांचे स्थान, केशरचना, वेशभूषा, जातीव्यवस्था, रूढी परंपरा, धर्म, नागरी अधिकारी, राजे सरदारांचे जीवन सामान्यलोक यांचे तपशीलवार विवेचन मिळते. यात स्त्रिया शिक्षित आणि सती प्रथा नसल्याचे उल्लेख येतात. पुढे ह्यूएनत्संग हा अलाहाबाद पामीर येथे राहिला .पुढे पंजाब मधून पामीर पार करून सोलन येथे पोह्चला. तो चीनच्या परतीच्या प्रवासाला निघाला.प्रवासात प्रचंड त्रास सोसून वादळवाराल्या तोंड देऊन चीनला पोह्चला. बुद्धभूमीचे दर्शन घेऊन मायदेशी परतला पुढे इ.स ६४८ त्याने पंधरा ग्रंथाचे भाषंतर केले आणि आपले प्रवासवृत 'सी-यु-कि' लिहून काढले. त्याचा सॅम्युअल बील यांनी "Buddhist Records of The Western World" मध्ये भाषांतर केले. इ.स ६६४ मध्ये परीनिर्वाण झाला.

इत्सिंग (इ.स ६७१ते ६९५)

इत्सिंग हा समुद्रमार्गे भारतात येणार पहिला चिनी बौद्ध यात्री होता. फाहियान व ह्युएनत्संग या प्रवासी प्रमाणेच इत्सिंग देखील बौद्ध धर्माचा अभ्यास व बौद्ध धर्माच्या पवित्र स्थळांचे दर्शन घेण्याच्या हेतूने भारतात आला होता. त्याचा जन्म बिजिंग जवळील फान -यांग या ठिकाणी झाला त्याने १४ व्या वर्षी बौद्ध धर्माची दिक्षा घेतली . इत्सिंग गांगझू (कॅटन) बंदरातून व्यापारी जहाजातून सुमात्रा या मार्गे भारताच्या ताम्रलिप्ती येथे आला. ताम्रलिप्तीमधील बौद्ध अभ्यासपद्धतीवर त्याने सविस्तर लिहले आहे. ६ व्या वर्षी मुलगा बौद्ध मठात प्रवेश करतो आणि 'सिद्धीरस्तु' या पुस्तकाचा अभ्यास सुरु होतो. १० व्या वर्षी धातूअवयव ,विभक्तिप्रत्यय धातुसाधित शब्द करावे लागत. १३ व्या वर्षी अभ्यास प्रा होईल .१५ व्या वर्षी १८००० श्लोकाचा वृतीसुत्र हा ग्रंथ पानिनिसुत्रावरील टीकात्मक ग्रंथाच्या अध्ययनाला सुरुवात होते ५ वर्षात विद्यार्थी आत्मसातकरावा लागतो. म्हणजे विद्यार्थ्याचा अभ्यास व्यापक भाग पाहता विद्वान, ज्ञानी, व्यासंगी व्यक्तिमत्वाची घडण शिक्षणपद्धीतीतून कशी आखली जाईल व बौद्ध अभ्यासक्रमाचे स्वरूप किती कठीण होते हे लक्षात येते .

इत्सिंग हा बौद्ध शिक्षणाचे माहेरघर समजले जाणारे नालंदा विद्यापीठाता १० वर्ष वास्तव्यास होता. तेथे संस्कृत भाषा शिकली आणि बौद्ध ग्रंथाचे अध्यन केले. त्यात नालंदा विद्यापीठाचे प्रचंड कक्ष, मोठे प्रमाणात विद्यार्थी, आचार्य, निवास, ग्रंथालय व श्रेष्ठ दर्जाचे शीलभद्र कुलपती इत्यादी वर्णन केले आहे. इत्सिंग लेखनात 'बाली' बद्दल लिहिले असून 'बाली' हे बेट बौद्धधर्मीय असून भारतीय संस्कृतीचे मोठे केंद्र होते. त्याच्या प्रवासवर्णनात विक्रमशीला आणि गुजरात राज्याच्या वल्लभी प्राचीन विद्यापीठाचे जे इ.स ७ व्या शतकात स्थापन झाले. त्याचा उल्लेख येतो. त्या विद्यापीठाची स्थापना मैत्रक राजेयांनी केले असून, विद्येचे माहेरघर म्हणून ओळखले जात होते असे म्हंटले जाते. जैन आणि बौद्ध धर्माचे त्याने आपला प्रसिद्ध ग्रंथ "भारत आणि मलयद्वीप मध्ये प्रचलित बौद्ध धर्माचे विवरण" हा ग्रंथ लिहिला.यात तात्कालिक बौद्ध धर्म त्याचा चीन व इतर देशात झालेला प्रसार तेथील धर्माचे स्वरूप धर्मातील विविध पंथ व परंपरा यांच्या हे ग्रंथ उपयुक्त आहे. बौद्ध मठातील जीवन भिख्खू व भिख्खुणी यांच्या वस्त्रे, अन्न, प्रव्रज्याचे नियम गुरुशिष्य संबध रोग व त्यावरचे औषधोपचार इत्यादी विषयी संबधी सविस्तर माहिती देतो.

इत्सिंग इ.स ६७१ ते ६९५ म्हणजे २५ वर्ष परदेशात राहिला. त्याने ३० देशा पेक्षा जास्त देश्यांचा प्रवास केला होता. त्यादरम्यान आपलयाबरोबर ४०० बौद्धग्रंथ नेले होते. त्याने त्याचे इ.स ७०० ते ७१२ पर्यंत इत्सिंग ने २३० खंडात ५६ ग्रंथाचा अनुवाद केला. यामध्ये 'नन –है-चीकुएन नै-फा-चुआन' म्हणजे "दक्षिण मुद्रातील देशातील

पाठविलेला आचरणासाबंधीच्या नियमांचा वृतांत" हा ग्रंथ होता. हा ग्रंथ चीनमधील विनायांच्या नियमात घुसलेल्या चुका दुरुस्त करण्याच्या उद्देशाने लिहला होता. यातून भारतीय संस्कृतीचे दर्शन घडते. तो ताम्रलीप्तीहून समुद्रमार्गे चीनला गेला. तेथे राहून अनेक ग्रंथाचे भाषांतर केले. तत्कालीन राणी वू-त्से –त्वीन हीने त्याला राजाश्रय देऊन ग्रंथनिर्मितीस उत्तेजन दिले. त्याचे इ.स ७१३ मध्ये परिनिर्वाण झाले.

निष्कर्ष:

१) भारतातील बौद्ध धर्म, बौद्ध धर्म संस्थापक भगवान गौतम बुद्ध, बौद्ध स्थळे इत्यादीबाबत चीनमध्ये उत्सुकता होती व धर्मग्रंथाचे अध्यन सुरु झाले होते.

२) फाहीयान, ह्यू-एन-त्संग आणि इत्सिंग हे भारतात वेगवेगळ्या काळात आले,बौद्ध स्थळांना भेटी दिले त्यातून त्याने केलेले निवेदन, लेखन इत्यादीतून बौद्ध धर्माबाबत माहिती उपलब्ध होते.

३) या तिन्ही प्रवाश्यांच्या प्रवासवर्णानातून भारताच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, आर्थिक इतिहासावर महत्वपूर्ण प्रकाश टाकतो.

संदर्भ:

१) Samuel Beal, Buddhist Records of The Western World, , Published by Munshiram Manoharlal Publishers ,New Delhi 2004

२) Bapat.P.V ,2500 Years of Buddhism, Ministry of Information and Broadcasting,Government of india ,New Delhi 1956

३) आ.ह. साळुंखे, जिज्ञासापुरुष: ह्यूएन-त्संग, लोकायत प्रकाशन, सातारा

४) मा.शं. मोरे , तीन चीनी प्रवासी, कौशल्य प्रकाशन ,औरंगाबाद.

५) मराठी विश्वकोश खंड- महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मित मंडळ , मुंबई

मराठवाड्यातील सत्यशोधक चळवळ

प्रा. डॉ. महेंद्र यादवराव घनसावंत

इतिहास विभाग प्रमुख, योगानंद स्वामी कला महाविद्यालय, वसमतनगर, जि. हिंगोली

19 वे शतक हे भारतीय समाज सुधारणेच्या इतिहासात प्रबोधानाचे युग मानले जाते. या शतकात ब्रिटीशांनी इतर सुधाणांसोबतच भारतात पाश्चात्य शिक्षणाचा आरंभ केला. हे शिक्षण मूल्याधिष्ठीत होते. त्यामुळे भारतीयांना समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, न्याय या मानवीय मूल्यांची ओळख व्हायला लागली. भारतीय समाजातील सर्वच विषमतांचे मुळं येथील हिंदू धर्मव्यवस्था असल्याची जाणीव येथील नवसुशिक्षितांना व्हायला लागली. या समाजातील जात, वर्ण व वर्गव्यवस्था, कर्मकांड, अज्ञान, अंधश्रध्दा, भूक, दारिद्र्य यांना घालवायचे असेल तर या समाजामध्ये व्यापक सुधारणा घडवून आणल्या पाहिजेत. या जाणिवेतून येथे सुधारकांचा एक वर्ग उदयास आला. याचा आरंभ प. बंगालमधून राजा राममोहन रॉय यांच्या कार्यापासून झाला. महाराष्ट्रातही न्या. म.गो. रानडे, महात्मा जोतीराव फुले, महर्षी वि. रा. शिंदे, गो.ग. आगरकर, गोपाळ हरी देशमुख, महर्षी कर्वे, तर्खडकर असे अनेक सुधारक उदयास आले.

भारतीय समाज सुधारणेच्या इतिहासात म. फुले यांच्या नावाची नोंद कर्ते सुधारक म्हणून केली जाते. पुर्वाचार शोषण होत आलेल्या समाजाचे पुनरूत्थान करण्यासाठी त्यांनी 24 सप्टेंबर 1873 साली सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. हे एक शोषणी व्यवस्थेविरूध्द फुंकलेले रणशींग होते. मानवी मूल्याधिष्ठीत, समताधिष्ठीत व शोषणाविरहीत नवसमाज निर्माण करणे हेच त्यांच्या सत्यशोधक चळवळीचे अंतीम ध्येय होते. त्यामुळे त्यांच्या सत्यशोधक चळवळीला अनेक अनुयायी प्राप्त झाले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी म. फुल्यांना गुरूस्थानी बसवून आपणही एक सत्यशोधक असल्याचे जाहीर केले. 3 फेब्रुवारी 1928 च्या ब्रहिष्कृत भारतमध्ये त्यांनी स्पष्टपणे नोंदविले आहे की, "आम्हीही सत्यशोधकीय आहोत व त्याबद्दल आम्हास कोणत्याही तऱ्हेचा विषाद न वाटता उलट आनंदच वाटतो. सत्यशोधकी चळवळ म्हणजे समानतेची सध्दर्माची चळवळ असे आमचे ठाम मत आहे. इतकेच नव्हे तर दरेक स्वराज्य वाद्याने सत्यशोधकी असलेच पाहिजे, असे आमचे ठाम मत आहे."[1]

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पूर्वकाळातच मराठवाड्यात सत्यशोधक चळवळीची बीजं रोपीत झाली होती. परंतु ही चळवळ क्षीण स्वरूाची होती. याचे कारण या प्रदेशात निजामाची जुलमी आणि धर्मांध राजवट होती. कारण निजामाला कोणत्याच नव्या सुधारणा मान्य नव्हत्या. या प्रदेशातील समाजाला अज्ञानाच्या अंध:कारात ढकलून त्यांच्यावर राज्य करणे हे निजामाचे एक राजकीय धोरण होते. अशाही स्थितीत कृष्णराव भालेकर या म. फुल्यांच्या निष्ठावंत सहकाऱ्याने मराठवाड्यात सत्यशोधक चळवळ सुरू केली. "इ. स. 1897 ते 1900 या कालखंडात मनमाड ते हैदराबाद या लोहमार्गाचे काम मराठवाड्यात सुरू होते. कृष्णराव भालेकर हे या कामावर ओव्हरसिअर म्हणून काम पाहत होते. यानंतर इ.स. 1900 साली औरंगाबाद-पैठण या रस्त्याचे भराव टाकण्याचे कामही भालेकारांनीच केले. यावेळी औरंगाबाद पैठण रस्त्यावर असलेल्या इसारवाडी या गावातील सखाराम खोंडे पाटलांशी त्यांचा पश्चिय झाला. या खोंडे पाटलांच्या मदतीने इ.स. 1900 साली भालेकारांनी इसारवाडीत सत्यशोधक समाजाची शाखा स्थापन केली."[2] ही मराठवाड्यातील सत्यशोधक समाजाची पहिलीच

शाखा होती. प्रा. जी. ए. उगले यांच्या मताप्रमाणे, "इसारवाडी येथे शाखा स्थापन झाल्यावर कृष्णराव भालेकर संध्याकाळचे जेवण आटोपल्यावर कामावरील मजूर आणि इसारवाडीकर गावऱ्यांसमोर सत्यशोधक समाजमतावर भाषणे देत असत. या दिवेलागणीनंतरच्या नित्याच्या व्याख्यानामुळे पैठण तालुक्यातील मावसगव्हाण, धुपखेडा आदी गावी सत्यशोधक चळवळ रूजलेली दिसते."[3] कृष्णराव भालेकर यांच्यापासून असा मराठवाड्यातील सतयाशोधक चळवळीचा आरंभ झाल्याचे दिसून येते.

कृष्णराव भालेकर यांच्या प्रेरणेने मराठवाड्यातील लहानमोठ्या अनेक गावांमधून सत्यशोधकांचा उदय होऊ लागला कळमनुरी तालुक्यातील दांडेगावचे रहिवाशी हनुतंतराव रोकडोजी साळुंखे पाटील हे एक कडवे सत्यशोधक होते. "हनुमंतराव पाटील यांनी विसाव्या शतकाच्या पाचव्या दशकात दलितांसाठी आपल्या शेतातील विहीर खुली केली. घटस्फोटीत स्त्रियांचे पुर्नविवाह घडवून आणले."[4] अशा समाजकार्यातून त्यांनी दांडेगावला मराठवाड्यातील सत्यशोधक चळवळीचे केंद्र बनविले.

मुळचे शेगावचे रहिवाशी असलेल्या हाजी काजी वकील या मुस्लीम सद्गृहस्ताने पैठणला सत्यशोधक चळवळीचे काम सुरू केले. इ.स. 1900 साली वकिली व्यवसाय करत असतानाच त्यांनी सत्यशेधकांच्या 'दीनमित्र' या पत्रासाठी वृत्त संकलनाचेही काम केले. याच पत्रातून त्यांनी सामाजिक जाणीवेतून 'होमरूल नको', 'अज्ञान व दारिद्र्य', 'सरकारी नोकरी व मागासलेले लोक' असे काही स्फूट लेखनही केले आहे.

विसाव्या शतकाच्या आरंभी मराठवाड्यात सत्यशोधक समाजाची अधिवेशनेही होऊ लागली. मात्र याला ब्राम्हण्यवादी विचारसरणीच्या लोकांचा विरोध होऊ लागला. इ.स. 1919-20 साली कराडला सत्यशोधक समाजाचे नववे अधिवेशन भरले होते. त्याचे अध्यक्ष होते मुकुंदराव पाटील हे कडवे सत्यशोधक. या अधिवेशनापासून प्रेरणा घेऊन हनुमंतराव पाटील दांडेगावकर यांनी आपल्य गावी सत्यशोधक समाजाचे प्रांतीक अधिवेशन घेण्याचे निश्चित केले. परंतु या अधिवेशनाला निजाम सरकार आणि मराठवाड्यातील सनातन्यांनी प्रखर विरोध केला. शेवटी हनुमंतराव पाटील दांडेगावकर आणि रघुनाथ देवजी बनकर यांनी निजामाची भेट घेऊन अधिवेशनात होणारी चर्चा आणि पास केल्या जाणाऱ्या ठरावाची कागदपत्रे निजाम सरकारला सादर केली. त्यानंतर या अधिवेशनाला निजामाने परवानगी दिली. हे अधिवेशन किसनराव देशमुख यांच्या अध्यक्षतेखाली प्रचंड पोलीस बंदोबस्तात पार पडले. यानंतर मात्र खऱ्या अर्थाने मराठवाड्यात सत्यशोधक चळवळीला सुरूवात झाल्याचे दिसून येते.

हनुमंतराव पाटील दांडेगावकर हे म. फुल्यांचा विचार आपल्या कृतिउक्तीतून जगत होते. त्यामुळेच त्यांनी आपल्या द्रोपदाबाई नावाच्या मुलीला शिक्षण देऊन 24 एप्रिल 1924 रोजी तिचा विवाह सत्यशोधक पध्दतीने केला. सत्यशोधक पध्दतीने दांडेगावला झालेला हा विवाह कदाचित मराठवाड्यातील पहिलाच असावा. या विवाहाच्या दुसऱ्याच दिवशी 25 आणि 26 एप्रिल 1924 असे दोन दिवस सत्यशोधक समाजाचे दुसरे अधिवेशन मराठवाड्यात घेण्यात आले. मुकुंदराव पाटील हे या अधिवेशनाचे अध्यक्ष होते. यानंतर रामराव रोकडाजी पाटील या आपल्या सावत्र बंधुच्या विवाहाच्या दुसऱ्याच दिवशी हनुमतरावांनी दांडेगावलाच सत्यशोधक समाजचे चौथे प्रांतीक अधिवेशन घेतले. ती तारीख हाती 14 आणि 15 मार्च 1927. या अधिवेशनाचे अध्यक्षही मुकुंदराव पाटील हेच होते.

हनुमंतराव पाटील दांडेगावकर यांच्यापासून प्रेरणा घेऊन मराठवाड्यात अनेक सत्यशोश्धक कार्यकर्त्यांचा उदय होऊ लागला. यापैकीच शेवाळा, ता. कळमनुरी जि. हिंगोली येथील हनुमंतराव सावंत हे एक सत्यशोधक होते. 1924 साली म. फुलयांच्या विचारांचा प्रसार करून त्यांनी आपलया सहकाऱ्यांच्या मदतीने सत्यशोधक समाजाचे अधिवेशन भरविले. या अधिवेशनाला शास्त्री नारो बाबाजी महाधट पाटील, फुल्यांचे आद्य चरित्रकार पंढरीनाथ सिताराम पाटील व निजामाचा एक प्रतिनिधी उपस्थीत होता. खरे तर निजामाचा सुधरणा चळवळींना विरोध असुनही "या अधिवेशनाला निजाम सरकारने भरघोस निधी दिला होता,"[5] अशीही नोंद सापडते. पुढे नागोजीराव हनुमंतराव यांनी आपले वडील हनुमंतराव सावंत यांचा सत्यशेधकी वारसा नेटाने चालविला.

सुधारणा विरोधी व धर्मांध निजामी राजवटीतही मराठवाड्यात संथ गतीने का होईना मराठवाड्यात बहुजन समाज जागृत होत होता. परिणामी या प्रदेशातील अनेक गावांमधून सत्यशोधक समाजाच्या शाखा स्थापन होत होत्या. सरसम ता. हिमायतनगर जि. नांदेड या गावात रामराव देशमुख यांनी सत्यशोधक समाजाची एक शाखा स्थापन केली. ते वर्षे होते 1925. त्यानंतर 1928 साली लिंबगाव या नांदेडजवळील एका छोट्या खेडेगावात टोपाजी रूस्तुम कदम पाटील यांनी एक शाखा स्थापन केली. याच टोपाजी पाटलांनी एक सत्यशोधक जलसाही उभा केल्याची नोंद सापडते. परंतु सनातनी ब्राम्हणांनी त्यांचा जलसा बंद पाडला. हे प्रकरण कोर्टात गेले. त्यानंतर कोर्टाने या जलशाच्या सादरीकरणास परवाणगी दिली. यावरून तत्कालीन सुधारणा चळवळी चालवणाऱ्यांना किती अग्नीदिव्यातून जावे लागत होते ते स्पष्टच आहे.

पैठण तालुक्यातील मावसगव्हाणच्या (जि. औरंगाबाद) भाऊराव रामजी जाधव यांनी शास्त्री महाधट या सत्यशोधकाकडून प्रेरणा घेऊन आपल्या गावात सत्यशोधक समाजाची शाखा स्थापन केली. यानंतर त्यांनी शास्त्री महाधट यांच्याकडूनच सत्यशोधक धार्मिक विधी शिकून घेतले व आपल्य गावातील पुरोहितांचे वर्चस्व झुगारू दिले. याचे पडसाद पंचक्रोशीत पडले होते. याच प्रभावातून पैठण तालुक्यातील लामगव्हाण, धुपखेडा, लोहगाव अशा अनेक गावांमधून सत्यशोधक पध्दतीने विवाह लावले गेले. भाऊराव जाधव या फुले अनुयायाने आपल्या गावात एक खाजगी शाळा सुरू करून ज्ञानदानाचेही कार्य केले. म. फुल्यांच्या विचाराने प्रेरीत होऊन महंत ज्ञानगिरी बुवा यांनी गंगापूर तालुक्यातील नेऊरगाव (जि. औरंगाबाद) येथे सत्यशोधक समाजाची शाखा स्थापन केली. ही शाखा विसाव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत क्रियाशील होती.

मराठावाड्यातील बीड, उस्मानाबाद, लातूर या जिल्ह्यातही काही ठिकाणी सत्यशोधक समाजाच्या शाखा निर्माण झाल्या. भूम तालुक्यातील ईट या गावातील किसनराव देशमुख आणि किशन सिताराम पांचाळ (सुतार) यांनी डिसेंबर 1925 मध्ये आपल्या गावात सत्यशोधक समाजाची शाखा स्थापन केली. यांच्यासोबत नरहरी बाटे, किशन टेके, गणपत लोखंडे आदी मंडळी या शाखेत क्रियाशील होती. बार्शी तालुक्यातील कारी या गावचे श्रीरंग विधाते हे एक सत्यशोधक जलसाकार होते. त्यांनी 1938 च्या सुमारास उस्मानाबाद, मुरूड, कळंब व लातूर या परिसरात सत्यशोधक जलशांच्या सादरीकरणातून समाज जागृतीचे काम केले आहे. पेशाने शिक्षक असलेल्या सिद्रम्मा लांडगे यांनी निलंगा तालुक्यात सत्यशोधक चळवळीचे काम केले आहे 'दिनमित्र'मधून त्यांची काही पत्रेही प्रसिध्द झालेली आहेत.' याशिवाय बीड जिल्ह्यातील आष्टी, चौसाळा, पाली या ठिकाणी सत्यशोधक चळवळीचे काहीसे अस्तित्व दिसून येते. परंतु यासंदर्भातील अधिकृत कागपत्रे उपलब्ध नाहीत.

विसाव्या शतकाच्या आरंभी मराठवाड्यात सत्यशोधक चळवळीचे असे अस्तित्व दिसत असले तरी ही चळवळ फक्त मराठा समाजापर्यंत सिमित झाल्याने दिसून येते. या प्रदेशातील दलितांपर्यंत ही चळवळ पोहोंचू शकली नाही. विदर्भात गणेश अक्काजी गवई, गोपाळबाबा वलंगर, (कोकण), किसन फागू बनसोडे, पुण्यामध्ये शिवराम जानबा कांबळे असे सत्यशोधक चळवळीने दलित समाजातही कार्यकर्ते निर्माण केले. म्हणून मराठवाड्यात दलित समाजातून नेता किंवा कार्यकर्ता निर्माण होण्यास डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचीच वाट पाहवी लागली.

संदर्भग्रंथ सूची :

1.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, बहिष्कृत भारत, 3 फेब्रुवारी 1928 पृष्ठ. क्र.4.

2. डॉ. सुधाकर नवसागर, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि मराठवाडा, सौरव प्रकाशन, बुध्द नगर, जवाहर कॉलनी, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती 14 एप्रिल 2022, पृष्ठ क्र. 13.

3. जी.ए.उगले, सत्यशोधकांचे अंतरंग, महाराष्ट्र, राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्रथमावृत्ती 2017, पृष्ठ क्र. 95.

4. जी.ए.उगले, कित्ता, पृष्ठ क्र. 644.

5. जी.ए.उगले, कित्ता पृष्ठ क्र. 635.

भारतीय लोकसंख्याः— आव्हाने आणि समस्या

प्रवीण सोमा पारधी

सहा. प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, बी.डी.काळे महाविद्यालय घोडेगाव.ता. आंबेगाव जि. पुणे. पिन कोड —४१२४०८

गोषवाराः—

भारत हा देश गरीबांचा श्रीमंत देश म्हणून ओळखला जातो. अर्थशास्त्राज्ञांच्या मते लोकसंख्यावाढ ही काही देशांमध्ये सकारात्मक असते. परंतू भारत या देशाचा विचार करता या देशामध्ये उलटी परीस्थिती आहे. भारत हा देश लोकसंख्येच्या बाबतीत प्रथम क्रमांकाचा देश असून एकुण लोकसंख्या १४२.८६ कोटी इतकी आहे. वेगाने वाढणारी लोकसंख्या ही पर्यावरण, अर्थव्यवस्था, बेकारी, बेरोजगारी, गुतवणूक, बचत आणि एकुणच समाजावर अकल्पनीय प्रभाव टाकत आहे. त्याचा प्रत्येक देशावर विपरीत परीणाम होत आहे. या वाढत्या लोकसंख्येला मोठया संसाधनांची गरज असते. अतिरिक्त लोकसंख्या आपल्या अर्थव्यवस्थेच्या मर्यादित संसाधनांवर, विशेषतः अविकसित देशांच्या बाबतीत निचरा बनते. पुरेशी साधन संपत्ती असलेले विकसीत देश आपल्या लोकसंख्येचा उपयोग त्यांच्या भल्यासाठी आणि कल्याणासाठी करुन घेतात. परंतू अविकसीत व अल्पविकसीत देशांना या वाढीसह अन्न पुरवठा, हवा आणि पाणी, निरक्षरता, बेकारी, बेरोजगारी आणि जंगलतोड या खुप मोठया समस्यांचा सामना करावा लागतो. रॉबर्ट माल्थस यांच्या मते लोकसंख्येमध्ये झपाट्याने होणारी वाढ ही देशाच्या अर्थव्यवस्थेसाठी हानिकारक आहे आणि या वाढीमुळे विविध समस्या उद्‌भवतात. कारण वाढत्या लोकसंख्येमुळे संसाधनांवर प्रचंड मोठया प्रमाणात ताण पडतो. त्यामुळे या विविध समस्या निर्माण होतात. लोकसंख्या वाढ आणि देशाचा आर्थिक विकास यांच्यातील सहसंबंध अभ्यासणे, लोकसंख्या वाढीची कारणे आणि लोकसंख्या वाढीचा कल अभ्यासणे, लोकसंख्या विस्फोटामुळे राष्ट्राला भेडसावणाऱ्या मूलभूत समस्या समजून घेणे. हे या पेपरचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

प्रस्तावणाः—

कार्ल मार्क्स यांच्या मते माणूस हा सर्व संपत्तीचा निर्माता आहे आणि मनुष्याशिवाय इतर सर्व संसाधने निष्क्रिय राहतात. त्यामुळे मनुष्य हा सर्व विकास प्रयत्नांचा केंद्रबिंदू आहे. माणूस संपत्ती निर्माण करतो आणि संपत्ती मानवजातीच्या वापरासाठी निर्माण केली जाते. देशाची लोकसंख्या हा राष्ट्राचा मौलिक स्त्रोत आहे. नैसर्गिक देणगी ही तेव्हाच महत्वाची असते. जेव्हा लोकांना उपयुक्त ठरते. उत्पादक लोकसंख्येमुळेच ती उपयुक्त ठरते. म्हणून देशाची लोकसंख्या हा देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या विकासाचा एक महत्त्वाचा घटक आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे कामासाठी अतिरिक्त हात आणि नवीन उत्पादित वस्तू खरेदी करण्यासाठी अतिरिक्त खिसे उपलब्ध झालेले आहेत. अतिरिक्त लोकसंख्या आपल्या अर्थव्यवस्थेच्या मर्यादित संसाधनांवर, विशेषतः अविकसित किंवा अल्पविकसितृ देशांच्या बाबतीत निचरा बनते. अविकसीत व अल्पविकसीत देशांना लोकसंख्या वाढीसह अन्न पुरवठा, हवा आणि पाणी, निरक्षरता, बेकारी, बेरोजगारी आणि जंगलतोड या सारख्या खुप मोठया समस्यांचा सामना करावा लागतो. त्यामुळे जास्त लोकसंख्या असलेल्या अविकसित आणि विकसनशील देशांमध्ये कोणतीही अर्थपूर्ण प्रगती साधण्यासाठी लोकसंख्या वाढीचा दर नियंत्रित ठेवावा लागेल.

भारताची लोकसंख्या जगाच्या एकुण लोकसंख्येच्या जवळपास १७.५ टक्के इतकी आहे. तर भौगोलिक क्षेत्र जगाच्या क्षेत्रफळाच्या केवळ २.४ टक्के आहे. भारताचे राष्ट्रीय उत्पन्न जे एकुण जागतीक उत्पन्नाच्या केवळ २ टक्के आहे. हे सर्व घटक स्पष्टपणे अर्थव्यवस्थेवर लोकसंख्येचा प्रचंड ताण दर्शवितात.

उद्दीष्टेः—

१. लेकसंख्या वाढ आणि आर्थिक विकास यांचा सहसंबंध अभ्यासणे.
२. अतिरीक्त लोकसंख्येमुळे राष्ट्राला भेडसावणाऱ्या मूलभूत समस्यांचा अभ्यास करणे.
३. लोकसंख्या वाढीची कारणे आणि लोकसंख्या वाढीचा (वृद्धीचा) कल अभ्यासणे.

संशोधनपद्धतीः—

प्रस्तुत शोध निबंधाचे लेखन करण्यासाठी वर्णनात्मक आणि संख्यात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे. तसेच माहिती संकलनासाठी द्वितीय स्त्रोताचा वापर करून माहितीचे संकलन केलेले आहे.

स्थुल देशांतर्गत उत्पादनः

स्थुल देशांतर्गत उत्पादन हे अर्थव्यवस्थेच्या स्थितीचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी सर्वात महत्त्वाचे मानक मानले जाते. हे एखाद्या राष्ट्राच्या भौगोलिक सीमेअंतर्गत उत्पादित होणाऱ्या वस्तू आणि सेवांच्या एकूण मूल्याचे मोजमाप आहे. हे राष्ट्र किती वेगाने विकास करत आहे हे दर्शवते. जेव्हा अर्थव्यवस्थेचा विस्तार होत असतो, तेव्हा स्थुल देशांतर्गत उत्पादन वाढीचा

दर सकारात्मक असतो ज्याचा व्यवसाय, नोकऱ्या आणि वैयक्तिक उत्पन्नावरही सकारात्मक परिणाम होतो. स्थुल देशांतर्गत उत्पादन वाढीमुळे रोजगार, उत्पन्नाचे स्त्रोत, साक्षरता आणि चांगले राहणीमान यासारख्या अनेक चांगल्या गोष्टी घडून येतात. लोकसंख्या वाढीचा स्थुल देशांतर्गत उत्पादन वाढीशी संबंध आहे. श्रम हा उत्पादनाचा मुख्य घटक मानला जातो जेव्हा लोकसंख्या वाढते तेव्हा श्रमशक्ती देखील वाढते आणि उत्पादन वाढू शकते.

आर्थिक विकास:

जेव्हा जीवनाचा दर्जा सुधारला जातो तेव्हा आर्थिक विकासाची अधिक शक्यता असते. देशाच्या आर्थिक विकासाचे मोजमाप करण्याचे अनेक मार्ग आहेत जसे की जी. डी. पी. दर, दरडोई उत्पन्न, भांडवल निर्मिती दर, रोजगार पातळी आणि औद्योगिक वाढ. लोकसंख्या वाढीचा परिणाम देशाच्या आर्थिक विकासावर होतो. संपत्ती आणि विकासासाठी लोकसंख्या वाढणे आवश्यक आहे. परंतु, दुसरीकडे, माल्थस जो लोकसंख्या वाढीला आर्थिक विकासातील पहिला अडथळा मानतो. काही अर्थतज्ज्ञांच्या मते लोकसंख्या वाढ हे देशाच्या आर्थिक विकासासाठी सकारात्मक असते, काही अर्थतज्ज्ञांच्या मते लोकसंख्या वाढ ही आर्थिक विकासासाठी नकारात्मक असते. देशातील उत्पादनापैकी मोठा भाग वाढत्या लोकसंख्येच्या उपभोगावर खर्च करावा लागतो, त्यामुळे त्याचा बचत आणि गुंतवणुकीवर विपरीत परिणाम होतो.

माहीती विश्लेषण:—

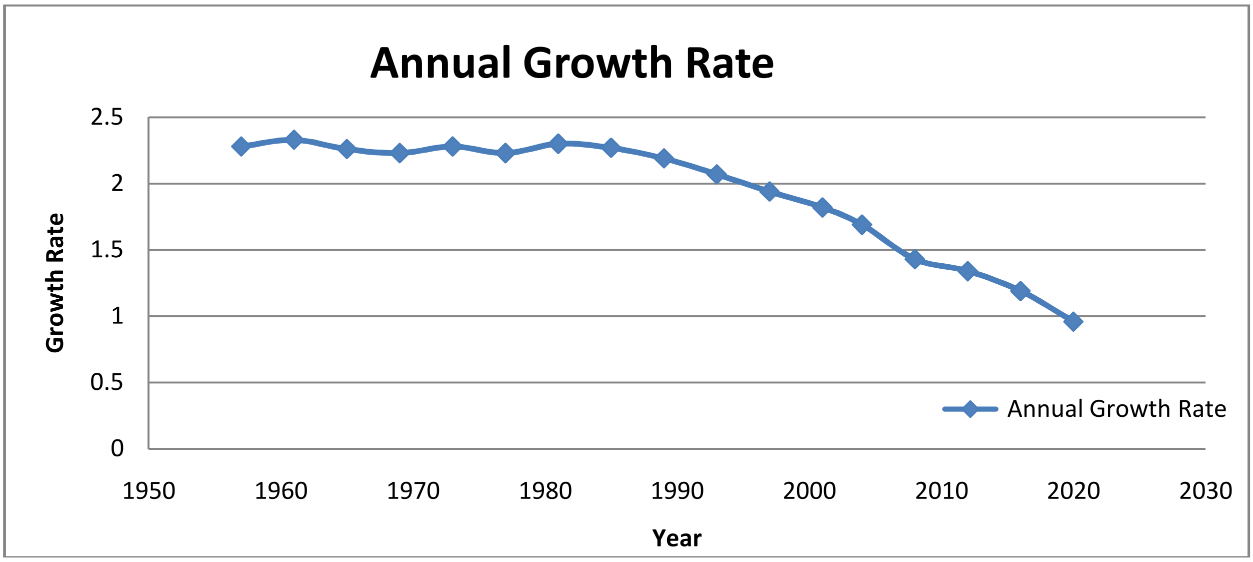

Data Source: United Nations - World Population Prospects

वरील आकृती मध्ये भारताचा लोकसंख्या वृद्धीदर दर्शविलेला आहे. १९५७ साली भारताचा वार्षिक लोकसंख्या वृद्धिदर २.२८ टक्के इतका होता. म्हणजेच जन्मदर हा ४२.७ टक्के इतका होता. आणि मृत्यदंर हा २४.१७ टक्के इतका होता. परंतु तरीही लोकसंख्येचे प्रमाण कमी होते. कालांतराने बदल होत गेल्यामुळे लोकसंख्येचे प्रमाण वाढले गेले. परंतु २०२३ या वर्षाचा विचार करता वार्षिक लोकसंख्या वृद्धिदर हा कमी होऊन ०.८१ टक्के झालेला आहे. म्हणजेच जन्मदर हा १६.९४ टक्के इतका आहे. आणि मृत्यदंर हा ७.४१ टक्के इतका आहे. परंतु लोकसंख्येचे प्रमाण खूप जास्त आहे. लोकसंख्या वृद्धिदर हा कमी होण्याचे सर्वात महत्वाचे कारण म्हणजे स्त्री साक्षरता, आरोग्याच्या सुविधा आणि जन्मदराचे कमी प्रमाण ही प्रमुख कारणे आहेत.

लोकसंख्या वाढीची प्रमुख कारणे:

भारताची झपाट्याने वाढणारी लोकसंख्या हा प्रचलित उच्च जन्मदर आणि आपल्या देशातील मृत्यूदरात मोठ्या प्रमाणात घट झाल्याचा परिणाम आहे.

१) **जन्म आणि मृत्युदर** :— आपल्या देशात मृत्युदरात घट झालेली आढळून येते. परंतु जन्मदर मात्र त्या मानाने घटलेला नाही. आपल्या देशाचा जन्मदर हा १६.९४ आहे व मृत्युदर ७.४१ आहे. त्यामुळे लोकसंख्येत वाढ होत आहे.

२) **अज्ञान, अंधश्रद्धा, रूढी, परंपरा** :— समाजामध्ये काही अंधश्रद्धा असतात. भारताची संस्कृती ही पूरूष प्रधान संस्कृती म्हणून ओळखली जाते. भारतामध्ये आजही पुरुषांना अधिक महत्व दिले जाते. मुलगा म्हणजे वंशाचा दिवा, मुलगाच पाहिजे, मेल्यावर पाणी पाजण्यास व अग्नी देण्यास, इस्टेटीला वारस पाहिजे, त्यामुळे कुटुंबात माणसे वाढतात. मुलगी ही परक्याचे धन समजले जाते. त्यामुळे मुलगा होईपर्यंत कुटुंब नियोजन केले जात नाही. काही वेळेस पहिल्या पत्नीला मुलीच झाल्या तर दुसरा विवाह केला जातो व त्या पत्नीकडूनही कुटुंब वाढविले जाते. त्यामुळे लोकसंख्येत वाढ होताना दिसून येते.

३) **वैद्यकीय सुविधांचा अभाव व अज्ञान :–** वैद्यकीय सुविधा असून देखील त्या ग्रामीण भागामध्ये पोहोचत नाहीत. काही वेळेस कुटुंब नियोजनांच्या साधनांची माहिती असते. परंतू त्याची उपलब्धता नसल्यामुळे म्हणजेच या सुविधांचा अभाव असल्यामुळे त्यांचा वापर केला जात नाही. या कारणांमुळे लोकसंख्येमध्ये वाढ होताना दिसून येते.

४) **बालमृत्यू व अर्भक मृत्यूचे प्रमाण :–** ग्रामीण भागांमध्ये बालमृत्यूचे व अर्भक मृत्यूचे प्रमाण जास्त असल्यामुळे अनेक मुलांना जन्म दिला जातो. त्यामुळेही लोकसंख्येमध्ये वाढ होते.

५) **मुलीच्या लग्नाचे वय :–** ग्रामीण भागामध्ये १५ ते १६ व्या वर्षीच मुलीचे लग्न करून दिले जाते. लग्न झाल्यावर लवकर मुले होतात. त्यावर नियंत्रण करण्याकरिता तिला कुटुंबनियोजनाबद्दलच्या साधनांचा व माहितीचा अभाव व अज्ञान असते. या वयामध्ये ती कोणत्याही गोष्टींचे निर्णय कुटुंबामध्ये घेऊ शकत नाही. त्यामुळे अनेक अपत्य जन्माला येतात.

६) **निरक्षरता :–** आपल्या देशात निरक्षरतेचे प्रमाण जास्त आहे. निरक्षरतेमुळे अंधश्रद्धा वाढतात. अशी लोकसंख्या वाढली तर माणसाला अनेक अडचणींना तोंड दयावे लागते. शिवाय शासनालासुद्धा आरोग्य सुविधा, शैक्षणिक व इतर सुविधा पुरविणे अवघड होते. तेव्हा ही लोकसंख्यावाढ थांबविण्यासाठी विविध स्तरावर अनेक प्रयत्न चालू आहेत. ग्रामीण तसेच शहरी भागातील स्त्री पुरुषामध्ये जागृती निर्माण करणे गरजेचे आहे. लोकसंख्यावाढीमुळे अनेक अडचणी निर्माण होतात.

लोकसंख्या वाढीचे परिणाम

१) **अन्नधान्याचा तुटवडा –** कुटुंबांमध्ये जास्त माणसे वाढली तर सर्वांना योग्य आहार देणे अशक्य होते. कारण त्यावर खर्च जास्त होतो. उत्पन्न कमी व त्यामुळे महागाई वाढते. दुष्काळ पडला तर अन्नधान्य महाग होते व त्याचा पुरवठा करणे शासनाला देखील कठीण जाते. त्याचप्रमाणे पिण्याच्या पाण्याची टंचाई, शेतीसाठी लागणा—या पाण्याची टंचाई तसेच पाणी अनेक कारणांसाठी वापरावे लागते. त्यामध्ये जर दुष्काळ पडला तर पाणी मिळत नाही. त्यामुळे शेतीला पाणी देता येत नाही. व अन्न धान्य मोठया प्रमाणावर म्हणजेच लोकसंख्येच्या प्रमाणात पिकविता येत नाही. त्यामुळे महागाई वाढते व कुटुंबाला पुरेसा आहार मिळणे कठीण होते व यामधूनच कुपोषणाचे प्रमाण वाढते व अनेक रोग आजारांना सामोरे जावे लागते.

२) **अपुरा निवारा –** पूर्वी जर कुटुंबात ठरावीक माणसे राहत असतील तर त्यांना ते घर राहण्यास पुरते. परंतु त्याच कुटुंबात अनेक सदस्य वाढले तर ते घर अपुरे पडते व दुसरे बांधावे लागते. जरी जास्त घरे बांधली तरी जमीन वाढत नाही. त्याचा परिणाम अन्नधान्य पिकविण्यावर होते.

३) **दळणवळण, शैक्षणिक, आरोग्य सुविधा यांचा अभाव –** लोकसंख्या वाढल्यामुळे प्रवासाच्या ज्या सुविधा आहेत त्या कमी पडतात. तसेच अपघातांचे प्रमाण वाढते. त्याचबरोबर शाळा कॉलेजमध्ये विध्यार्थ्यांना प्रवेश मिळत नाही. त्यामुळे गरीब मुलांना शिक्षण घेणे अवघड होते. वरील अडचणीबरोबर शासनाला आरोग्य सुविधा व इतर सुविधा पुरविणे अवघड होते.

४) **जंगलतोड –** जळणासाठी लाकूड, घरबांधणी / फर्निचर यासाठी माणसाने जंगलतोड केली. लोकसंख्या वाढीचा परिणाम निसर्गावर झाल्यामुळे पर्यावरणाचे संतुलन बिघडलेले आहे. तसेच उद्योगासाठी जागा उपलब्ध करण्यासाठी सुद्धा जंगलतोड झालेली दिसून येते.

५) **स्थलांतर –** नोकरी व्यवसायाच्या शोधार्थ होणा—या स्थलांतरामुळे शहरांची झपाटयाने वाढ होत आहे. त्यामूळे शहरांमधील सर्व यंत्रणांवर ताण पडू लागतो.

६) साधनसंपत्ती व उर्जेची कमतरता भासते.

७) **गुन्हेगारीचे वाढते प्रमाण –** शिक्षण जरी मिळाले तरी नोकरी मिळत नाही व गरिबी असल्यामुळे जीवन व्यवस्थित जगता येत नाही, त्यामुळे गुन्हेगारी व अत्याचाराचे प्रमाण वाढते.

सारांश:–

देशाची लोकसंख्या हा राष्ट्राचा एक मौलिक स्रोत आहे. नैसर्गिक देणगी ही तेव्हाच महत्वाची असते. जेव्हा लोकांना उपयुक्त ठरते. उत्पादक लोकसंख्येमुळेच ती उपयुक्त ठरते. म्हणून देशाची लोकसंख्या हा देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या विकासाचा एक महत्त्वाचा घटक आहे. परंतू वेगाने वाढणारी लोकसंख्या हे अनेक विकसनशील देशामध्ये आर्थिक प्रगतीसाठी चालू असलेल्या मानवी प्रयत्नांना हे एक आज खूप मोठे आव्हान आहे. भारताने कुटुंब नियोजनाचा स्वीकार १९५१ साली केला होता आणि जगामध्ये कुटुंब नियोजन करणारा भारत हा पहिला देश होता. सध्यस्थितीला भारत हा लोकसंख्येच्या बाबतीत पहिल्या क्रमांकाचा देश म्हणून गणला गेला आहे. अतिरिक्त लकसंख्या वाढीमुळे आर्थिक विकासाला बाधा येते. कारण खूप मोठ्या प्रमाणात सरकारला उपभोगावर खर्च करावा लागतो. वेगाने वाढणारी लोकसंख्या ही पर्यावरण, अर्थव्यवस्था, बेकारी, बेरोजगारी, दरडोई उत्पन्न कमी होते, अनुत्पादक लोकसंख्येचे प्रमाण वाढते, बचत आणि भांडवल

निर्मितीला बाधा येते आणि लोकांना अकार्यक्षम बनवते. एकुणच समाजावर अकल्पनीय प्रभाव टाकत आहे. त्याचा प्रत्येक देशावर परीणाम होत आहे. त्यामुळे अतिरिक्त लोकसंख्येमुळे खूप मोठ्या प्रमाणात समस्या उद्भवलेल्या आहेत. वाढत्या लोकसंख्येचा परिणाम हा पर्यावरण प्रदूषणावर होतो आणि पर्यावरण प्रदूषणाचा परिणाम हा मानवाच्या जीवनावर होतो त्यामुळे लोकसंख्या मर्यादित ठेवणे हे अतिशय गरजेचे आणि महत्वाचे आहे.

संदर्भग्रथ:–

१.खैरनार दिलीप , लोकसंख्या आणि समाज, ह्यञ्क्त डायमंड पुब्लिकेशन, पुणे.

२. मुंडे चांगदेव, भांगे कालिदास, लोकसंख्या समाज आणि समस्या,ह्यञ्घ चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद.

३. Mark W Chynoweth, ‘A Review of Solutions and Challenges to Addressing Human Population Growth and Global Climate Change’, common Ground Research Networks, Jan 2013, Vol.4 Issue 3 Page No 148 – 171

४. Dr. Samir Mazidbhai Vohra, 'Population Growth – India’s Problem’, INDIAN JOURNAL OF RESEARCH November 2015, Volume : 4 Issue : 11 Page No. 65 - 67

५. Dr Rajendra Bagate , ‘ Increase Indian Population: Impact and solution’, Jalna, July 2018 https://www.researchgate.net/publication/32641670

६. Population Projection Report 2011 – 2036, NATIONAL COMMISSION ON POPULATION MINISTRY OF HEALTH & FAMILY WELFARE

७.http://www.indiaonlinepages.com/population/india-current-population.html

८.. http://www.globalmarathi.org/20110401/5063308040863018671.htm

९.. http://ranibankar.blogspot.in/2011/03/blog-post_3798.html

देवदासी चळवळीतील महिला नेतृत्व : गौराबाई सलवादे

प्रा. डॉ. शशिकांत सुबराव संघराज
राज्यशास्त्र विभाग, डॉ.घाळी कॉलेज, गडहिंग्लज.

प्रास्ताविक :

एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यावधीत महाराष्ट्रात प्रबोधनाला सुरुवात झाली. समाजसुधारकांना स्वातंत्र्यापेक्षा सामाजिक सुधारणेचे महत्त्व अधिक वाटत होते. सामाजिक जीवनात गतिहीनता परंपरावाद, रूढीवाद, शब्दप्रामाण्यवाद, अनिष्ट प्रथांचे प्राबल्य यांना महत्त्व प्राप्त झाल्यामुळे समाज दिशाहीन बनलेला होता. अशा स्थितित महाराष्ट्रातील बहुजनांना गुलामगिरीच्या जोखडातून आणि प्रस्थापितांच्या शोषणातून मुक्त होण्यासाठी महाराष्ट्रात सामाजिक सुधारणेच्या चळवळी उदयास आल्या. पुढे त्यांची प्रेरणा घेवून समाजातील अनेक व्यक्ती, संस्था, संघटनांनी समाजातील अमानवी प्रथा, रूढी, परंपरा अंधश्रद्धा नष्ट करण्यासाठी मानवमुक्तीच्या चळवळी सुरू केल्या. त्या पैकी एक महत्वाची चळवळ म्हणजे देवदासी मुक्तीची चळवळ होय. तिची सुरवात १९७५ साली गडहिंग्लजमध्ये झाली. यामध्ये श्रीमती गौराबाई सलवादे या आघाडीवर होत्या. त्या स्वत: देवदासी असल्यामुळे देवदासींच्या जीवनाची व्यथा त्यांनी अनुभवली होती. त्यामुळे देवदासींच्या जीवनातील अन्यायाला आणि हीन रूढींना मूठमाती देण्यासाठी त्यांनी देवदासींना संघटित करून गडहिंग्लजमध्ये देवदासी मुक्तीची चळवळ सुरू केली. गडहिंग्लज मध्ये १९७५ साली ज्येष्ठ सामाजिक कार्यकर्ते डॉ. बाबा आढाव यांच्या अध्यक्षतेखाली देवदासींची पहिली परिषद घेण्यात आली त्या देवदासी भगिणी परिषदेच्या त्या स्वागताध्यक्ष होत्या. गौराबाईच्या रूपाने देवदासी चळवळीला देवदासीचा आवाज उपलब्ध झाला. आक्रमकता व लढाऊ बाणा ही चळवळीतील त्यांची ओळख होती. देवदासीसारख्या अनिष्ट प्रथेतून देवदासी स्त्रियांची मुक्तता व्हावी याकरिता चार दशके या प्रथेविरोधी त्यांनी लढा दिला. प्रस्तुत लेखामध्ये गौराबाई सलवादेंच्या देवदासी मुक्तीच्या कार्यावर प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

विषय विवेचन :

गौराबाई सलवादे यांचा जन्म १९३६ साली गडहिंग्लज तालुक्यातील हलकर्णी या गावी झाला. घरच्या गरीबीमुळे त्यांना शिक्षण घेता आले नाही. लहानपणीच आई—वडिलांचे निधन झाल्यामुळे गौराबाईचा सांभाळ त्यांच्या आजी व आत्याने केला. दोन लहान बहिणी, आजी व आत्या अशा छोटेखाणी परिवारात गौराबाई भावंडामध्ये मोठया होत्या. कुटुंबातील सर्वांचा सांभाळ करण्यासाठी वयाच्या आठव्या वर्षी त्यांना देवदासी बनवण्यात आले. हिरवी साडी, हिरवी चोळी, हिरवा चुडा घालून पुजाऱ्याने धार्मिक विधी केला. तांब्यावर नारळ ठेवून त्याला धोतर नेसवले, पागोटे बांधले त्याला नवरा समजून त्याच्याशी गौराबाईचे लग्न लावले. ''आई रेणुकाचा उधो ऽऽ उधो ऽऽ उधोऽऽ'' अशा गजरात हा विवाह संपन्न झाला. गौराबाई लहान असतानाच वृद्ध पुरूषाशी त्यांचा झुलवा लावला गेला. अशा रितीने अज्ञान व अंधश्रद्धेमुळे गौराबाई सलवादे देवदासीसारख्या अनिष्ट प्रथेला बळी पडल्या.

देवदासी झाल्यानंतर अनेक वाईट अनुभव गौराबाईच्या वाटयाला आले. त्या सांगतात, ''शेजारपाजारची माणसं जोगती—जोगती म्हणून हिणवू लागली, चेष्टा मस्करी करून माझ्याशी लगट करू लागली. चरितार्थासाठी मी शेतावर कामाला जावू लागले. एकाने उभ्या पीकात नेवून माझ्यावर बळजबरी केली. मी घरी येऊन रडले पण मला आजी व मावळण यांनी शरीरविक्रय करायला प्रवृत्त केले. मी नकार देताच त्यांनी मला मारलं, कोंडून ठेवलं. शेवटी त्यांच्या मनासारखं झालं.'' यावेळी गौराबाई अजून वयातही आल्या नव्हत्या. अशा वयात धनदांडग्यांच्या बळजबरीची शिकार गौराबाई बनल्याच. त्या सांगतात, वास्तविक पाहता तत्कालीन समाजाची देवदासींकडे पाहण्याची शोषक वृत्ती किती भयानक होती हे सकृतदर्शनी स्पष्ट होते. पुढे त्या म्हणतात, ''जेव्हा मी वयात आले तेव्हा पुरूषांना घरी बोलावण्यात आलं. त्यांचं खाणं—पिणं झालं व माझी उपलब्धता त्यांना प्राप्त करून दिली. मी त्याला विरोध करताच आजी व आत्या मला धमकावू लागल्या माझं मन वळवण्याचा त्यांनी फार प्रयत्न केला पण मी त्याला नकार दिला.'' माणूस म्हणून देवदासीची किंमत न होता कागदाच्या छापील नोटेच्या किंमतीवर तिची किंमत ठरवली गेली. म्हणजेच देवदासी कामांध लोकांच्या वासनेच्या शिकार बनत होत्या. किंबहुना

धनिकांची सेवा आणि त्यांची खुषमस्करी करणे हा जणू कांही देवदासींचा दैनंदिन जीवनक्रम होता हे यातून स्पष्ट होते.

प्राचीन काळी देवाची सेवा करणारी स्त्री म्हणून देवदासीकडे पाहिले जात होते. पण देवदासीकडे भोगवस्तू म्हणून पाहिले गेले. देव सर्वांचा तशी देवदासी सर्वांची या न्यायाने देवदासीला भोगवादी बनवले गेले. अनेकांच्या वासनेची ती शिकार बनली. गौराबाई सलवादे सुद्धा अनेक वासनांध लोकांची शिकार बनल्याचं सांगतात. देवदासीची प्रथा कशी सुरू झाली हे सांगताना गौराबाई म्हणतात, ‘‘कुणाला मुलगा नसेल तर ती यल्लुबाईला नवस करते की मुलगा झाला की पहिल्या मुलीला देवीला सोडते. समजा एखद्याला सगळया मुलीच झाल्या तर जावयाकडे जमीन जाईल म्हणून मुलींना देवीला सोडले जाते. एखादा रोग झाला तर तो बरा व्हावा म्हणून मुलींना देवीला सोडले जाते.’’ अशा देवभोळया समजूतीमुळे अनेक मुली देवदासीसारख्या जाचक प्रथेला बळी पडल्याचे दिसतात.

गौराबाई सांगतात की, ‘‘तरूण वयात आल्यानंतर समाजातील अनेक पुरूष माझ्याशी ‘झुलवा’ लावण्यास तयार होते. पण माझ्या आजीने त्यांना विरोध केला. तारूण्य असेपर्यंत असे पुरूष बरोबर असतात आणि त्याच्या मनात आलं तर ते सोडून जातात.’’ झुलवा पद्धतीला कायदेशिर बंधन नसल्यामुळे झुलवा लावलेल्या अनेक पुरूषांनी देवदासीबरोबर असलेले संबंध तोडून टाकले. त्यामुळे अनेक देवदासी निराधार बनल्या.

देवदासीचं जगण्याचं साधन म्हणजे जोगवा मागणे. देवीची गाणी म्हणून पोट भरणे, गौराबाई सांगतात की, ‘‘मी दिसायला सुंदर होते. मी चांगलं गाणं गात होते. यामुळे इतर देवदासी माझा तिरस्कार करू लागल्या त्यांनी मला देवदासीच्या मेळयातून काढून टाकले. पोटापाण्यासाठी मी शेतमजूरी केली. १९७४ साली निपाणीच्या तंबाखूच्या वखारीत व ऑईल मिलमध्ये एक रूपये पगारावर मजूरी केली. जादा काम व कमी दाम असल्यामुळे कुटुंबाचा सांभाळ करताना माझी दमछाक व्हायची.’’ एकूणच जगण्याच्या या जीवघेण्या लढाईत देवदासी व मजूर म्हणून होणारी शोषणाची पद्धती सारखीच होती हे लक्षात येते.

देवदासी म्हणून आपल्यावर होणाऱ्या अन्याय, अत्याचारामुळे गौराबाईंची प्रचंड घुसमट होत होती. आपल्यावर होणाऱ्या अन्यायाला कुटुंब व समाजाकडूनही न्याय मिळत नव्हता याची खंत त्यांना वाटत होती. त्या सांगतात, ‘‘पुढे स्थिर जीवनासाठी वाणी समाजातील माणसाने पन्नास रूपये देवून माझा सांभाळ केला. त्यानंतर १९५६ साली एक पोलीस माझ्या जीवनात आला. त्याच्याशी मी लग्न केले. त्याची बदली झाली. मग मी जोगवा मागू लागले. पुढे तंबाखू वखारीत काम करताना बापू खोत यांच्याबरोबर मी १७ वर्षे राहिले. आमचे लग्न झाले. त्यांच्यापासून मला मुलगी झाली. देवदासीबरोबर लग्न झाल्याची बातमी त्यांच्या घरात कळाल्यावर चन्नेकुप्पीतील मुलीशी त्यांचा विवाह लावला. त्याने माझ्याशी संबंध तोडून टाकले. मुलीला बाप नाही आपणाला नवरा नाही अशी वाऱ्यावर सोडल्यासारखी आमची अवस्था झाली. मग येथील शेठजीशी व्यवहार ठेवला.’’ गौराबाई आपल्या वेदना पोटतिकडीने सांगतात. देवदासींना माणूस म्हणून पाहण्याची दृष्टी कशी क्षीण झाली होती हे यातून स्पष्ट होते. यासाठी माणूस म्हणून नाकारलेले हक्क प्राप्त करून घेण्यासाठी देवदासी मुक्ती चळवळीच्या माध्यमातून देवदासी सारख्या अनिष्ट प्रथेच्या विरोधात दिर्घकाळ गौराबाईंनी लढा दिला. या कार्याची दखल घेऊन १९९७ साली महाराष्ट्र फौंडेशनतर्फे त्यांचा गौरव झाला. देवदासींचे संघटन करून त्यांच्या मुक्तीकरिता अखंडपणे कार्य करणाऱ्या गौराबाई सलवादेंचा मृत्यू १० डिसेंबर, १९२१ रोजी गडहिंग्लज येथे झाला. त्यांच्या कार्याचा आढावा पुढीलप्रमाणे—

संघटनात्मक बांधणीमधील सहभाग :

देवदासींमध्ये जाणीव—जागृती निर्माण करून देवदासीसारख्या अनिष्ट प्रथेतून त्यांची मुक्ती करण्यासाठी संघटना बांधणीचे काम प्रा. विठ्ठल बन्ने, ॲड. श्रीपतराव शिंदे, बापू म्हेत्री, डॉ. अच्युत माने, प्रा. सुभाष जोशी, डॉ. बाबा आढाव, डॉ. अनिल अवचट, उत्तम कांबळे, डॉ. आनंद वास्कर, डॉ. राजन गवस, डॉ. भिमराव गस्ती, डॉ. नरेंद्र दाभोळकर, नारायण अतिवाडकर, सुशिलाताई नाईक, चंद्राबाई बारामतीकर, गौराबाई सलवादे इ. चा देवदासी मुक्तीकरीता संघटना बांधण्यामध्ये सहभाग होता. गौराबाईंनी तळागाळातल्या अशिक्षित आणि अंधश्रद्धेच्या विळख्यात अडकलेल्या देवदासींना मानवी हक्काच्या प्राप्तीकरिता संघटनेची आवश्यकता किती महत्वाची आहे हे पटवून देण्याचे काम गौराबाईंनी केले. यातून संघटनेशिवाय आपल्या प्रश्नांना वाचा फुटणार नाही याची जाणीव देवदासींमध्ये निर्माण होऊन संघटनेतील

त्यांचा सहभाग वाढला. प्रतिकूल परिस्थितीमध्येही व्यवस्थेशी झुंज देऊन उभं राहता येतं, जिंकता येतं हा आत्मविश्वास गौराबाईंनी देवदासींमध्ये निर्माण केला.

देवदासी मुक्ती परिषदेत सहभाग :

१९७५ साली म. फुले समता प्रतिष्ठानच्या वतीने डॉ. बाबा आढाव यांच्या नेतृत्वाखाली देशातील पहिली देवदासी भगिणी परिषद गडहिंग्लज येथे भरविण्यात आली. महाराष्ट्र कर्नाटकमधून हजारो देवदासी या परिषदेत सहभागी झाल्या होत्या. गौराबाई सलवादे या परिषदेच्या स्वागताध्यक्ष होत्या. त्यांनी या परिषदेत आक्रमक भाषण करून देवदासींच्यावर होणाऱ्या अन्याय अत्याचाराला वाचा फोडली. आपल्या भाषणात त्या म्हणतात, ''या गावातल्या लोकांनाच देवदासी हव्या असतात. यल्लमाच्या यात्रेला जाताना यांच्या गाडीसमोर नाचायला जोगतिणी हव्या असतात. जाता येता मौजमजा करायला त्या हव्या असतात. मौजमजा झाली की यांना आमची आठवण येत नाही. त्यांची मुलं आम्ही सांभाळायची आमच्या मुलांना निदान नोकऱ्या तरी द्या. आमची मजा लुटणाऱ्यांची घरची १००—१०० एकर जमीन असते. आमच्या म्हणजे यांच्याच पोरांच्या नावावर १—१ एकर जमीन करून द्यायला काय हरकत आहे, ते देणं बाजूलाच राह्यलं. आपण भगिनींनो म्हातारपणाचा विचार केला पाहिजे. या समोर बसलेल्या लहान मुली किती वर्ष कमवणार आहेत. या म्हातारीची परिस्थिती बघा झोपली तर उठ म्हणायला कोणी नाही.'' गौराबाईंनी परिषदेत देवदासीच्या वाटयाला आलेल्या दुःख वेदनांचं वास्तव चित्र उलघडून दाखवलं. याच सभेत गौराबाईंनी यल्लमाच्या विरोधात जाहीर आव्हान दिले. त्यांना लोकांचा रोष पत्करावा लागला. त्यांना मारहाण झाली पण कशाचीही पर्वा न करता देवदासी मुक्तीचे कार्य त्यांनी पुढे चालू ठेवले. या परिषदेत गौराबाईंनी केलेल्या भाषणामुळे अनेक देवदासी प्रभावित झाल्या. निपाणीच्या देवदासी सुशिलाताई सांगतात, ''गौराबाईंच्या कार्यामुळे देवदासी मुक्तीचे काम करण्याची प्रेरणा मिळाली.'' गौराबाईंच्या विचार कार्याने प्रभावित होऊन अनेक देवदासी चळवळीचं नेतृत्व करू लागल्या. त्या मुळे देवदासी चळवळ गतिमान झाली.

देवदासी मुक्ती संघटन मधील सहभाग :

देवदासी सारख्या अनिष्ठ प्रथेतून स्त्रियांना मुक्त करण्याकरिता १९८४ साली गडहिंग्लजमध्ये देवदासी निराधार मुक्ती केंद्राची स्थापना झाली. प्रा. विठ्ठल बन्ने ॲड. श्रीपतराव शिंदे, बापूसाहेब म्हेत्री, इ. लोकांनी पुढाकार घेऊन देवदासी मुक्ती च्या कार्याला सुरवात केली. सुरवातीला देवदासीकडून या कार्याला विरोध झाला. शिव्या—शाप देणे, भंडारा फुंकणे, अंगावर धावून येणे असे प्रकार व्हायला लागले. देवदासी मुक्ती चळवळीतील कार्यकर्त्यांना गौराबाई सलवादेंच्या सहभागाची आवश्यकता वाटू लागली. देवदासी म्हणून अनंत यातना सहन केलेल्या गौराबाईंना देवदासीच्या प्रश्नांची दुःखाची जाणीव होती. देवदासीची भाषा त्यांना अवगत होती. देवदासी मुक्तीचे महत्व पटलेल्या गौराबाईंनी देवदासी मुक्ती संघटनेमध्ये सहभाग घेतला. देवदासींचे संघटन करणे त्याचे प्रबोधन करणे या कार्यात त्यांनी पुढाकार घेतला. चार दशकांच्या काळात देवदासीसारख्या अनिष्ठ प्रथेच्या विरोधात झालेल्या सर्व आंदोलनात त्या सक्रिय होत्या. मेळावे, परिषदा, मोर्चे या मार्गाद्वारे देवदासींचे प्रश्न सतत लोकांसमोर ठेवण्याचा त्यांचा प्रयत्न होता. देवदासी निराधार मुक्ती केंद्राच्या उपाध्यक्षा म्हणून त्यांनी प्रभावीपणे काम केले.

देवदासी मुक्ती चळवळीतील कार्यकर्त्यांच्या प्रबोधन चळवळीत सहभाग :

सौंदत्ती येथे १९८४ साली महाराष्ट्र आणि कर्नाटकातील देवदासी मुक्ती चळवळीतील कार्यकर्त्यांचे प्रबोधन शिबिर झाले. या शिबिराला डॉ. बाबा आढाव, प्रा. विठ्ठल बन्ने, डॉ. अच्युत माने, डॉ. नरेंद्र दाभोळकर, प्रा. सुभाष जोशी, वसंत राजस, छाया दातार, डॉ.एन.डी. जत्राटकर, भिमराव गस्ती, गौराबाई सलवादे सुशिला नाईक, चंद्राबाई बारामती इ. कार्यकर्त्यांचा सहभाग होता. १९८४ साली यल्लमाच्या यात्रेनिमित्ताने देवदासींचा सौंदत्ती येथे मोर्चा काढण्यात आला. या मोर्चात ''देवर्गी हुडगीर बीड बॅडरे'' (देवाला मुली सोडू नका) या घोषणांनी लाखो भाविकांचे लक्ष वेधले गेले सौंदत्तीत तणावाचे वातावरण निर्माण झाले. त्यानंतर झालेल्या जाहीर सभेत मुलींना देवदासी म्हणून सोडणे बंद करावे, चंद्रगुत्तीत चालणाऱ्या नग्न पुजेवर कर्नाटक सरकारने कायद्याने बंदी घालावी, देवदासींचे पुनर्वसन करावे असे महत्वपूर्ण ठराव पास झाले. मोर्चाचा, चळवळीचा वाढता दबाव पाहता कर्नाटक व महाराष्ट्र सरकारने देवदासी प्रथा बंद करण्याचे कायदे केले हे या चळवळीचे फलीत होते. या मोर्चात गौराबाईंचा सक्रीय सहभाग होता.

देवदासींच्या प्रश्नांकरिता नेमलेल्या अभ्यास समितीधील सहभाग :

१९७९ साली ना. प्रकाश आवाडे यांच्या अध्यक्षतेखाली महाराष्ट्र शासनाने देवदासींच्या प्रश्नाचा अभ्यास करून त्यावर उपाययोजना सुचविण्याकरिता एक अभ्यास समिती नेमली गेली. त्यामध्ये गौराबाई सलवादेंचा सहभाग होता. १९८१ साली अभ्यासगटाने आपला अहवाल शासनास सादर केला पण त्याची अंमलबजावणी झाली नाही. अभ्यासगटाचा अहवाल मंजूर करावा, त्यातील शिफारशींची अंमलबजावणी करावी. देवदासींना न्याय द्यावा नाहीतर महाराष्ट्राच्या विधानसभेवर चौंडकं मोर्चा आणून, भंडारा उधळून हे सरकार 'हिजडयाचे' आहे असे जाहीर करू असे पत्रक काढण्यात आले. देवदासींच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्यासाठी, त्यांच्या न्याय मागण्यासाठी शासन प्रशासनावर दबाव आणण्यसाठी देवदासी मुक्ती चळवळीने केलेल्या प्रयत्नांत गौराबाई सलवादे आघाडीवर होत्या.

अभ्यास गटाच्या शिफारशी अंमलात आणाव्यात तसेच देवदासी प्रथा प्रतिबंधक १९३४ च्या कायद्यात नवा बदल करून त्याची त्वरित अंमलबजावणी करावी या करिता १४ एप्रिल १९९२ रोजी विधानसभेवर प्रचंड मोर्चा काढला. त्यामध्ये गौराबाईचा सहभाग होता.

देवदासींच्या प्रबोधनाचे कार्य :

देवदासी म्हणून आपणांस जे चटके बसले ते इतर स्त्रियांच्या वाटयाला येऊ नयेत याकरिता गौराबाई देवदासींचे सतत प्रबोधन करीत असत. मुंबई पुण्याच्या बाजारात या मुली कशा पोहचतात याविषयी सांगताना त्या म्हणतात, ''एजंट मुलींवर लक्ष ठेवून असतात. आमच्या जातीत चांगली मुलगी दिसली की ते तिच्या आई बापाच्या मागे लागतात. हिला देवीला सोडा म्हणून हजार पाचशे रूपये देतात. पैशाला भूलून आईबाप मुलीला नरकात लोटून देतात, मुलीला पुण्या मुंबईला नेलं की जिथवर धंदा चालतो तिथवर ठेवून घेतात आणि काम संपले की हाकलून देतात. त्या रोगराई गावाकडे घेऊन येतात. अंगावर वाहत्या जखमा झालेल्या असतात.'' अशा रितीने अनेक जीवघेण्या गंभीर रोगांनी देवदासी कशा पछाडल्या जातात, कुटुंब व नातेवाईकांकडून तिची कशी हेटाळणी होते याची जाणीव गौराबाई देवदासींना करून देतात. तारूण्य व सौंदर्य संपल्यानंतर कुंटणखाना चालवणारी मालकीण त्यांना हाकलून देते. अशा स्थितित त्या निराधार बनतात. म्हणून गौराबाई तरूण देवदासींना वेश्या व्यवसायापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न करतात. तारूण्य ओरबडून झाल्यानंतर वृद्धापकाळात देवदासीची अवस्था अत्यंत हालाखीची बनते. पोटापाण्यासाठी दारोदार जावून जोगवा मागण्याशिवाय त्यांच्याकडे पर्याय रहात नाही. देवदासीच्या जीवनाची होणारी ही परवड थांबावी म्हणून गौराबाई सलवादे देवदासी मुक्तीसाठी अथक काम करताना दिसतात.

जटानिर्मूलन कार्यात सहभाग :

मुलामुलींच्या केसामध्ये जटा होणे हे देवदासी प्रथेमागचं प्रमुख कारण समजलं जातं. गौराबाई म्हणतात, ''हे सगळं थोतांड आहे. लहानपणी केस गुंततात, केसांना कधी तेल पाणी नसतं. कंगवाफणी फिरत नाही, केस गुंतले की इकडं असं समजतात की देवीचं हिला बोलावणं आलं. मग तिचं लग्न करत नाहीत. देवीला सोडतात. केसांचा गुंता काढायचा नसतो. उलट त्यावर रोज हळदकुंकू वाहायचं असतं. जट काढली तर देवीचा कोप होईल अशी भीती मनात असल्यामुळे जट काढण्यास देवदासींचा विरोध होतो.'' केसांची नीट निगा न राखल्यामुळे केसांचा गुंता होऊन त्याची जट निर्माण होते पण अज्ञान, व अंधश्रद्धेमुळे मुलींना देवदासी बनविण्यात येतं. अशा जटाधारी स्त्रियांचे प्रबोधन करून त्यांना जटामुक्त करून माणूसपण प्राप्त करून देण्याचं महत्वपूर्ण कार्य गौराबाईंनी केलं. वयाच्या नव्वदीत दोनशेहून अधिक देवदासींचे जटानिर्मूलन करून त्यांनी लोकप्रबोधानाची चळवळ अखंडपणे सुरू ठेवली.

गडहिंग्लज देवदासी पुनर्वसन केंद्रात सहभाग :

पश्चिम महाराष्ट्र विकास महामंडळाने १९८० च्या दशकात गडहिंग्लजमध्ये देवदासी पुनर्वसन केंद्राची स्थापना केली. देवदासींना स्वावलंबी व स्वाभिमानी बनवण्याच्या उद्देशाने या केंद्राची स्थापना झाली. देवदासीचे उदरनिर्वाहाची एकमेव साधन म्हणजे जोगवा मागणे. दारोदारी जावून 'आकुंदी जोगावा' या हाकेने जोगवा मागून दिलेली पसामूठ एकत्र करून देवदासी आपला उदरनिर्वाह करतात. गौराबाई म्हणतात, ''मी मुलींना सांगते, असं घरोघरी जाऊन जोगावा मागणं बरोबर नाही. आपण मजूरी करून पोट भरावं. भीक कशाला मागायची? आमच्यातल्या काहींच्या अंगी देवी येते त्यांनाही मी असंच सांगते. हे सगळं थोतांड आहे. देवीची भक्ती करायची असेल तर ती खुशाल करावी. देवी काय धंदा करायला, जोगवा मागायला किंवा अंगात येऊन नाचायला सांगत नाही. रयत आपल्याला हे करायल लावतात. ते

आपण लाथाडून दिलं पाहिजे.'' देवदासींना डोळसदृष्टी देऊन त्यांच्यात स्वाभिमान निर्माण करण्याचं काम गौराबाई करतात. देवदासी पुनर्वसन केंद्राच्या वतीने देवदासींना रेशीम उद्योग, विणकाम, शिवणकाम, घडयाळ जुळणी इ. सारखे प्रशिक्षण देण्यात आले. त्यातून अनेक देवदासींनी स्वतंत्र व्यवसाय सुरू केले. गावोगावी जावून देवदासी स्त्रियांनी या पुनर्वसन केंद्राचा लाभ घ्यावा. यासाठी गौराबाईंनी त्यांना मार्गदर्शन केले. परिणामी अनेक देवदासी पुर्नवसन केंद्रात प्रशिक्षण घेऊन स्वावलंबी झाल्या. देवदासी पुनर्वसन केंद्राच्या उपाध्यक्षा म्हणूनही त्यांनी प्रभावीपणे काम पाहिले. देवदासीसारखी प्रथा बंद व्हावी. त्यांचे पुनर्वसन व्हावे, पेन्शन वाढवावी, घरकुल योजना राबवावी. नोकऱ्यांत राखीव जागा ठेवाव्यात याकरिता मोर्चे, आंदोलन, मेळावे, परिषदा अशा माध्यमातून शासनावर दबाव आणण्याचा प्रयत्न पुनर्वसन केंद्राच्या वतीने झाला. या सर्व आंदोलनामध्ये गौराबाई आघाडीवर होत्या.

देवदासी मुलांच्या वसतीगृहाच्या उभारणीमध्ये सहभाग :

देवदासीच्या मुलांना शिक्षण मिळावे त्यांच्या राहण्याची, जेवणाची व्यवस्था व्हावी म्हणून प्रा. विठ्ठल बन्ने यांनी देवदासीच्या मुलांसाठी वसतीगृहाची योजना आखली. महाराष्ट्र शासनाने त्याला काही प्रमाणात अनुदान देण्याचे जाहीर केले. देवदासी निराधार मुक्ती केंद्राच्या उपाध्यक्षा म्हणून देवदासी मुलांच्या वसतीगृहाच्या उभारणीमध्ये त्यांचा मोठा वाटा होता. देवदासींची अनेक मुले या वसतीगृहाचा लाभ घेत आहेत.

'देवदासी प्रथा नष्ट करणे व त्यांचे पुनर्वसन करणे' याकरिता मा. मंत्री महिला व बालकल्याण विभाग यांच्या अध्यक्षतेखाली दि. १७/०७/२००७ चर्चा करण्यासाठी आयोजित केलेल्या बैठकीमध्ये गौराबाई सलवादेंचा सहभाग होता.

देवदासींच्या विवाहाचे कार्य :

देवदासी स्त्रीला विवाहाचा अधिकार नसतो. लग्नाचा विचार आलाच तर तिचा 'झुलवा' लावला जातो. देवदासीला विवाहाचा अधिकार नाकारून विवाहसंस्थेसारख्या सामाजिक संस्थेशी तिचे संबंध तोडले जातात. देवदासींनी विवाह करू नयेत या प्रथेला छेद देवून अनेक तरूण देवदासींचे विवाह प्रयत्नपूर्वक घडवून आणण्यामध्ये गौराबाई सलवादेंचा पुढाकार होता. देवदासी निराधार मुक्ती केंद्र, गडहिंग्लजच्या वतीने असे २५ विवाह त्यांनी घडवून आणले. परंपरेच्या जोखडांत अडकलेल्या अनेक देवदासींना मुक्त करून तिचे स्वत:चे कुटुंब व संसार उभारण्याचे बळ अनेक देवदासींना गौराबाईंनी दिले.

देवदासींना शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिलं :

गौराबाई सलवादे स्वत: अशिक्षित होत्या. रात्रशाळामधून थोडीफार अक्षरओळख झाली होती. आपल्या वाटयाला आलेल्या दु:खाचं, अनिष्ट प्रथेचं कारण अज्ञान आहे. हा महात्मा फुलेंचा शैक्षणिक विचार त्यांना पटलेला होता. अज्ञानामुळे व धर्मभोळया समजुतीमुळे देवदासीपणाचे भोग आपल्या वाटयाला आलेले होते. याची जाणीव गौराबाईंना होती. पदोपदी होणारा अवमान, अपमान त्यांनी सहन केला होता. आपल्या मुलांची अवहेलना समजाकडून होता कामा नये. यासाठी ती शिकली पाहिजेत. त्यांनाही समाजामध्ये सन्मानाने जगता आले पाहीजे असा निर्धार उराशी बाळगून अतिशय कष्टाने त्यांनी आपल्या मुलीला शिक्षण दिलं. त्यांची मुलगी श्रीमती सुरेखा सिद्राम मुनीव यांना डी.एड्. पर्यंतचे शिक्षण दिले. छत्रपती शिवाजी विद्यालय, गडहिंग्लज येथून त्या शिक्षिका म्हणून निवृत्त झाल्या. श्रीमती सुरेखा यांनी आपली मुलगी योजना यांना एम.एस्सी., पीएच.डी. (प्राणीशास्त्र) पर्यंतचे उच्च शिक्षण दिले. दुसरी कन्या अश्विनी यांना एम.एस्सी. (संगणकशास्त्र) पर्यंत चे उच्च शिक्षण दिले कन्या अर्चना यांना एम.एस्सी. (सूक्ष्मजीवशास्त्र) पर्यंतचे उच्च शिक्षण दिले. या तिन्ही मुलींनी शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर येथून पदव्युत्तर शिक्षण घेतले आहे. मुलगा विकास याने कमर्शियल जी.डी. आर्टस् हे शिक्षण घेतले. गौराबाई सलवादेचे नातू व नात उच्चशिक्षित असून ते नामांकित महाविद्यालय व कंपन्यांमध्ये आज नोकरी करतात, गौराबाईंना गरिबीमुळे आपलं शिक्षण घेता आलं नाही पण आपली मुलं शिकली पाहिजेत, समाजात त्यांना सन्मानानं जगता आलं पाहिजे या जिद्दीने स्वत: यातना सहन करून अथक परिश्रमातून त्यांनी आपल्या मुलीला घडवलं. महाराष्ट्रातील किंबहुना देशातील ही एक आदर्श घटना मानावी लागेल. शिक्षण आणि प्रबोधानातून समाजाचे परिवर्तन कसे घडून येते याचा आदर्श गौराबाईंनी आपल्या कृतीतून दाखवून दिला. देवदासींनी आपल्या मुलांना सन्मानानं, प्रतिष्ठेने जगता यावं याकरिता शिक्षण द्यावं असा आग्रह त्या धरतात.

सारांश :

गौराबाई सलवादे म्हणजेच देवदासी मुक्ती चळवळ असं एक समीकरण बनलं होतं. आक्रमकपणे एखाद्या प्रश्नाला भिडणे हा त्याचा बाणा होता. देवदासीसारख्या अमानवी प्रथेतून देवदासी स्त्रियांची मुक्ती होऊन त्यांना ताठ मानेने जगता आले पाहिजे यासाठी आयुष्यभर निस्वार्थी, निरपेक्ष भावनेने त्यांनी काम केलं. कोणत्याही सन्मानाची, प्रसिद्धीची अपेक्षा न ठेवता चार दशकं त्यांनी देवदासी प्रथेविरूद्ध लढा दिला. त्यांनी देवदासी मुक्तीसाठी केलेले कार्य परिवर्तनाच्या चळवळीत काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांना, नेतृत्वाला व देवदासींना आदर्शवत आहे.

संदर्भ :

१. कांबळे उत्तम : देवदासी आणि नग्नपूजा, लोकवाङ्मय गृह मुंबई, सहावी आवृत्ती, फेब्रुवारी २००८.
२. राजस वसंत : देवदासी शोध आणि बोध, सुगावा प्रकाशन, पुणे तृतीयावृत्ती आक्टोबर २०१२.
३. लांजेवार ज्योती : फुले—आंबेडकर आणि स्त्री—मुक्ती चळवळ, संकेत प्रकाशन नागपूर आक्टोंबर २००८.
४. कांबळे बळवंत : भारतातील देवदासी प्रथा चळवळ आणि पुनर्वसन, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती १८ मे २०००.
५. अवचट अनिल : संभ्रम, मॅजेस्टिक प्रकाशन पुणे, सहावी आवृत्ती, जुलै, २०१४.
६. Bal Vidya : Daughters of Maharashtra, Kalnirnay, Bombay, 1997.
७. यल्लमाच्या देवदासी, भाग १, भाग २ — माहितीपट, लेखन, संशोधन—सुरेश चव्हाण.

भारतीय अर्थव्यवस्था आणि शाश्वत विकास

डॉ. अर्चना रा. मेश्राम
सी.एच.बी. प्राध्यापक (अर्थशास्त्र)
एलएडी ॲन्ड एसआरपी कॉलेज ऑफ वुमन्स, शंकरनगर, नागपूर

शाश्वत विकास या संकल्पनेचा सर्वप्रथम वापर १९८७ च्या ब्रटलैण्ड रिपोर्ट द्वारा करण्यात आला. ब्रटलैण्ड आयोग ज्याचे पूर्ण नाव पर्यावरण आणि विकासावर संयुक्त राष्ट्र विश्व आयोग किंवा WCED असे आहे. १९८२ मध्ये संयुक्त राष्ट्र द्वारा नियुक्त २१ सदस्यी आयोगाची अध्यक्षा नार्वे ची पूर्व प्रधानमंत्री ग्रो क्लेम ब्रटलॅण्ड होती. या आयोगाने आपला रिपोर्ट आमचे सामायिक भविष्य १९८७ मध्ये पूर्ण केला. ज्याला ब्रॅटलॅण्ड रिर्पोट असं म्हणतात. हे अहवाल सादर केल्यानंतर संपूर्ण जगाचे लक्ष पर्यावरणाच्या समस्याच्या भयानकता आणि माणसाच्या अस्तित्वावर फिरणाऱ्या संकटामध्ये आकर्षित झाले. सन १९९९–२००० च्या जागतिक विकासाचा आठावा घेतल्यास शाश्वत विकासावर अधिक भर देण्यात आलेला आहे, असे दिसून येते.

विकास ही एक दिर्घकालीन गतिशिल प्रक्रिया आहे. शाश्वत विकास ही संकल्पना पर्यावरणाशी संबंधित आहे. पर्यावरणाचा ऱ्हास झाल्यास त्याचा अनिष्ट परिणाम भविष्यातील पिढीवर होत असतो. म्हणून पर्यावरणाचा अतिरिक्त उपभोग किंवा उत्पादन करणे धोक्याचे असते. शाश्वत विकास ही संकल्पना सध्याची पिढी आणि भविष्यातील पिढी या दोहोंशी जोडलेला आहे. म्हणजेच सध्याच्या पिढीचा विकास करित असतांना भविष्यातील भावी पिढीवर त्याचा अनिष्ठ परिणाम होऊ नये याची दक्षता शाश्वत विकास या संकल्पनेत घेतली जाते. शाश्वत विकासात पर्यावरण रक्षण, विकास यांना अत्यंत महत्व आहे.

संयुक्त राष्ट्र संघानी १८ संलग्न उद्दिष्टासह जागतिक स्तरावर सामाजिक न्याय, मानवी प्रतिष्ठा, शांतता आणि सुरक्षा प्रस्तापित करण्यासाठी वर्ष २००० मध्ये सहस्त्राब्दी विकास उद्दिष्टये स्विकारून एण्ड पर्यंत करण्याचे लक्ष्य ठेवण्यात आले होते.

२०१५ मध्ये पुन्हा ८ सहस्त्र विकास उद्दिष्टये वाढविण्यात आली आणि १७ शाश्वत उद्दिष्टामध्ये रूपांतरित करण्यात आली. ज्यामध्ये १६९ संलग्न उद्दीष्टये समाविष्ट आहेत. २०३० पर्यंत ही उद्दिष्टये साध्य करण्याचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले आहे. ज्याचे शिर्षक Change your world : the 2030 Agenda for sustainable development, असे ठेवण्यात आले.

१. दारिद्रय निर्मूलन – सर्वत्र, सर्व स्वरूपातील दारिद्रय नष्ट करणे.
२. भूक निर्मूलन – भूक नष्ट करणे अन्नाची सुरक्षितता व सूधारित पौष्टीकता साध्य करणे आणि शाश्वत शेतीची जाहिरात करणे.
३. चांगले आरोग्य – निरोगी आयुष्याची खात्री करून घेणे आणि सर्व वयोगटामधील लोकांना स्वास्थ राखण्यास मदत करणे.
४. दर्जेदार शिक्षण – सर्वांसाठी सर्व समावेशित व योग्य शिक्षणाची खात्री करून घेणे आणि सर्वांना आयुष्यभर शिक्षणाच्या सुसंधी मिळवून देण्यासाठी मदत करणे.
५. लैंगिक समानता – लैंगिक समानता साध्य करणे आणि सर्व महिला व मुलींना समान अधिकार देणे.
६. शुद्ध पाणी आणि आरोग्यदायक स्वच्छता – सर्वांसाठी पाणी आणि आरोग्यदायाक स्वच्छता उपलब्ध असल्याची खात्री करून घेणे आणि त्यांची व्यवस्था बघणे.
७. नुतनीकरण करण्याजोगी आणि स्वस्त उर्जा – सर्वांना स्वस्त, विश्वसनीय, शाश्वत आणि आधुनिक ऊर्जा उपलब्ध असल्याची खात्री करून घेणे.
८. चांगल्या नोकऱ्या – सर्वांसाठी कायम चालू ठेवलेली सर्वसमावेशक व शाश्वत आर्थिक वाढ, पूर्ण आणि फलदायक कामधंदा / नोकरी आणि योग्य काम मिळवून देण्यास मदत करणे.
९. नवीन उपक्रम आणि पायाभूत सुविधा – अवचिक पायाभूत सूविधा उभारणे, सर्वसमावेशक व शाश्वत उद्योगीकरण आणि भरभरटीस सहाय्य, करणाऱ्या नवीन उपक्रमांना मदत करणे.
१०. असमानता कमी करणे – सर्व देशांमधील व देशांची आपापसातील असमानता कमी करणे.
११. शाश्वत शहरे व वसाहती – शहरे व मानवी समाजांना सर्वसमावेशक, सुरक्षित, संवेदनक्षम आणि शाश्वत बनविणे.
१२. उपलब्ध साधनांचा जबाबदारीपूर्वक वापर – साधनांचा शाश्वत उपभोग आणि उत्पादन नमुना याची खात्री करून घेणे.
१३. हवामाणाचा परिणाम – हवामानातील बदल आणि त्यांचे परिणामाचे निराकरण करण्यासाठी त्वरित उपाययोजना करणे.
१४. शाश्वत महासागर – शाश्वत विकासासाठी महासागर, समुद्र आणि सागरी साधने जतन करणे व त्यांचा सातत्याने वापर करणे.

१५. जमिनीचा शाश्वत उपयोग – जमिनीवरील पर्यावरण संस्थेचे रक्षण करणे, त्यांची पुन: स्थापना करणे, त्यांचा शाश्वत वापर करण्यास मदत करणे, सातत्याने जंगलाची व्यवस्था बघणे, जंगले ओसाड होण्यापासून थांबविणे जमिनीची धूप थांबविणे व धुप झालेल्या जमिनीची पुन: स्थापना करणे आणि जैव विविधतेची हानी होण्यापासून थांबविणे.

१६. शांतता आणि न्याय – शाश्वत विकासासाठी शांतताप्रिय आणि सर्वसमावेशक समाजांना प्रोत्साहन देणे, सर्वांना न्याय मिळवून देणे, सर्व पातळीवर कार्यक्षम, जबाबदार आणि सर्व समावेशक संस्था स्थापन करणे.

१७. शाश्वत विकासासाठी भागीदारी – शाश्वत विकासाची पूर्तता पद्धती सामर्थ्यवान करणे आणि जागतिक भागीदारीमध्ये नवचैतन्य निर्माण करणे.

शाश्वत विकासाच्या उद्दिष्टांमध्ये 5 P(Peope, Planet, Peace, Prosperity And Partnership)वर जास्त भर देण्यात आलेला आहे. भारत सरकारनी शाश्वत विकास उद्दिष्टये पूर्ण करण्याच्या उद्देशाने भारतीय अर्थव्यवस्थेला बळकट आणि समावेशी बनविण्याच्या पूर्ण प्रयत्न केलेला आहे. आज भारतीय अर्थव्यवस्था जगातील पाचवी (सर्वोच्च) मोठी अर्थव्यवस्था आहे.(G.D.P.) आज भारतात अन्नधान्य उत्पादन (२०२२–२३) मध्ये ३१६.०६ मिलियन मेट्रीक टन आहे. २०२१–२२ मध्ये भारताचा आर्थिक वृद्धी दर ८.७ प्रतिशत आहे.

भारत सरकारनी टिकाऊ शेतीच्या विकासासाठी जैविक शेतीवर विशेष भर दिलेला आहे. ज्याचा परिणाम सिक्किम राज्य भारताचा पहिला पूर्ण जैविक राज्य आहे. मिजोरम आणि हिमाचल प्रदेश सुद्धा जैविक राज्य म्हणून समोर येत आहेत. आज भारतात जवळपास २.३० मिलियन हेक्टर जमिनीवर जैविक शेती होत आहे. जगात जैविक शेतीच्या बाबतीत भारताचा ९ वे स्थान आहे. भारत सरकारनी २०१७–२० मध्ये हरितक्रांती – कृषोन्नती योजना चालू केली. यात एकूण ११ योजनाचा समावेश आहे. ऑपरेशन ग्रीन योजना म्हणजे आलू, कांदे व टमाटरच्या किंमती स्थिर ठेवणे. २४ शेती उत्पादनाचे न्युनतम समर्थन मूल्य खर्चाच्या किंमतीच्या १.५ गुणा करणे, संम्पदा योजना, राष्ट्रीय मुद्रा स्वास्थ कार्ड, यांचे सफलतापूर्वक संचालन केले जात आहे.

भारत सरकारनी भारतीय अर्थव्यवस्थेला बळकट आणि भ्रष्टाचार मुक्त बनविण्यासाठी वस्तु एवं सेवा कर (जीएसटी) विमुद्रीकरण, बेदामनी संपत्ति, देवाण – घेवाण निषेध संशोधन अधिनियम २०१८, सशक्त परियोजना, बैंकिंग आंतरिक लोकपाल योजना २०१८ या योजनाचा अवलंब केलेला आहे.

जल संरक्षण क्षेत्रात भारत सरकारने जल क्रांती अभियान २०१५ पासून सुरू केलेला आहे. ज्याद्वारे १००१ गावांची निवड करून ज्यांचे उद्दिष्टये जल सिंचाई योजना, एकीकृत वाटररोड मॅनेजमेंट कार्यक्रम, राष्ट्रीय जल मिशन कार्यक्रम, त्वरित सिंचाई लाभ कार्यक्रम, राष्ट्रीय जल मिशन कार्यक्रम, त्वरित सिंचाई लाभ कार्यक्रम इत्यादी सहभागी आहेत. ड्रिप आणि स्प्रिंकल सिंचाईचा वापर करून ८० ते ७० टक्के एकूण सिंचित पाण्याची बचत होईल. जल संरक्षण पाय करून सुद्धा एकूण लोकसंख्येपैकी ६ टक्के लोकसंख्या शुद्ध पेय जल पासून वंचित आहेत. WTO च्या अनुसार भारतात पावसाच्या फक्त १२ प्रतिशत पाणी सुरक्षित राहते. याचे निराकरण करण्यासाठी जल संरक्षण कार्यक्रम केला जात आहे. तरी सुद्धा आजच्या स्थितीत जल प्रदुषण भारतासाठी एक गंभीर समस्या आहे.

भारत सरकारने लैंगिक समानतेसाठी विविध कार्यक्रम चालविलेले आहेत. जसे – जननी सुरक्षा योजना, मातृत्व लाभ योजना, मातृत्व अवकाश योजना मध्ये वाढ, मुलगी वाचवा – मुलीला शिकवा, सुकन्या समृद्धी योजना, वैभव लक्ष्मी योजना, सबला योजना इ. शिक्षण क्षेत्रातील भारत सरकारने प्रयत्न केलेले आहेत. समग्र शिक्षा योजना, उदय योजना, राष्ट्रीय साक्षरता (योजना) अभियान, पंतप्रधान रिसर्च फेलो कार्यक्रम सारख्या योजना आणि कार्यक्रम यशस्वीपणे राबविले जात आहेत. त्याचप्रमाणे भारत सरकारच्या आरोग्य क्षेत्रात अनेक लोकल्याणकारी योजना आहेत. जसे की आयुष्यमान भारत, प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना, मातृत्व लाभ कार्यक्रम, शून्य भूक कार्यक्रम, निरोगी मुले, निरोगी भारत, इंद्रधनुष्य मिशन (सार्वत्रिक लसीकरणासाठी) राष्ट्रीय आरोग्य अभियान इत्यादिंने यशस्वी कार्यक्रम सुनिश्चित केले जात आहे.

स्वच्छ ऊर्जा आणि शाश्वत ऊर्जेच्या विकासासाठी, भारत सरकारने गोवर्धन योजना, कुसूम योजना, आंतरराष्ट्रीय सौर आघाडी, पॅरिस करार २०१५, राबवून प्रशंसनीय कार्य केले आहे. स्वच्छ आणि सुरक्षित अणुउर्जेसाठी विविध देशाशी करार केले आहे. तसेच भूक निर्मुलनासाठी अल्प अंत्योदय अन्न योजना, झिरो हंगर प्रोग्राम, सेवाभोजन योजना आदिंचा प्रचार केला जात आहे.

शाश्वत विकास अहवाल –

शाश्वत विकास उद्दिष्टांच्या प्राप्तीसाठी देशाच्या प्रगतीचे जागतिक मूल्यांकन केले जाते. हा अहवाल शाश्वत विकास समप्पान नेटवर्क (SDSN) मध्ये स्वतंत्र्य विशेषज्ञाच्या समूहाद्वारे प्रकाशित केले जाते. जागतिक स्तरावर शाश्वत विकास अहवालाची सुरवात २०१२ पासून करण्यात आली आहे.

क्रमवारी –

देशाच्या संपूर्ण गुणाकांच्या अहवाल त्यांना क्रमांक दिला जातो. संपूर्ण गुणांकन १७ शाश्वत विकास उद्दिष्टांना मापण्याचे काम करतो. जेव्हा आपण आंतरराष्ट्रीय आणि राष्ट्रीय शाश्वत विकास निर्देशाकांच्या आधारे भारत सरकारच्या सर्व योजनांच्या अंमलबजावणीचे मुल्यमापण करतो तेव्हा खालील आश्चर्यकारक परिणाम समोर येतात.

शाश्वत विकास सूचकांक –

शाश्वत विकास निर्देशांक २०२२ मध्ये फिनलॅंड अग्रस्थानी आहे. यानंतर डेन्मार्क, स्वीडन आणि नार्वे चा क्रमांक येतो. पूर्व आणि दक्षिण आशिया क्षेत्रानी वर्ष २०१५ मध्ये शाश्वत विकास उद्दिष्टांना स्विकारल्यानंतर सर्वात जास्त प्रगती केलेली आहे. बांग्लादेश आणि कंबोडिया दोन असे देश आहेत. ज्यांनी वर्ष २०१५ च्या नंतर शाश्वत विकास उद्दिष्टांमध्ये सर्वात जास्त प्रगती केलेली आहे. २०२२ मध्ये १६३ देशांमध्ये भारताचा क्रमांक १२१ आहे. २०२० मध्ये भारताचा शाश्वत विकास सूचकांक ११७ आणि २०२१ मध्ये भारत १२०व्या स्थानावर होता.

भारताचा क्रमांक १०७ आहे. २०१७ मध्ये हा सूचकांक एक होता. आणि २०१६ मध्ये हा सूचकांक ९७ होता. या क्रमांकावरून भारतात भूकमरी स्थिती जास्त असल्याचे दिसून येते. मानव विकास सूचकांक २०२२ मध्ये भारताचा क्रमांक १३२ आहे तर २०२१ मध्ये १३० होता.

अहवालाची मुख्य वैशिष्टये –

जग–

आरोग्यासंबंधी विविधतापूर्ण उपचारामध्ये कमतरता, जलवायू, जैवविविधता, भू – राजनितक आणि सैन्य संकट जागतिक स्तरावर शाश्वत विकासासाठी मुख्य रूकावट आहे. शाश्वत विकास निर्देशाकांत जागतिक सरासरी २०२१ मध्ये लागोपाठ दुसऱ्या वर्षी सुद्धा घसरण आली आहे. ज्याचे मुख्य कारण शाश्वत विकास उद्दिष्ये १ (SDG-1) (एकही गरीब नाही) आणि (SDG-8) शासन विकास उद्दिष्ट ८ (सभ्य कार्य आणि आर्थिक विकास) वर महामारीचा परिणाम याशिवाय शाश्वत विकास उद्दिष्ये ११–१५ (SDG-11-15) (जलवायू, जैविकविविधता व शाश्वत शहरी विकासाचे उद्दिष्ये) ची सर्वात खराब प्रदर्शन होय. मोठया प्रमाणात मानवी नुकसानीच्या शिवाय सैन्य संघर्ष, युक्रेन मध्ये युद्धामुळे अंतरराष्ट्रीय स्तरावर अन्न सुरक्षा संकट, आणि ऊर्जाची कमतरता च्या कारणाने जलवायू आणि जैवविविधता संकटाची कारणे वाढत आहे.

भारत –

संयुक्त राष्ट्र संघ द्वारा भारतात अनिवार्य शाश्वत विकास उद्दिष्टांच्या प्राप्तीसाठी परिस्थिती वाईट आहे. भारतात तयारी मध्ये कमतरता आहे. बाकी देशाच्या तुलनेत भारताच्या तयारीमध्ये मागील काही वर्षापासून कमतरता दिसत आहे. भारताला १७ शाश्वत विकास उद्दिष्टांना प्राप्त करण्यासाठी मोठया प्रमाणात आव्हानांना सामोरे जावे लागत आहे. ज्याचे मुल्य कारण जागतिक क्रमांकात घसरण दिसत आहे. भारतात राष्ट्रवत विकासाच्या संपूर्ण प्रदर्शनामध्ये आठ राज्ये खूप मागे आहेत. ज्यात बिहार, तेलंगना, राजस्थान, उत्तर प्रदेश, कर्नाटक, आंध्रप्रदेश, पंजाब आणि झारखंड हे मुख्य राज्य आहेत.

शाश्वत विकास निर्देशांक २०२१, २०२२ आणि मानव विकास निर्देशांक २०२२ चे सखोल निरिक्षण आणि मुल्यांकन केल्यानंतर हे समोर आले आहे की भारत अजुनही शाश्वत विकासाच्या क्षेत्रात केवळ सरासरी कामगिरी करीत आहे. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आपण भूटान, श्रीलंका आणि नेपाल या शेजारील देशाच्या मागे आहोत. परंतु मानव विकास निर्देशांकात आपण बांग्लादेश, नेपाळ आणि पाकिस्थानच्या पुढे आहोत तर श्रीलंका, चिन आणि मालद्विप् च्या मागे आहोत. भारतात राज्य सरकारने, राजकीय लोक विकासाचे दावे करतात. परंतु ते प्रत्यक्षात असफल आहेत हे या निर्देशांकाद्वारे लक्षात येते, असे दिसून येते की, देशाची अर्धि लोकसंख्या केवळ विकासाच्या दाव्यावर जगत आहे. सरकारी संघ राज्य वादाच्या विचारधारेखाली संयुक्त राष्ट्रांच्या शाश्वत विकासाची उद्दिष्टये अत्यंत महत्वाचे आहे. मानवी भांडवाच्या योग्य वापरासाठी प्रशासकिय उदासीनता आणि भ्रष्टाचारांच्या योग्य वापरासाठी प्रशासकिय उदासीनता आणि भ्रष्टाचार इत्यादिंचा अंत करून शाश्वत विकासाची उद्दिष्टये वास्तव्याच्या आधारे लोकांसाठी अंमलात आणली पाहिजेत. जेणेकरून समता, न्याय, शांतता आणि सुरक्षितता इ. ची स्थापना सुनिश्चित करता येईल.

संदर्भ सूची

१. विकास व नियोजनाचे अर्थशास्त्र – डॉ. अनिलकुमार वावरे, प्रा. मारूती लोंढे, एज्युकेषनल पब्लिशर्स, १ जानेवारी २०००.
२. रूर्डा, निको, २०१७, फन्डामेंटल ऑफ सस्टनेबेल डेवलपमेंट, न्यूयार्क, रूटलेज पब्लिकेशन.
३. हयूमन डेव्हलपमेंट इंडेक्स, २०२२
४. सस्टेनेबल डेवलपमेंट इंडेक्स, २०२२
५. ग्लोबल हंगर इंडेक्स, २०२२
६. आर्थिक सर्वेक्षण, २०२२
७. एस.डी.जी. इंडिया इंडेक्स, २०२२

भारतातील स्त्री घर कामगार : एक अभ्यास

संशोधक विद्यार्थी

ज्योती प्रवीणचंद्र पाटील

मार्गदर्शक

नासिकेत गोविंदराव सूर्यवंशी

प्रस्तावना

घर कामगार महिलांच्या या व्यवसायाचे महत्त्व दिवसेंदिवस वाढत आहे. स्वातंत्र्यापूर्वी घरगुती कामे करण्यासाठी घरगुती नोकर यांची संख्या फारशी न होती. त्यामुळे घर कामगार यांची मागणी फारशी नव्हती. मात्र स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये जसजसा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास होत गेला त्यानंतर घरेलू कामगार करणाऱ्या स्त्रियांच्या मागणीत लक्षणीय वाढ होत गेली. आर्थिक आणि सामाजिक विकासात स्त्रियांचे योगदान हे पुरुषांपेक्षा अधिक महत्त्वाचे आहे. स्त्रियांची संख्या एकूण लोकसंख्येच्या विचार करता निम्मी आहे. जवळजवळ भारतात निम्मी लोकसंख्या ही स्त्रियांची आहे. सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय व आर्थिक सुधारणांचा परिणाम म्हणून आधुनिक काळातील महिला प्रत्येक क्षेत्रात आपल्याला त्यांचे योगदान देताना दिसतात. वेगवेगळया क्षेत्रात महिलांचा सहभाग हा वाढताना दिसत आहे. प्रत्येक क्षेत्रात आजची स्त्री पदार्पण करताना दिसत आहे. भारतातील महिलांना रोजगाराच्या नवीन दिशा व वाटा उपलब्ध होत असल्यामुळे आज आधुनिक काळातील महिला आज रोजगारा निमित्त किंवा नोकरीनिमित्त घरा बाहेर पडताना दिसत आहे याचाच परिणाम म्हणून घरातील घर कामांचा वेळ हा महिलांकडे कमी झालेला आहे. म्हणून घरातील कामे करण्यासाठी घर कामगाराची किंवा मोलकरणीची गरज भासते. आजची स्त्री चूल व मूल यापुरती मर्यादित न राहता ती सर्वच क्षेत्रात आज पुढे जाताना पाहावयास मिळत आहे. स्त्रियांना आता उच्च दर्जाच्या ठिकाणी नोकरीच्या संधी उपलब्ध होत आहेत. उदाहरणार्थ अभियांत्रिकी, वैद्यकीय संगणक व्यवस्थापन प्रशासन पोलीस इत्यादी संधी उपलब्ध होत आहेत याचाच परिणाम म्हणून घरगुती नोकरदारांची संख्या ही वाढताना दिसत आहे

घरगुती कामगार अनेक कामे करताना दिसतो भांडी घासणे, कपडे धुणे, घर झाडणे, घर पुसणे, किराणा, भाजीपाला आणणे आणि मुलांचे संगोपन वृद्धाचे संगोपन विविध कामांमध्ये त्याचा सहभाग असूनही त्यांना मिळणारे वेतन हे सर्वात कमी आहे कामाच्या ठिकाणी त्यांना बऱ्याच समस्याना सामोरे जावे लागते कामानुसार वेतन फारसे मिळत नाही कामाची परिस्थिती त्यानुसार मिळणारे वेतन यामध्ये बरीच तफावत असते श्रमाचा मोबदला हवा तर त्या प्रमाणात मिळत नाही.

ILO पाहणीच्या अहवालानुसार 67 दशलक्ष लोक घरगुती कामगार म्हणून काम करतात आणि ही संख्या दिवसेंदिवस वाढताना दिसत आहे. भारतात 1991 मध्ये ही 7.4 लाख होती तीस 2001 मध्ये 16 लाख वर गेली आहे ती संख्या 2011 मध्ये एकूण 40 लाखांवर पोहोचली आहे. यामध्ये 26 लाख या महिला कामगार आहे यात आपण घरेलू कामगारांची आर्थिक समस्या अभ्यासणार आहोत.

उद्दिष्टे

1. महिला घरगुती कामगाराच्या सामाजिक आर्थिक परिस्थितीचा अभ्यास करणे.

2. कामगार महिलांच्या आर्थिक व सामाजिक समस्यांचे परीक्षण करणे.
3. शासकीययोजना व त्यांची अंमलबजावणी यांचे विश्लेषण करणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनात वर्णनात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे यात फक्त दुय्यम सामग्री वापरण्यात येणार आहे दुय्यम साधनसामुग्री मध्ये

नियतकालिके, पुस्तके, संशोधन पेपर, अहवाल यातून गोळा केला जाईल.

घरेलू कामगार व्याख्या

"घर कामगार म्हणजे जी व्यक्ती जी रोजगाराच्या नात्याने काम करते"

इंटरनॅशनल लेबर ऑर्गनायझेशन च्या मते

" घरातील कामे करून त्याचा मोबदला वेदना घेणारी व्यक्ती म्हणजे घर कामगार होय"

"लोकांच्या घरी मोलाने काम करणारी स्त्री म्हणजे मोलकरीण"

भारतात घरगुती कामगार महिलांचा कामगारांची स्थिती

भारतात महिला कामगारांची स्थिती फारशी समाधानकारक नाही महिला कामगारांची आर्थिक सामाजिक स्थिती असमाधानकारक आहे महिला कामगारांना घरात व कामाच्या ठिकाणी या कामाच्या ठिकाणी संघर्षमय जीवन जगावे लागते.

वाढत्या औद्योगीकरण व शहरीकरणामुळे ग्रामीण भागातील कुटुंबे शहराकडे स्थलांतर करतात ना रोजगाराच्या नवीन नवीन संधी उपलब्ध असतात. प्रत्यक्षात मात्र शारीरिक श्रम जास्त पण त्यामानाने मोबदला कमी दिला जातो म्हणूनच महिला कामगारांचेशारीरिक व मानसिक शोषण होत आहे. यांच्या फारशा संघटना नाही अत्यंत भीतीदायक परिस्थितीत व गलिच्छ परिस्थिती जीवन जगताना दिसून येतात व अनेक अत्याचारांना बळी पडतात संघटना घटना नसल्यामुळे अनेक संधी अडचणी त्यांच्या मागण्या ह्या पूर्ण होऊ शकत नाही अतिशय प्रतिकूल परिस्थितीतही घरकाम महिला जीवन जगताना दिसतात. स्त्रियांच्या अपत्यांची ही स्थिती चिंताजनक आहे अनेक शैक्षणिक अडचणी त्याचबरोबर त्यांच्या संगोपनाचे प्रश्न आरोग्य बराच शहरांमध्ये हा कामगार वर्ग झोपडपट्ट्या वस्त्या येथे पहावयास मिळतो. आरोग्याच्या व शिक्षणाच्या अनसोयी त्यांच्या मुलांना प्राप्त होऊ शकत नाही . चांगल्या शिक्षणापासून त्यांचे पाल्य हे वंचित राहतात.

घर कामगार महिलांचा समोरील आव्हाने

1. कामानुसार कमी वेतन मिळते.
2. कामाच्या ठिकाणी त्यांचे श्रम शोषण होते. कामाच्या ठिकाणी अनेक वेळा गैरवर्तणूक व समाजहिंतेची वागणूक त्यांना मिळते.
3. पुरेसे वेतन मिळत नाही, मासिक सुट्ट्या, कामाचे तास महागाई भत्ता हक्काच्या सुट्ट्या अश्या अनेक वेतनाच्या सुविधा त्यांना प्राप्त होऊ शकत नाही.

घर कामगार महिलांच्यासंघटनांचा अभाव आहे संघटिया संस्थांमध्ये कौशल्यव प्रशिक्षण यांचा अभाव आहे त्यामुळे या कामगारांचे आर्थिक शोषण होते समाजाकडून हवी तशी वागणूक मिळत नाही त्यांच्या संघटना खूप कमी आहेत ज्या संघटना आहे त्यातून फारसा आवाज होत नाही परिणामी त्यांच्या सामाजिक व आर्थिक गरजा पूर्ण

होऊ शकत नाही. घर मालकांकडून शारीरिक मानसिक अत्याचार होतात आजही मालक व नोकर ही दरी जात वंश वर्ग यामुळे वाढताना दिसत आहे घरगुती कामगारांना मिळणारे वेतन हे कमी व कामाच्या ठिकाणी सोयी सुविधा यांचा अभाव आहे महिला कामगारांना अनेक दुहेरी शोषणाला सामोरे जावे लागते यात बाळंतपणाची रजा, निवृत्तीवेतन, स्थानिक संरक्षण,इतर कामगारांना मिळतात तसेच फायदे या महिलांना मिळताना दिसत नाही.

घरकामगारांना संरक्षण देण्याची सरकारची भूमिका

घर कामगारांचे संबंधित कायदे तयार करण्यात दोन मोठे अडथळे येतात घरगुती कामाला वास्तविक काम मानले जात नाही. कारण ते जरी घरगुती काम असले तरी जीडीपीमध्ये त्याची अचूक आकडेवारी होऊ शकत नाही. सर्व सरकारांना घरकाम करणाऱ्या नोकरांची संख्या मिळवणे अवघड असते. कामगारांना अनेक सुविधांपासून वगळले जाते किमान वेतन कायदा 1948 वेतन कायदा 1936,कामगार भरपाई कायदा 1923, मातृत्व लाभ कायदा 1960, घरगुती कामगार म्हणजे बालकामगार बंदी नियमन 1986, घरगुती कामगार कल्याण2010 कायदा क्षेत्रातील कामगारांसाठी सामाजिक सुरक्षा कायदा2008 कायदे व नियम करूनही या कायदान पासून ज्या हक्कापासून घर काम करणाऱ्या महिला वगळल्या जात आहे.

कामगार रोजगार मंत्रालय भारत सरकारने कामगारांच्या हितासाठी प्रस्ताविक राष्ट्रीय धोरण तयार केलेले आहे या धोरणामुळे कामगारांच्या मागणीचे महत्त्व व त्यांच्या समस्या त्यांच्या गरजा सोडवण्यासाठी नक्कीच मदत होईल व यांचा फायदा भारतातील 5000000 घर काम करणाऱ्या कामगारांना होईल

प्रस्तावित राष्ट्रीय धोरण ची ठळक वैशिष्ट्ये

1. घरकाम कामगारांची असंघटित कामगार नोंदणी करणे जेणेकरून त्यांचे काम सोपे होईल व त्यांना त्यांची सोयी सवलती व अधिकार प्राप्त होतील.
2. त्यांना त्यांच्या संघटना व संस्था स्थापन करण्याचा अधिकार देणे.
3. त्यांचे कौशल्य वाढवून किमान वेतन देणे.
4. गैरवर्तन व शोषणापासून संरक्षण देणे.
5. घरगुती कामगारांसाठी तक्रार निवारण समिती स्थापन करणे.
6. तक्रार निवारण यासाठी न्याय व न्यायाधिकरण मध्ये प्रवेश देणे.
7. प्रस्तावित राष्ट्रीय धोरणामुळे सकारात्मक दृष्टिकोन एक व्यापक दृष्टिकोन घरकामगारांना नक्कीच प्राप्त होईल.

शिफारशी

घरकाम करणाऱ्या महिलांच्या समस्या अनेकविध असल्याने त्यांचा अभ्यास केला गेला पाहिजे. संपूर्णपणे आर्थिक, कायदेशीर, सामाजिक, शारीरिक या सर्व बाबींचा विचार करून त्यांची आर्थिक सामाजिक स्थिती सुधारण्यासाठी वैयक्तिकरित्या व सामाजिकरित्यासंस्थांनी सामूहिक कार्यक्रम विकसित करणे हे महत्त्वाचे आहे. शासकीय व स्वयंसेवी संस्थांनी घरगुती महिलांच्या प्रगतीसाठी सक्रीय प्रयत्नकरणे आवश्यक आहेजेणेकरून त्यांचा राहणीमानाचा दर्जा प्राप्त उंचावेल व त्यांना त्यांचे हक्क प्राप्त होतील

निष्कर्ष

घरगुती काम म्हणजे भारतात गरीब होतकरू स्त्रीयांसाठी मिलकतीची व रोजगाराची एक आशा आहे. एक क्षेत्र आहे की ज्यात महिलांच्या सर्वात जास्त संख्यने व रोजगार उपलब्ध आहे. अपूर्ण ज्ञान, असंघटित क्षेत्र व

योजनांचा अभाव, लिंगभेद, सरकारचे दुर्लक्ष, दारिद्र्य,अपूर्ण कायदे यामुळे उपेक्षित व दयनीय अवस्था या व महिलांची आहे. या कामगार एकत्रित येतील तेव्हा यांची दुर्दशा व दशा सुधारण्यात नक्की मदत होईल

संदर्भ

1. कुलकर्णी रूपा ,भोंगाडे विलास २००६ विदर्भ मोलकरीण संघटना.
2. www.ilo.org.
3. A Study on female domestic worker, Dr Yogita Beri Varanasi.
4. Bharat Jyoti 2008 Report on socio economic status of women domestic workers, Ministry of women .
5. भारतीय स्त्रियांचा दर्जा, डॉ राम रोईनकर.
6. घरेलू कामगार महिलाओ का समाजशास्त्रीय अध्ययन, लक्ष्मी कुमारी.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पत्रकारितेचे मूल्य

प्रा. पुरूषोत्तम गुणवंत पखाले
मुन्दाफळे समाजकार्य महाविद्यालय नरखेड, जि. नागपुर पिन कोड -441304

गोषवारा :

लोकशाहीचा चौथा स्तंभ म्हणजे मेडिया प्रिंट मेडिया आणि डिजिटल मेडिया असे दोन भाग पाहतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी प्रिंट मेडिया म्हणजे पत्रकारिता होय. या विश्वात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यानी त्यावेळेस प्रकाशित केलेले वृत्तपत्र त्यात प्रकाशित झालेले लेख महाराष्ट्र शासनाने प्रकाशित केलेल्या एकूण त्यांच्या साहित्याच्या 42 खंडापैकी 19 आणि 20 हे खंड पत्रकारिता साठी प्रसिद्ध आहे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मूकनायक 1920 बहिष्कृत भारत 1927 जनता 1930 आणि प्रबुद्ध भारत 1956 या चार वृत्तपत्रांची निर्मिती केलेली आहे. या वृत्तपत्रांमधून त्यांनी व्यापक व विस्तृत प्रमाणात वैविध्यपूर्ण विचारांचा अविष्कार त्यांच्या पत्रकारितेतून केलेला दिसून येतो. मूकनायक, बहिष्कृत भारत, जनता आणि प्रबुद्ध भारत या चारही वृत्तपत्रामधून अग्रलेख आणि स्पुटलेख प्रकाशित झालेले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पत्रकारितेचे साहित्य विर्मशकाकडून करून साधा उल्लेख होताना दिसत नाही. अस्पृश्य जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात कायमचे बहिष्कृत असल्याचे चित्र स्वच्छतेचे दिसून येते

प्रस्तावना :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लोकशाहीवादी मुल्यावर असलेले त्यांची क्षमता विषयक ज्ञान मानवी मूल्याचे जडणघडण करीत होती. ज्ञान आणि विज्ञानातून त्यांचे ज्ञान तत्त्व शुद्धतेची बैठक प्राप्त करीत होते. बाबासाहेबांचे व्यक्तिमत्व आणि त्यांची लेखणी हे बुद्धनिष्ठ असल्याने त्यांच्यात दिसून येते. लोकशाहीवादी समताधिष्टित मूल्याचे अधिष्ठान निर्माण होत होते. त्यांचे वृत्तपत्र लेखन मानवाच्या जीवनात कसे उपयुक्त होय या अंगाने आकारास येत होते. त्यांनी धर्मशास्त्राच्या अस्तित्वासाठी कधीही प्रयत्न केला नाही तर ते समाजशास्त्राच्या राज्यशास्त्राच्या आणि अर्थशास्त्राच्या अनुषंगाने आपले ज्ञान इतरांमध्ये वाटत होते. त्यामुळे त्यांची प्रसिद्धी एक सामाजिक प्रकांड पंडित म्हणून उदयास येत होती. यामुळे त्यांना स्वतंत्रपणे वैविध्यपूर्ण बहुआयामी विद्वान म्हाणून त्यांना प्रसिध्दी निर्माण झाली. ते भारतामध्ये समर्थपणे समाज जीवनाच्या कक्षेत येणाऱ्या अनेक विषयांना अनुसरुन सक्षमपणे वृत्तपत्र लेखन करीत होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ज्याप्रमाणे इंग्रजी भाषेत त्यांची वांगड़मयीन गुणवत्ता निर्माण झाली होती.

त्याचप्रमाणे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानी मराठी मध्ये उत्तम लेखन केलेले दिसून येते. त्यांचे मराठी भाषेवरती असलेले प्रभुत्व, संस्कार ग्रंथाच्या रूपाने शब्दबध्द झाले. मराठी भाषेबद्दल असलेली आत्मियता त्याच्या मराठी लेखनातून आपल्याला दिसते. त्यांची मराठी भाषा एवढी शुद्ध होती ती त्यांना असे कोणीही म्हणणार नाही की त्याचे मराठी भाषा वरील लेखननिष्ठा कमी होती म्हाणून!

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि जनता मूकनायक यासारख्या पत्रामध्ये दिलेले काही निवडक वृत्तपत्राचे लेखांची शिर्षक 'जाती सांगाव्यात की नाही, वडाची साल पिंपळाला, हात दिसत नाही तोड दिसते, अस्पृश्यता व देवदासी, अल्पसख्याक समाज व राजकीय हक्क अशा प्रकारची हेदलाईन असायची. यावरुन असे म्हणता येइल की, "भारतातील हिंदू धर्म व या धर्माचे विषमतावादी तत्त्वज्ञान हे त्यांच्या लेखनाचे प्रमुख लक्ष आहे या धर्मातील जातीयता विषमता ग्रस्तता व अस्पृश्यता यासारखे ज्वलंत प्रश्न त्यांच्या चिंतनाचे विषय आहे."[1] डॉ. बाबासाहेब आंबेडक यांची पत्रकारिता खंड २० वा पृष्ट.क्र. पंचेवीस अशा या विचारामुळे बाबासाहेबांचे विचार हे जास्ती विरोधाला होते जाती नसता करण्याच्या दृष्टीने बाबासाहेब नेहमी काम करायचे त्यांना असं वाटत होते की भारताचे जातीव्यवस्थेला नष्ट केल्यास भारतातून मानव गुलामीची प्रथा नष्ट होईल म्हणून ते प्रखर जाती विरोधी होते असे दिसून येते.

ठळक विश्लेषण : राजकारणाचे तीन रंग

जनता पेपर चोवीस नोव्हे.1930च्या अंकात प्रकाशित झालेल्या वृत्तानुसार बारा नोव्हे. एकोणीसशे तीस मध्ये इंग्लंड येथे बोलावण्यात आलेल्या राउन्ट टेबल कॉन्फरंसमध्ये निमत्रित केल्याप्रमाणे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि पहिल्यांदा आपल्या भाषणातून हिंदुस्तानच्या बहिष्कृताना सुद्धा स्वराज्य पाहिजेत ज्याप्रमाणे हिंदू आणि मुसलमान यांना स्वराज्याची आवश्यकता आहे. त्याचप्रमाणे भारताचे बहिष्कृत अवर्ण अशा जनतेला लोकांना आणि समाजप्रवाहांना सुद्धा स्वातंत्र्य पाहिजे ही मागणी बाबासाहेबांची मंजूर करत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना भारताच्या भावी राज्यघटनेच्या समितीमध्ये सदस्य म्हणून नियुक्त केल्या गेले. या देशातील बहुजन आणि बहिष्कृताच्या हक्क अधिकार या नैतिक मूल्ये व्यवस्था निर्माण करण्याकरिता वृत्तपत्रांच्या माध्यमातून प्रयत्न केला.

जाती सांगाव्या की नाही ?

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जेव्हा समाज सुधारक चळवळीचे कार्य करायला लागले होते तेव्हा त्या काळात अस्पृश्यता चरणसिमेवरती होती. त्यामुळे त्यांनी आपल्या बड़ौदे सरकारच्या नोकरीचा त्याग केला. असता संवर्नाने त्यांना जो त्रास दिला त्या तासाला कंटाळून त्यांनी वकीली सोडली. आणि आपल्या समाजातील जातीभेद निर्मूलन कसे करावे. भारतामध्ये जातीयता धर्माधता, अंधश्रध्दा, अंधभक्त बसून आहे. त्याला दुरुस्त करण्याकरिता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सुरुवातीपासून अनेक प्रयत्न केले आहेत. यापैकी एक माध्यम म्हणजे त्यांनी काढलेले वर्तमानपत्र या वर्तमानपत्रातून अनेक वेळा समाज चिंतन आणि त्याचे रुढी परंपरा यावर त्यांनी प्रकाश टाकला. जातीभेद कसा नष्ट करायचा या दृष्टीने त्यांनी पोटतीडकिने अनेक प्रयत्न केले असे आपल्याला दिसते. त्यातील एक उदाहरण म्हणून चार वृतपत्रापैकी जनता वृत्तपत्रात प्रकाशित झालेल्या जाती सांगाव्या की नाही हे आहे.

जनता पेपर चोवीस नोव्हे.1930च्या अंकात प्रकाशित झालेल्या समाज समता संघाचे सचिव श्री.द.वी.प्रधान म्हणतात की, "जातीभेद नाश्ता करण्याच्या हेतूने येत्या खाणे सुमारेच्या वेळी कोणीही आपल्या जाती व जातीचा उल्लेख करू नये अशा तऱ्हेचा प्रयत्न पंजाब बातम्या हिंदू समाजात तो आपण चाललेला द्या आपल्या हेतू बद्दल मला व माझ्या संघाला समाधान वाटत आहे हा आमच्या समाज समता संघाच्या ही एक प्रमुख सेतू आहे." [2]जनता वृत्तपत्र पृ.क्र. 2 तर ,डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे खांदवे डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांची पत्रकारिता 1929 ते 1956 या खंडाचे संपादक आणि त्यांनी संपादित केलेल्या शब्दात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर विषयी त्यांचे विचार स्पष्ट असल्यामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या शब्दात सांगावे ते झाल्यास संपादक मंडळ असे म्हणतो की, "हिंदू समाजाचे वर्गा-वर्गातील उच्च-निच भेद व लिंगभेद कायम ठेवून कोणतेही सुधारनेचे कायदे करणे म्हणजे घाण न काढता त्यावर उभारलेले पत्त्याचे बंगले होत."[3] पृष्ट.क्र. २५ अशा शब्दात डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर तत्कालीन समाज सुधारकावर कारण टीका करतात.

राजकीय हक्क

आपल्या देशामध्ये दीडशे वर्षापूर्वी समजात सवर्ण समाजाचे हक्क आणि अधिकार अधिक त्यामुळे तो समाज इतर समाजापासून दूर गेल्याने दिसते. आमच्या देशामध्ये सर्वानांचे अधिकार एवढे अधिक होते की त्यामुळे आमच्या भारतीय स्वातंत्र्यावर परकीय चक्र आहे आणि त्यामुळे आमच्या देशातील दोन्ही दिसून आले ते असे आमच्या देशात जातीयता जातीभेद धर्मांधता होता म्हणून आम्ही आमचे राजकीय हक्क आमचे स्वातंत्र्य आम्ही चुकून ठेवले नाही डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की," परा चक्राच्या निवारणासाठी स्वातंत्र्याच्या ध्येयासाठी दीडशे वर्षापूर्वी हिंदी लोक अनेक राष्ट्रीयत्वाच्या तत्त्वानुसार एक झाले असते तर आजची पारतंत्र्याची आपत्ती आपणावर येऊन आलेली नसती.असे वरिष्ठ समाजाप्रमाणे सर्वांचेच सर्वसाधारण म्हणणे आहे. तरी पण वरिष्ठ समाजानेच दीडशे वर्षापूर्वी जी समाज परिस्थितीची उत्पन्न केली त्यामुळे हिंदवी स्वातंत्र्याला परचक्राचा शह बसला."[4] जनता पृष्ठ.क्र. २३ यावरून असे म्हणता येईल की सवर्ण समाजाने, "बळी तो कान पिळी" या उक्ती प्रमाणे सर्वसाधारणपणे अल्पसंख्यांक, बहुजन, मागासवर्गीय, बहिश्कृत, अश्पृश्य अशा सर्व समाजाचे हक्क बळकावून त्यांच्यावर जाती धर्मानुसार हल्ले केले म्हणूनच आमचा भारत पारतंत्र्यात गेला.

सैतानाचा हिंदुस्तानला शाप

बहिष्कृत भारत दि. १६ नोव्हेंबर १९२८ या लेखांमध्ये डॉ. बाबासाहेब असे म्हणतात ब्राह्मण्य तयांचे सार्वजनिक नावाखाली आपली संस्था आहे. कोणतेही चळवळ घ्या ब्राह्मण्यग्रस्तांचे असलेले त्या ठिकाणी वर्चस्व दिसून येते. ज्या संस्थेमध्ये ब्राह्मण्यग्रस्त वरचष्मा राहत नाही. ती संस्था आपल्या वर्चस्वखाली आगली जाते. एखादी संस्था आपल्या वर्चस्वखाली नसेल तर अनेक प्रकारचे आरोप घेऊन ती संस्था उध्वस्त केल्या जाते. तेव्हा त्या चळवळीचे तीनतेरा वाजते. अशा प्रकारे घरीदारी, जवळी विहारी इतकेच नव्हे तर स्मशाना सुद्धा यांचे वर्चस्व यांना पाहिजे. यांचे वर्चस्व स्वराज्यात टिकणार नसेल तर ते स्वराज्य आम्हाला आम्हाला मुळीच नको असे म्हणण्या इथपर्यंत यांची मजल गेलेली आहे. ब्राह्मण्य म्हणजे काय तर बहुजन समाजाच्या अज्ञानावर जातिवाचा शिकविणे त्यांना अज्ञानातून दूर करण्यासाठी जाती व्यवस्था निर्माण करणे बहुसंख्य समाजाच्या माणुसकीचा बरी देणे म्हणून डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, "या लोकांचे अस्तित्व म्हणजे सैतानाने हिंदुस्थानाला दिलेला शाप असे म्हणावयास म्हणून हरकत नाही."५ बहिष्कृत भारतातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्पुटलेख पृष्ठ. क्र. १७३अशा प्रकारच्या जास्त जणांनी महाराष्ट्रीयन काँग्रेस कमिटी पासून धर्माची भारतात करणे आणि अस्पृश्यांचा प्रश्न काँग्रेसच्या कमिटीतून काढून टाकण्याचा प्रयत्न केलेला होता त्याच प्रकारचा मुद्धल मुसलमानांना सुद्धा हिंदू जातीचे रक्षण करण्यासाठी त्या मुसलमानांना बाहेर काढलेले होते असे करणे स्वराज्याच्या हिताचे दिसून येत नाही परंतु आपले वर्चस्व राहण्याच्या दृष्टिकोनातून या महान लोकांनी हिंदू जातीची लोकसंख्या वाढविण्याकरिता आणि आपले जातीय वर्ष शिकवण्याकरता अस्पृश्य आणि मुसलमानांना त्या समितीतून काढून टाकले महात्मा गांधीच्या चळवळी पुढे यांचे काही चालले नाही असे दिसून येते यावेळी डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, "आपल्या स्वार्थासाठी हे ब्राह्मण्यग्रस्त बहुजन समाजाचा म्हणजेच...... कसे मागेपुढे पाहत नाही याचा आणखी कोणता पुरावा पाहिजे." ६बहिष्कृत भारतातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्पुटलेख पृष्ठ. क्र. १७३

न्याय तरी द्या ?

बहिष्कृत भारत दि. ०३ जून १९२७ रोज शुक्रवार अंक पाचवा या लेखांमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरएक गोष्ठ सांगतात,काठेवार्डात नाचे म्हणून एक खेडेगाव आहे त्या गावांमध्ये जेठालाल मानसून परमार नावाचे एक अस्पृश्य शाळा मास्तर राहतात. त्याची पत्नी गरोदर असताना दिवस गेल्यावर एक दिवस त्याच्या बायकोची तब्येत बिघडते त्यामुळे तो गृहस्थ त्या गावातील दोन ते तीन किलोमीटर अंतरावर असलेल्या एका डॉक्टरकडे डॉक्टरला बोलावण्यासाठी जातो. परंतु तो डॉक्टर धांगध्रा येथे प्राणीजीवन नावाचा डॉक्टर येण्यास मनाई करतो."मी धेडवाड्यात येणार नाही धेडजातीच्या रोग्यास तपासून स्वतः विटाळून घेणार नाही."७ बहिष्कृत भारत दि. ०३ जून १९२७ रोज शुक्रवार अंक पाचवा या लेखांमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर असे म्हणून त्या बिचारा मास्तर वापस फिरतो परंतु तो मास्तर नगरशेट यांना बोलावण्यासाठी विनंती करतो आणि तो जास्त म्हणतो की,'मी घरात जाऊन त्या महिलेची तपासणी करणार नाही,' त्यावर मास्तर हो भरतात आणि त्या बाईला बाहेर आणू असं सांगतात नंतर डॉक्टर घरी आल्यावरआठ वाजताच्या सुमारास आजारी महिलेला घराबाहेर काढून तपासणी केली जाते. तपासणी करताना डॉक्टर स्वतःच्या हाताने तापमापी त्या बाईचा विटाळहोईल म्हणून हात लावत नाही. म्हणून तो मुसलमाना करवी बाईच्या नवऱ्याला तापमापी देतो. आणि पुन्हा ते तापमापी त्या मास्तर मुसलमानाकडे दिला जाते. ईथे माणुश्कीचा घोर अपमान्य होतो आहे. आणि औषधा करिता सांगितल्या जाते की, मी तीचार तासाने आपणास आवश्यक पाठवून देतो. परंतु होते काय ते डॉक्टरांची औषध येण्याआधी ती बाई प्राण सोडते. यामुळे त्या काळात किती अस्पृश्य विटाळ मानल्या जात होते. हे दिसून येते हे एक हृदयस्पर्शी उदाहरण असून आपल्याला दिसते. म्हणूनबहिष्कृत भारतातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे लेख भयान वास्तव जगापुढे आणते.

निष्कर्ष

1. "हिंदू समाजाचे वर्गा-वर्गातील उच्च-निच भेद व लिंगभेद कायम ठेवून कोणतेही सुधारनेचे कायदे करणे म्हणजे घाण न काढता त्यावर उभारलेले पत्त्याचे बंगले होत.
2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पत्रकारितेचे साहित्य विर्मशकाकडून करून साधा उल्लेख होताना दिसत नाही. अस्पृश्य जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात कायमचे बहिष्कृत असल्याचे चित्र स्वच्छतेचे दिसून येते

3. "मी धेडवाड्यात येणार नाही धेडजातीच्या रोग्यास तपासून स्वतः विटाळून घेणार नाही."
4. आपल्या स्वार्थासाठी हे मनोविकृत लोक बहुजन समाजाचा म्हणजेच घातकसे मागेपुढे पाहत नाही याचा आणखी कोणता पुरावा पाहिजे."
5. "या लोकांचे मनोविकृत लोकाचे अस्तित्व म्हणजे सैतानाने हिंदुस्थानाला दिलेला शाप असे म्हणावयास म्हणून हरकत नाही
6. न्याय तरी द्या ? न्या कोणाकडे मागायचा. न्या देणारी व्यवस्थाच स्वार्थी असेल तर ?

समारोप :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वतः संपादित केलेल्या लेखनामधून बाबासाहेबांच्या उमेदिच्या कालखंडापासून चा त्यांच्या वृत्तपत्रे लेखनास आकार प्राप्त होईपर्यंत अक्षरशा केलेले लेखन बहुजन लोकांना, बहुजन मागासवर्गीयांना लाभदायक ठरले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी वृत्तपत्र लेखन करीत असताना वृत्तपत्र लेखन करण्याची शैली, त्यांची लेखन पद्धत भव्यदिव्यप्रकारची असे,असे दिसून येते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मराठी लेखन हे पूर्णतः वृत्तपत्रांच्या माध्यमातून अव्वल दर्जाचे पत्रकार होते असे सर्व पत्रकाराना बाबासाहेबांना बद्दल वाटायचे.त्या काळामध्ये वृत्तपत्र लेखक म्हणून आणि बहुजन नायक म्हणून त्यांचा उल्लेख होत होता. त्यांचे नाव मराठी पत्रकार म्हणून घेतल्या जात नव्हते तर ते फक्त महार अस्पृश्य लोकांचे पत्रकार आहे. अशी भावना असे भावना द्रुढ केल्या गेली होती. जांभेकर, चिपळूणकर, टिळक, आगरकर, परांजपे, खेडकर यांच्यासोबत बाबासाहेबांचे पत्रकार म्हणून नाव घेतल्या जात नव्हते.

संदर्भ ग्रंथ

१ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची पत्रकारिता खंड २०-डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र –

२ साधनेप्रकाशन समिती उच्च आणि तंत्रशिक्षण विभाग महाराष्ट्र शासन २००५ पृष्ठ. क्र. पंचेवीस

३ जनतावृत्तपत्र - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र – संपादक अविनाश डोळस,प्रकाशक-प्रधान सचिव,साधने प्रकाशन समिती उच्च आणि तंत्रशिक्षण विभाग महाराष्ट्र शासन २०१८ पृ.क्र. २

४ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची पत्रकारिता खंड २०- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र –साधनेप्रकाशन समिती उच्च आणि तंत्रशिक्षण विभाग महाराष्ट्र शासन २००५ पृष्ठ. क्र. पंचेवीस

५ जनतावृत्तपत्र - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र – संपादक अविनाश डोळस, प्रकाशक- प्रधान सचिव,साधने प्रकाशन समिती उच्च आणि तंत्रशिक्षण विभाग महाराष्ट्र शासन २०१८ पृ.क्र. २३

६ बहिष्कृत भारतातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्पुटलेखदि. १६ नोव्हेंबर १९२८- संपादकरत्नाकर गणवीर नेहा प्रकाशन १२० गुरुनानाकपुरा नागपूर. पृष्ठ. क्र. १७३

७ बहिष्कृत भारत आणि मूकनायक बहिष्कृत भारत दि. ०३ जून १९२७ रोज शुक्रवार अंक पाचवा प्रकाशक- उच्च आणि तंत्रशिक्षण विभाग,महाराष्ट्र शासन मंत्रालय मुंबई.द्वितीय आवृत्ती २००८. पृष्ठ.क्र.४०/२

तथागत गौतम बुध्द आणि म. फुले यांच्या स्त्रिविषयक विचारांचा अनुबंध

डॉ सुधाकर नवसागर

मराठी विभाग, मिलिंद कला महाविद्यालय, नागसेनवन, छ. संभाजीनगर (औरंगाबाद.)

पुरूषी वर्चस्वाने सर्वच समाजात स्त्रियांना कमी-अधिक प्रमाणात पुरुषांपेक्षागौण मानले गेले. भारतात वैदिक मतप्रणाली प्रमाणे स्त्रीला पुरुषाची दासी अथवा गुलाम ठरवले गेले. या उलट चार्वाक-बुध्दाची अवैदिक मानवतावादी विचारधारा ही स्त्रीकडे पुरुषां इतकेच नैसर्गिक समतेच्या दृष्टिकोनातून पाहते. भगवान बुध्दांनी प्राचीन काळात स्त्रीदास्याचा जितका प्रखर विरोध केला तितकाच प्रखर विरोध आधुनिक काळात महात्मा फुले यांनी केला.

ज्या काळात स्त्रीचा स्वातंत्र्याचा हक्क पूर्णपणे नाकारला गेला त्याकाळात तथागताने स्त्रीला पुरुषाच्या बरोबरीने सर्वच हक्क प्रदान केले. भगवान बुध्दाने पुरुषाच्या तुलनेत स्त्रीला कमी न मानता स्त्री पुरुष समानतेचा विचार करून स्त्रीला मानवी हक्क प्रदान केले. म्हणूनच त्यांना स्त्री स्वातंत्र्याचे पहिले उद्गाते म्हणतात. भगवान बुध्दाने स्त्रियांना भिक्षुणी संघात प्रवेश देऊन त्यांच्या आत्मोन्नतीचा मार्ग खुला केला. त्यांच्या धम्मात विधवा, वेश्या, पतिता, गरीब, श्रीमंत, विवाहित, अविवाहित अशा सर्व स्तरातील स्त्रियांना तेवढाच सन्मान होता. म्हणून त्यांच्या धम्मात विमला सारख्या वेश्ये पासून प्रसेनजित राजाच्या मल्लिका राणीपर्यंत अशा सर्वस्तरातील स्त्रियांचा आदर केला गेला. भगवान बुध्दाने स्त्रीच्या गौरवार्थ तिला 'मातुगाम', 'मेधाविनी' (बुध्दीमान) या सन्माननीय उपाधी देऊन गौरविले. मुलगी झाली म्हणून खिन्न झालेल्या प्रसेनजित राजाला बुध्द म्हणतात, "हे जनाधिपा, एखादी स्त्री देखील पुरुषापेक्षा श्रेष्ठ असते. मेधाविनी (बुद्धिमान), शीलवती, सासुला दैवत मानणाऱ्या आणि पतिव्रता अशा तिच्या पोटी जन्मलेला शूर मुलगा दिशा दिशांचा स्वामी होतो तशा प्रकारचा गौरवशाली असा तिचा पुत्र राज्याचे अनुशासन ही करतो."[1] असा तथागतां शिवाय स्त्री गौरव भारतीय इतिहासात अन्यकुणी केलेला नाही.

याउलट बुध्द काळात स्त्रीला मिळालेल्या सर्वंकष स्वातंत्र्यावर मनूने 'न स्त्री स्वातंत्र्य मर्हति' या वचना प्रमाणे कायदेशीर बंदी घातली. स्त्रीच्या गुलामगिरी विषयी मनुस्मृतीमध्ये नोंदविले आहे की, बालपणात पित्याचा, तरुणपणात पतीचा आणि पतीच्या निधनानंतर स्त्रीवर तिच्या मुलाचा अधिकार चालतो. पतीच्या मृत्यूनंतर तिने कोणत्या वस्तूंचे सेवन करून शरीर क्षीण करावे यासंदर्भात 'मनुस्मृती' मध्ये नोंदविले आहे की,

"कमंतुक्षय पये देहंपुण्यमूलफलैःशुभैः।

नतुनामा पिगृन्हीयात्पत्यौप्रेतेपरस्यतु।।"[2]

(पतीच्या मृत्यूनंतर स्त्रीने फुले, कंदमुळे व फळे खाऊन आपले शरीर क्षीण करावे; परंतु दुसऱ्या पुरुषाचे नावही घेऊ नये.) स्त्री ही उपजतच दुष्ट, नीच असल्यामुळे तिला पारतंत्र्यात ठेवणेच योग्य आहे, अशी मनुवादाची भूमिका होती. खोटेपणा, अविवेक, कपट, मूर्खपणा, आत्यंतिक लोभ, अशुध्दता आणि निर्दयता हे दोष स्त्रियांच्या ठिकाणी उपजतच असतात. 'हजार जिभा असलेल्या आणि शंभरहून अधिक वर्षे जगलेल्या माणसाने आयुष्यभर दुसरा कोणताही उद्योग न करता केवळ स्त्रियांच्या दोषाचे वर्णनच केले, तरी त्याला मृत्यूपूर्वी स्त्रियांच्या सर्वदोषांचे

वर्णन करता येणार नाही. वर्णनाचे हे काम पूर्ण केल्या शिवाय त्याला मरणाधीन व्हावे लागेल,' असे स्त्री संबंधी एकांगी, अवास्तव, विकृत विचार 'सुभाषित रत्न भाण्डरम्' या संस्कृत ग्रंथात आलेले आहेत.

स्त्रियांच्या गुलामगिरीला धर्म आणि धर्मग्रंथांचे अधिष्ठान प्राप्त करून दिल्यामुळे त्यांना गुलामीतच ठेवण्याची परंपरा भारतीय संस्कृतीत अनेक युगे चालत आली. या परंपरेला बुध्दानंतर आधुनिक काळात महात्माफुले यांनीच जोरकस हादरा दिला. त्यांच्या काळात लोकहितवादी, रानडे, भांडारकर, आगरकर इ. प्रभृतींनी स्त्री प्रश्नांचा विचार केला; परंतु प्रा. तानाजी ठोंबरे म्हणतात त्यानुसार, "इतर सुधारक पुढील काळात विधवा विवाह, बालविवाह योग्यकी अयोग्य यांची खडाजंगी चर्चा करीत राहिले. या जाहीर वादविवादात स्त्रियांची व समाज सुधारणेची बाजू घेणारे प्रत्यक्ष कृतीच्या वेळी उणे पडले असे ही दिसून येते."[3] महात्मा फुले यांनी मात्र आप्तस्वकीयांचा रोष पत्करून स्त्रियांसाठी शिक्षण संस्था चालविणे, विधवांचे केशवपन करणाच्या न्हाव्यांचा संप घडवून आणणे, आप्तस्वकीयांच्या जबरदस्तीला बळी पडून मातृत्व लादले गेलेल्या विधवा स्त्रियांसाठी प्रसूतिगृह, पाळणा गृह काढणे इ. ठोस कृती केली. महात्मा फुले आणि त्यांच्या समकाळातील इतर सुधारक यांच्या कार्यातील वेगळेपणाची नोंद घेताना भा. ल. भोळे म्हणतात, "जोतीरावांचे वेगळेपण असे की, त्यांनी स्त्री मुक्तीचा प्रश्न हा सुटा प्रश्न म्हणून कधी मानलाच नव्हता. एकूण हिंदू संस्कृतीचा व विषमता धिष्ठित उतरंड वजा समाजरचनेचा एक भाग म्हणून त्यांनी स्त्रियांच्या गुलामगिरीचा विचार केला होता."[4] कारण संपूर्ण समाजरचनेत आमूलाग्र बदल घडवून आणल्या शिवाय स्त्रियांची मुक्ती होणार नाही, अशीच त्यांची भूमिका होती.

महात्मा फुले पुरुषापेक्षा स्त्री ही किती तरी बाबतीत श्रेष्ठ असल्याचे मानतात. त्याचे कारण स्पष्ट करताना ते म्हणतात, "…. तीच सृष्टी नियमास अनुसरून आपल्यातील मुलीचे तर काय, परंतु आर्यभटांतील नाडबंद ब्रह्माचारी शंकराचार्याच्या तोलाच्या मुलाचे सुध्दा आपल्या उदरीकाकू केल्या शिवाय निमूटपणे नवमास रात्रं दिवस सतत ओझे वागविते. तीच आपल्या सर्वांस जन्म देणारी होय. आपले मलमूत्रादी काढून आपल्या सर्वांचे लालन व पालन करून आपल्या सर्वांचा परामर्श करणारी होय. आपण सर्व पंगू, लाचार असता सर्व काळ आपली काळजी वाहते व तिनेच आपणा सर्वास चालावयास व बोलावयास शिकविले, यावरून एकंदर आबाल वृध्दांत जगप्रसिध्द म्हण पडली आहे की, "सर्वांचे उपकार फिटतील; परंतु आपल्या जन्मदात्या मातोश्रीचे उपकार फिटणार नाहीत.' यास्तव निःसंशय पुरुषा पेक्षा स्त्री माझ्या मते श्रेष्ठ आहे."[5] स्त्रीच्या तुलनेत पुरुष जास्त बदफैली, बेरकी, दुष्ट, लोभी व आक्रमक असतात. पुरुषांच्या या दुर्गुणाची जास्त झळ स्त्रियांनाच सोसावी लागते, हे महात्मा फुले यांनी अनेक उदाहरणे देऊन अधोरेखित केले आहे. बहुपत्नीत्व, वेश्यागमन, जनानखाने, नाचबैठका, विकृत लैंगिक चाळे, ख्यालतमाशे या सर्व भानगडी पुरुषच करतात. स्त्री मात्र एका पुरुषा बरोबर लग्न केल्यानंतर त्यालाच मनोभावे आपले सर्वस्व अर्पण करते. तो व्यसनी, बाहेरख्याली असला तरी त्याला सोडून दुसरा नवरा करण्याची ती कल्पनाही करत नाही. अशा सर्वसमाज वास्तवाच्या नोंदी महात्मा फुले घेतात.

पूर्वी पतीच्या निधनानंत रउच्चवर्णीय समाजातील स्त्रीला सती जावे लागत असे; परंतु पत्नीच्या निधनानंतर एक ही पुरुष 'सत्ता' गेला नाही, हे स्पष्ट करताना म. फुले म्हणतात, "एखाद्या स्त्रीचा नवरा ज्यावेळेस मृत होतो त्यावेळेस ती फार दुःख सागरात बुडून तिला फार संकटे सोसावी लागतात. मरेतोपर्यंत साराकाळ वैधव्यात काढावा लागतो. इतकेच नव्हेतर पूर्वी कित्येक सती देखील जात असत; परंतु पुरुषाला तिच्या विषयी दुःख होऊ न तो कधी 'सत्ता' गेलेला ऐकिला आहे काय?"[6] खरे तर स्त्री आणि पुरुष या दोघांनाही एकाच निर्मिकाने निर्माण केले आहे.

म्हणून ते सारख्याच अधिकाराचे धनी आहेत. यासंदर्भात ते म्हणतात, “कारण स्त्री आणि एकसारखे एकंदर सर्वमानवी अधिकारांचा उपभोग घेण्यास पात्र असता स्त्रियास एकतऱ्हेचा नियम लागू व लोभी धाडस पुरुषांस दुसरा नियम लागू करणे हा निव्वळ पक्षपात होय."[7] परंतु असे वास्तवात घडत आले. याचे कारण महात्मा फुले असे देतात की, एकाही धर्माचे धर्म पुस्तक स्त्रीने लिहिले नाही. जगातील सर्व धर्म पुस्तके पुरुषांनीच लिहिल्यामुळे सर्वच धर्म ग्रंथात स्त्रीच्या अधिकारांना दुय्यम स्थान देण्यात आले.

अनेक युगे पुरुषी गुलामीत आपले स्वातंत्र्य हरवून बसलेल्या स्त्रीच्या मुक्ति लढ्याचे पहिले पाऊल म्हणजे शिक्षण, अशी महात्मा फुल्यांची भूमिका होती. शिक्षण म्हणजे समाजक्रांतीचा पाया असा त्यांचा व्यापक दृष्टिकोन होता. महात्मा फुले यांच्या काळात स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कारकर्ते अनेक तथाकथित सुधारक होते; परंतु त्यांचा स्त्री शिक्षण विषयक दृष्टिकोन वरवरचा होता. त्यांच्या या दृष्टिकोना विषयी डॉ. गेल ऑम्व्हेट नोंदवतात, "काहींना स्त्रियांच्या दुय्यम स्थाना विषयी, त्यांच्यावर होणाऱ्या अत्याचाराबद्दल राग येऊ लागला. काहींना सती सारख्या महाभयंकर परंपरां विषयी घृणा वाटू लागली; पण बहुतेक समाज सुधारकांचा स्त्री शिक्षणाचा प्रसार करण्यामागचा महत्त्वाचा हेतू एवढाच होता, नवरबायकोमध्ये सुसंवाद राहायला पाहिजे."[8] म्हणजेच स्त्रियांना शिक्षण दिले तर त्या त्यांना गुलाम करणाऱ्या पारंपारिक मूल्यां विरुध्द आवाज उठवतील असे इतर सुधारकांना अजिबात वाटत नव्हते.

महात्मा फुले यांनी स्त्री सुधारणांना उत्तेजन देण्यासाठी द्विभार्या पध्दती, बाल-जरठ विवाह यास आपला विरोध दर्शवून स्त्रीच्या पुनर्विवाहास प्राधान्य दिले. त्यांनी जी सत्यशोधक विवाह पध्दती प्रतिपादित केली आहे ती समतेव रआधारलेली आहे. ही पध्दती स्त्रीला स्वातंत्र्य व स्वायत्तता प्रदान करते. महात्मा फुले त्यांना अभिप्रेत असलेल्या लग्नाची व्याख्या अशी देतात, “... हरएक मानव पुरुष व स्त्री हे उभयंता मरेतो पावेतो एकमेकांचे साथी व साहाय्यकारी होऊन एकचित्ताने वर्तन करून त्यांनी सुखी व्हावे म्हणून जी काही परस्परांशी कबुलायत करण्याची वहिवाट घातली आहे त्यास लग्न म्हणतात."[9] महात्मा फुले यांच्या मता प्रमाणे लग्न ही 'कबुलायत' असल्यामुळे तिथे दोन्ही पक्ष तुल्यबळ असतात. त्यांनी सांगितलेल्या सत्यशोधक विवाह पध्दतीमध्ये वधुवरांनी ज्या प्रतिज्ञा घ्यावयाच्या असतात त्या हुबेहूब पाली वचना सारख्याच असून वधुवरांवर सारखीच बंधने घालणाऱ्या आहेत. अशा महात्मा फुले यांच्या लेखनातील कित्येक नोंदी वरून त्यांचा स्त्री-पुरुष विषयक समतेचा दृष्टिकोन स्पष्ट होतो.

भगवान बुद्ध हे प्राचीन काळातील स्त्री स्वातंत्र्याचे पहिले उद्गाते होत. बुद्ध काळात स्त्रीला मिळालेला स्वतंत्र व स्वायत्ततेचा दर्जा पुढे मनुने धार्मिक कायद्यानुसार संपुष्टात आणला. त्यानंतर अनेक शतके समाजात स्त्रियांबद्दल कमालीची घृणा निर्माण करून तिला पुरुषी संस्कृतीच्या गुलामीत ढकलून दिले; परंतु स्त्री ही पुरुषाइतकीच किंबहुना त्याही पेक्षा काकणभर श्रेष्ठ असते, म्हणून तिला समतेचे अधिकार मिळाले पाहिजेत, अशी स्त्री स्वातंत्र्याची उद्घोषणा भगवान बुध्दांनंतर आधुनिक काळात महात्मा फले यांनी केली

संदर्भग्रंथ सूची :

1. डॉ. आ. ह. साळुंखे, सर्वोतम भूमिपुत्र :गोतम बुध्द, लोकायत प्रकाशन, गेंडामाळ, सातारा -02, द्वितीय आवृत्ती ऑगस्ट 2007, पृष्ठ 445.
2. मनुस्मृती, टीकाकार पं. झा, सिध्दार्थ बुक्स, चंदन सदन, हरदेवपुरी, शहादरा, दिल्ली – 013, प्रथम रिप्रिंट 2009, पृ. 212.
3. प्रा. तानाजी ठोंबरे, महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक कार्य लोकवाङ्मयगृह, प्रभादेवी मुंबई-25, सहावी आवृत्ती 2009, पृष्ठ 29

4. भा. ल. भोळे, जोतीरावांची समता संकल्पना, लोकवाङ्मयगृह, प्रभादेवी, मुंबई-25, पाचवी आवृत्ती, जानेवारी 2009, पृष्ठ 25.
5. महात्मा फुले, म. फुले समग्र वाङ्मय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई-32, सुधारीत आवृत्ती 28 नोव्हेंबर 1991, पृ. 446.
6. महात्मा फुले, कित्ता, पृष्ठ 447.
7. महात्मा फुले, कित्ता, पृष्ठ 450.
8. डॉ. गेल ऑम्व्हेट, जोतीबा फुले आणि स्त्रीमुक्तीचा विचार लोकवाङ्मसयगृह, प्रभादेवी, मुंबई-25, सहावी आवृत्ती जानेवारी 2009, पृष्ठ 10.
9. महात्मा फुले, म. फुले समग्र वाङ्मय, कित्ता, पृष्ठ 509.

ऑनलाइन शिक्षण: फायदे व तोटे

लक्ष्मीकांत एकनाथराव ईडलवार

(BA Bed)जिल्हा परिषद प्राथमिक शाळा, नायगाव ता.जामखेड जिल्हा. अहमदनगर

आपल्या देशात एक काळ होता जेव्हा पालक आपल्या मुलांना शिक्षण आणि चांगले संस्कार देण्यासाठी गुरुकुल मध्ये पाठवत असत. लहानपणापासून तर 24 वर्षाच्या वयापर्यंत विद्यार्थी तेथे शिक्षण घेत असे. त्याला पुस्तकी अभ्यासासोबात अध्यात्मिक संस्कार आणि शस्त्र चालवण्याचे प्रशिक्षण देखील दिले जायचे. शिक्षणाच्या या प्रक्रियेला गुरुकुल पद्धती म्हटले जायचे.

नंतरच्या काळात आधुनिक प्रगती झाली. शिक्षणाच्या पद्धती बदलून इंग्रजी शाळा व महाविद्यालये देशात आली. आज देशातील सर्वच विद्यार्थी या शाळांमध्ये शिकत आहेत आणि गुरुकुल पद्धती पूर्णपणे नाहीशी झाली आहे. परंतु मागील पाच वर्षात झालेल्या इंटरनेट क्रांतीमुळे देशात डिजिटल शिक्षणाची सुरुवात झाली आहे. विद्यार्थी घरबसल्या ऑनलाईन शिक्षण प्राप्त करीत आहेत. यातच भर म्हणजे मागील वर्षी आलेली जागतिक महामारी covid 19 होय. या एक वर्षात देशातील ऑनलाईन शिक्षण मोठ्या प्रमाणात वाढले.

आज शिक्षण हे आपल्या जीवनातील मूलभूत गरजांपैकी एक आहे. देशातील प्रत्येक नागरिकाला गुणवत्तायुक्त शिक्षण मिळणे हा त्याचा मूलभूत अधिकार आहे. कारण चांगला शिक्षणाच्या बळावरच योग्य करिअर निवडले जाऊ शकते. कोणत्याही देशाला विकसित करण्यासाठी शिक्षणाचे महत्त्व भरपूर आहे.

आपल्या देशात अनेक वर्षांपासून वेगवेगळ्या पद्धतीने शिक्षण दिले जात आहे. परंतु देशाच्या स्वातंत्र्यानंतर भारतीय शिक्षण क्षेत्रात क्रांतिकारी बदल झाले. देशातील परंपरागत शिक्षणाने आधुनिक रूप घेतले. वर्तमान काळात ई एज्युकेशन अर्थात ऑनलाइन शिक्षण भारतासह जगभरात लोकप्रिय झाले आहे. ऑनलाइन शिक्षण एक अशी शिक्षण प्रणाली आहे ज्यात शिक्षक इंटरनेट चा वापर करून देशातील किंवा जगभरातील कोणत्याही कोपऱ्यात असलेल्या विद्यार्थ्यांना शिकवू शकतात.

ऑनलाइन शिक्षण म्हणजे काय ?

आज जगभरात पसरलेली महामारी कोविड 19 मुळे अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. लॉकडाऊन आणि कर्फ्यू मुळे घरातून बाहेर निघून शिक्षण प्राप्त करणे कठीण झाले आहे. अशा काळात देशातील विविध शाळांमधील शिक्षकांनी ऑनलाइन माध्यमाने विद्यार्थ्यांना शिकवणे सुरू केले. स्काईप, व्हाट्सअप, झूम व्हिडीओ इत्यादी काही प्रसिद्ध मोबाईल □प आहेत ज्यांच्या मदतीने ऑनलाइन शिक्षण दिले जाते. यात विद्यार्थी आपापल्या घरी बेडरूम किंवा स्टडी टेबल वर बसून लॅपटॉप अथवा मोबाईल च्या सहाय्याने शिक्षण मिळवू शकतात.

ऑनलाइन शिक्षणाचा सर्वात मोठा फायदा म्हणजे विद्यार्थी जगातल्या कोणत्याही कोपऱ्यात घरबसल्या शिक्षण प्राप्त करू शकतो, परंतु आजही आपल्या देशात अनेक विद्यार्थ्यांकडे इंटरनेट नाही तर हा ऑनलाइन शिक्षणाचा तोटा आहे.

पुढे आपणास ऑनलाइन शिक्षणाचे फायदे आणि तोटे दोन्ही देण्यात आले आहेत.

ऑनलाइन शिक्षणाचे फायदे-

ऑनलाइन शिक्षणाला आधुनिक शिक्षणाचे नवीन स्वरूप म्हटले जाऊ शकते. ज्यात विद्यार्थ्यांना लांब प्रवास करून शाळेत फळ्यासमोर बसण्याऐवजी घरबसल्या लॅपटॉप वरूनच शिक्षकांशी संपर्क करता येतो. या

शिक्षणासाठी आवश्यकता एवढीच आहे की विद्यार्थ्याकडे चांगले इंटरनेट कनेक्शन आणि मोबाईल / कॉम्प्युटर अथवा लॅपटॉप असायला हवे.

आज शाळा, कॉलेज तसेच स्पर्धा परीक्षांची तयारी करणारे विद्यार्थी कोचिंग साठी घराबाहेर न जाता, घरीच राहून निश्चिंतपणे शिक्षण घेत आहेत. या शिक्षणामुळे दूर शाळा असणाऱ्या विद्यार्थ्याला लागणारा प्रवासाचा खर्च आणि वेळ वाचतो. विदेशात शिक्षणाची ईच्छा असूनही आर्थिक परिस्थिती ठीक नसणाऱ्या विद्यार्थ्यांना या शिक्षणाचा फायदा झाला आहे. ऑनलाईन शिक्षणात आपण आपल्या वेळेनुसार योग्य वेळ निवडून लेक्चर करू शकतो.

ऑनलाइन शिक्षणाचे अनेक तोटे ही आहेत

ऑनलाईन शिक्षणात वेळ आणि पैसा दोघींची बचत होते. परंतु असे म्हटले जाते की कोणत्याही नाण्याच्या दोन बाजू असतात. ऑनलाइन शिक्षणाचे देखील तसेच आहे. जसे एकीकडे याचे फायदे आहेत त्याच पद्धतीने अनेक नुकसान व दुष्परिणाम देखील आहेत. आपल्या देशात अजूनही अनेक खेड्या गावात इंटरनेट उपलब्ध नाही आहे व ज्या लहान शहरांमध्ये इंटरनेट आहे तेथे त्याची गुणवत्ता फार चांगली नाही आहे. ऑनलाईन शिक्षणासाठी योग्य नेटवर्क ची आवश्यकता असते. ग्रामीण भागात नेटवर्क नसल्याने व्हिडिओ थांबणे, आवज ऐकू न येणे किंवा व्हिडिओ अडकणे यासारख्या समस्यांना सामोरे जावे लागते.

ऑनलाईन शिक्षणात विद्यार्थ्यांमध्ये शिस्तीची कमतरता निर्माण होते. आधी शाळेत गेल्यावर शिक्षेचे भयाने विद्यार्थी लक्ष देऊन शिक्षकांचे शिकवणे ऐकत असे. परंतु ऑनलाईन शिक्षणात विद्यार्थी काय करत आहे हे शिक्षकांना दिसत नाही. ज्यामुळे विद्यार्थी बेशिस्त होतात आणि कित्येकदा ऑनलाईन शिक्षणाला गांभीर्याने घेत नाहीत.

व्यवहारीक अनुभव आणि प्रात्यक्षिके ही शिक्षणाच्या दृष्टिने खूप महत्त्वाची आहेत. ऑनलाईन शिक्षणात जास्तकरून प्रात्यक्षिकांचा आभाव दिसून येतो. या शिक्षणात □निमेटेड व्हिडिओ चा उपयोग केला जातो. शाळेत विद्यार्थी भौतिक वस्तूंचे निरीक्षण करून अभ्यास करतात. हा प्रात्यक्षिक स्पर्श त्यांना अभ्यासाविषयी आवड निर्माण करतो. परंतु ऑनलाईन शिक्षणात याची कमी असते. ज्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये उत्साह निर्माण होत नाही. या शिवाय तासन्तास मोबाईल अथवा लॅपटॉप स्क्रीन समोर बसून विद्यार्थ्यांना मानसिक आणि शारीरिक त्रास निर्माण व्हायला लागतात. डोके दुखी, डोळयात आग होणे व थकवा येणे यासारख्या शारीरिक समस्या तर चिडचिडेपणा या सारख्या मानसिक समस्या निर्माण होतात.

ऑनलाइन शिक्षणाचे जसे अनेक फायदे आहेत त्या सोबत दुष्परिणाम देखील आहेत. परंतु असे म्हणणे देखील चुकीचे नाही की लॉक डाऊन च्या काळात याच पद्धतीमुळे विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणात मदत झाली. आज ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीत सुधारणा करण्याची आवश्यकता आहे. या शिवाय दूर राहणाऱ्या तसेच वयस्क विद्यार्थी जे स्वशिस्त आहेत त्यांच्यासाठी ही शिक्षण पद्धत योग्य आहे. परंतु बाल व किशोरवयीन मुलांसाठी पारंपारिक पद्धतीने शाळेत जाऊन शिक्षण घेणे जास्त योग्य आहे. शिक्षणाच्या या दोन्ही पद्धती वापरून विद्यार्थी आपल्या ज्ञानात वृध्दी करून आयुष्यात यश मिळवू शकतो.

ऑनलाईन शिक्षण हे प्राथमिक क्षेत्रात दरी निर्माण करणारे ठरत आहे. ज्या पालकांना दोन वेळच्या जेवणाची भ्रांत आहे असे पालक महिन्याकाठी 300 रुपयांचा नेट पॅक आणणार कसा?? आणि 2-3 पाल्याना स्वतंत्र मोबाईल देणार तरी कसे. एकंदरीत सारासार विचार केल्यास असे लक्षात येते, ऑनलाईन शिक्षण हे शहरी भागात, सुशिक्षित वर्गास सुयोग्य ठरेल ही,पण ग्रामिण भागात नक्कीच मारक ठरत आहे.

महात्मा फुले यांच्या सामाजिक योगदानाचा चिकीस्तक अभ्यास

प्रा. जयश्री मच्छिंद्रबगाटे
श्री पद्ममणीजैन महाविद्यालय, पाबळ पुणे - ४१२४०३

प्रस्तावना :-

भारत हा संत, महंत, समाज सुधारक, थोर महापुरुषांचा देश आहे.भारतात अनेक समाज सुधारक होऊन गेले. या सगळ्यांनी समाज सुधारण्यासाठी किंवा सामाजिक पाया भक्कम करण्यासाठी, देशाला स्वातंत्र मिळवून देण्यासाठी अनेक समाज सुधारकांनी मोलाचे कार्य केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा फुले, सावरकर, महात्मा गांधी, लोकमान्य टिळक, छत्रपती शिवाजी महाराज असे वीर पुत्र या मातीत जन्माला आले. त्यात महात्मा फुले यांचे सामाजिक योगदान अतिशय महत्वाचे आहे. महात्मा फुले यांच्या सामाजिक योगादानाचा चिकित्सक अभ्यास या संशोधन लेखात केला आहे.

११ एप्रिल १८२७-२८ नोव्हेंबर १९९० या काळातील महाराष्ट्रातील भारतीय सामाजिक कार्यकर्ते, विचारवंत, जाती विरोधी समाजसुधारक आणि लेखक अशी त्याची ख्याती आहे. अस्पृश्यता जाती व्यवस्थेचे निर्मूलन, स्त्रीयांना व मागास वर्गीय समाजाच्या मुलींना शिक्षण देण्याचे महान कार्य महात्मा फुले यांनी केले. त्यांनी १९४७ साली पुण्याच्या बुधवार पेढेत भिडे वाड्यात मुलीची पहिली शाळा भरली. दुसरी शाळा १८८५ मध्ये स्थापन केली. त्यांनी 'तृतीय रत्न' हे नाटक लिहिले यात 'शिक्षण हा माणसाचा तिसरा डोळा आहे'. असा संदेश त्यांनी दिला. स्त्री- पुरुष सामानतेची नवीन दृष्टी समाजला देऊ केली. ज्ञानाची, विद्येची महती समाज मनावर बिंबवन्याचे कार्य महात्मा फुले नी केले. प्राथमिक शिक्षण सार्वत्रिक करणे आणि सक्तीचे असलेच पाहिजे अशी मागणी करणारे पहिले भारतीय होय. त्यांनी 'शेतकऱ्यचा आसूड' या ग्रंथात शेतकऱ्यांच्या समस्यांचे विवेचन केले. त्याच बरोबर शूद्र, हरिजन, स्त्रीया, विधवा, सामाजिक रूढी परंपरा, सतीची चाल, विधवा पूर्णविवाह, केशवपण, समाज प्रबोधणासाठी, बाळहत्या कायदा, व्यसनमुक्ती साठी प्रयत्न. तसेच विविध प्रथा विरुद्ध त्यांनी बंड पुकारले आवाज उठवले. अशा अनेक प्रकारच्या अनिष्ठ चालीरीती विरुद्ध आवाज उठवून त्या मोडीत काढल्या व समाजाला योग्य दिशा देण्याचे काम महात्मा फुले यांनी केले. हे करत असताना त्यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापन केली. हे करत असताना त्यांना अनेक अडचनी, कर्मकांड, कर्मठ विचाराचं पगडा असणाऱ्या समाजाशी दोन हात करावे लागले. त्यांचे विचार हे मानवी स्वातंत्र्याकडे व समानतेकडे नेणारे विचार होते. भारतातील परंपरा विरुद्ध बंड करणारे पहिले वीर क्रांतीकरी म्हणून त्यांच्याकडे पहिले जाते. त्यांनी स्त्रीयांचा संनमान केलेला पहायला मिळतो.

संशोधणाची उद्दिष्टे :

१) महात्मा फुले यां च्या सामाजिक,शैक्षणिक,विविध कार्याचा अभ्यास करणे.

२) स्त्री शिक्षणातील योगदानाचा चिकित्सक अभ्यास करणे.

३) त्या काळातील अनिष्ट रूढी व परंपरा यांचा अभ्यास करणे.

४) विविध प्रथा विरुद्ध लढा देत असताना किंवा समाज प्रबोधन करताना येणाऱ्या समस्यांचा चिकित्सक अभ्यास.

५) महात्मा फुले यांच्या शैक्षणिक व सामाजिक विचारातून झालेल्या परिवर्तनाचा आढावा घेणे.

६) महात्मा फुले यांच्या सामाजिक कार्याचा आढावा घेणे.

संशोधनाची गृहितके :

१) महात्मा फुले यांच्या विचारातून सामाजिक परिवर्तन झाले.

२) अनिष्ट रूढी व परंपरा यांच्यात बदल झाला.

३) महात्मा फुले यांच्या सामाजिक प्रबोधनाच्या कार्यक्रमांतून ऐक्य निर्माण झाले.

४) समाजाचा बदललेला दृष्टिकोन पाहायला मिळतो.

५) महात्मा फुले यांच्या सामाजिक सुधारणावादी व शिक्षण विषयक विचारांच्या माध्यमातून आधुनिक समाजास नवीन दिशा मिळाली दिसते.

६) समाजामध्ये घडलेले परिवर्तन दिसून येते.

संशोधनाचे महत्त्व :-

या देशांमध्ये अनेक समाज सुधारक, विचारवंत, थोर नेते आहेत. या सर्वांचे थोर विचार समाजातील अनिष्ट रूढी, परंपरा, एकता, शैक्षणिक, सामाजिक, सामाजिक प्रथा यांवर केलेले विचार अतिशय मोलाचे आहेत. त्यां विचारांमुळे आधुनिक समाजात झालेला बदल अभ्यासण्यासाठी. महात्मा फुले यांचे सामाजिक योगदान यांचा चिकित्सक अभ्यास या संशोधन लेखात केला आहे.

महात्मा फुले यांचे सामाजिक योगदान :-

१) शूद्रांसाठी केलेले कार्य.

२) स्त्रियांच्या शिक्षणातील योगदान.

३) शेतकऱ्यांसाठी चे योगदान.

४)सत्यशोधक समाजाची स्थापना.

५) विविध अनिष्ट प्रथा विरोध लढा.

६) समाज प्रबोधन.

७) सामाजिक कार्य

१) शूद्रांसाठी केलेले कार्य :-

ज्योतीराव महात्मा फुले हे सर्वधर्म, समभाव, एकनिष्ठा हे त्यांच्यात ठासून भरलेली होती. ज्योतिराव हे महार, मांग, मागंदी, अस्पृश्य गणल्या गेलेल्या पददलितांचे पहिले उद्धारक. पाच हजार वर्षाच्या भारताच्या इतिहासात. मुलींसाठी शाळा स्थापन करणारे पहिले भारतीय म्हणून 'स्त्री शिक्षणाचे जनक', स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याचे आणि हक्कांचे उद्गाते, शेतकरीने काम करी यांच्या दुःखाची नि दारिद्र्याची निवारण करण्यासाठी चळवळ उभारणारे पहिले पुढारी.आणि चातुर्वर्ण्या आणि जातीभेद या संस्थांवर कडाडून हल्ला चढवून मानवी समनतेची घोषणा करणारे पहिले लोकनेते. शूद्रांसाठी, हरिजनांसाठी महात्मा फुले यांनी 'स्वतःच्या अंगणातील पाण्याचा हौद 'उपलब्ध करून दिला होत. अस्पृश्यांसाठी जोतिबांनी शाळा सुरू केल्या.

तथाकथित उच्चवर्णीयांकडून होणाऱ्या अन्यायापासून, अत्याचारापासून व गुलामगिरीतून शूद्रातीशूद्र समाजाची मुक्तता करणे व त्यांना हक्काची जाणीव करून देणे हे कार्य महात्मा फुले यांनी केले. गुलामगिरी विरुद्ध आवाज उठविले आणि सामाजिक न्यायाची व पुनर्रचनेची मागणी केली. वेद हे ईश्वरनिर्मित नसल्याने ते मानवनिर्मित आहेत. असे ज्योतिराव महात्मा फुले यांनी ठाम मत मांडले. वेदाने समाजात भेद पडले म्हणून वेद म्हणजे भेद असे वाटे. शूद्र त्यांच्या पायातून निघाले हे विधान त्यांना भयंकर आणि धादांत असल्यासारखे वाटे. पूर्वी अस्पृश्यांच्या पाऊलवाटा बुजवण्यासाठी त्यांच्या पाठीमागे झाडू बांधला जाई. त्यांना बिना चप्पल चालवले लागत असे. अशा प्रकार अनेक प्रथम महात्मा फुले यांनी कडाडून विरोध केला व सुधारणावादी चळवळी उभारल्या अस्पृश्य समाजासाठी १८६८ मध्ये पाण्याचा हौद खुला करून दिला.

२) स्त्रियांच्या शिक्षणातील योगदान :-

महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी ओळखले होते की, स्त्री शिक्षण हे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. त्यांनी आपली पत्नी सावित्रीबाई यांना शिक्षणाचे धडे द्यायला सुरुवात केली. स्त्रीया, शुद्राती शूद्राना या

शोषणातून बाहेर काढण्यासाठी त्यांना शिक्षण प्रसाराचा मार्ग स्वीकारला.महात्मा ज्योतिबा फुले म्हणतात-

"विद्या विना मती गेली I मतीविना नीती गेली ll

नीती विना गती गेली I गतीविना वित्त गेले ll

वित्ताविना शूद्र खचले I इतके अनर्थ एका अविद्येने केले ll"

या ओळीतून महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी शिक्षणाविषयी महत्त्व प्रतिपादित केले आहे. शिक्षण ही गोष्ट नसली तर काय? होते याची मांडणी महात्मा फुले यांनी वरील ओळीतून व्यक्त केली आहे.त्याच वेळी स्त्री शिक्षणाची उणीव महात्मा फुले यांना ओळखली होती. त्यांनी 'चुल आणि मुल' ही म्हण मोडीत काढीत स्त्री शिक्षणाचा पाया रचला. महात्मा फुले यांनी १८४८ मध्ये पुण्यातील बुधवार पेठेत भिडे वाड्यात मुलींची पहिली शाळा सुरू केली. त्यानंतर त्यांनी कर्मठांच्या विरोधाला त्यांना तोंड द्यावे लागले. १८ सप्टेंबर १८५२ रोजी पुण्यात वेताळ पेढेत अस्पृश्यांच्या मुलींसाठी दुसरी शाळा स्थापन केली. तसेच हरिजनांसाठी देखील शाळा स्थापन केल्या.

बहुजन समाजाचे अज्ञान आणि दारिद्र्य,समाजातील जातिभेद पाहून ते अतिशय अस्वस्थ होत असत. ही सामाजिक परिस्थिती सुधारण्याचा निश्चय केला आणि त्यांनी मुलींच्या शिक्षणाला महत्त्व दिले आणि स्त्री शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली. या कार्याला सनातनांकडून, कर्मटांकडून कडकडून विरोध झाला पण महात्मा फुले आपल्या मतांवर ठाम होते. स्त्री शिक्षणासाठी महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले यांचे मोलाचे योगदान आहे.त्यामुळेच आज स्त्री ही प्रत्येक क्षेत्रात सफल कामगिरी पार पाडताना पाहायला मिळते.हे सर्व श्रेय महात्मा फुले व त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई फुले यांना जाते.

३) शेतकऱ्यांसाठी चे योगदान :-

याच काळात शेतकऱ्यांचे देखील मोठ्या प्रमाणात हाल, अवहेलना शेतकऱ्यांना व कामगारांना सहन करावी लागत होती. या विरुद्ध देखील महात्मा फुले यांनी अनेक सामाजिक चळवळी उभारल्या व आपले बहुमोल योगदान त्यांनी या कार्यास बहाल केले. कोणताही धर्म ईश्वराने निर्माण केलेले नाही आणि चातुर्वण्य व जातीभेद ही निर्मिती मानवाचीच आहे. हे रोखठोकपणे बोलताना मात्र या विश्वाची निर्मिती करणारा कोणीतरी शक्ती आहे अशी त्यांची विचारसरणी होती. ईश्वर हा निर्विकार आहे असे मत,त्यांनी स्पष्ट केले. मानवाने गुण्या गोविंदाने राहावे असे त्यांचे मत होते. त्यांनी शेतकऱ्यांवरील अन्यायाला वाचा फोडण्यासाठी 'शेतकऱ्याचा आसूड 'या ग्रंथाच्या माध्यमातून महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांची विदारक आणि दारिद्र्याचे वास्तवता वीशद केली या पुस्तकाद्वारे त्यांचा 'विशाल दृष्टिकोनाचा क्रांतिकारक' म्हणून ज्योतिरावांचे दर्शन झालेले पहायला मिळते.

'नीती हाच मानवाचा जीवनाचा आधार आहे' असे विचार मांडणारे ज्योतीरावांचे एक तत्त्वचिंतक व्यक्तिमत्व होते. महात्मा फुलेंनी सामाजिक शेतकरी कामगार यांचे प्रबोधन करण्यासाठी 'शेतकऱ्याचा आसूड' हा ग्रंथ लिहिला. मूलभूत मानवी हक्कांच्या आधारावर विश्व् कुटुंब कसे निर्माण होईल व त्याकरिता कशा प्रकारचा वर्तन क्रम व वैचारिक भूमिका स्वीकारली पाहिजे.हे महात्मा फुले यांनी आपल्या 'सार्वजनिक सत्यधर्म संहितेत 'अनेक वचनां च्या आधारे मांडले आहेत.कष्ट पूर्व चालण्याचा गृहस्था श्रमाला ते फारच जास्त मानत होते. जीवनाची व समाजाची खरी प्रगती परिश्रमाची वाढ होऊनच होणार आहे. कष्टाने जगण्याची ज्यांना धमक नाही असे लोक संन्यासी व भिक्षुक होतात. लोकांमध्ये एकता प्रस्थापित करण्यासाठी सामाजिक कार्य क्रमांची अंमलबजावणी केली जावी असे मत व्यक्त केले. शेतकऱ्यांचा कामगारांच्या जीवनातील विविध निर्माण होणाऱ्या समस्यांचा चिकित्सक अभ्यासास महत्त्व आहे.

४) सत्यशोधक समाजाची स्थापना:-

२४ सप्टेंबर इ.स १८७३ महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. समाजातील विषमता नष्ट करणे व तळागाळातील समाजापर्यंत शिक्षण पोहोचवणे हे सत्यशोधक समाजाचे ध्येय होते. सत्यशोधक समाज सोसायटीचे पहिले अध्यक्ष आणि खजिनदार होते. वेदांना झुगारून त्यांनी हे कार्य करण्यास प्रारंभ केला. त्यांनी जातीय भेद आणि चातुर्य व चातुरवर्णीय भेदभावास विरोध केला. त्यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. तेव्हा स्त्री विभागाचे नेतृत्व सावित्रीबाई यांनी केले. सावित्रीबाई यांच्याबरोबर १९ स्त्रियांनी सत्यशोधक समाजाचे कार्य सुरू केले. त्याचवेळी त्या कन्या शाळेचे शिक्षिका म्हणून कार्य करीत होत्या. दिनबंधूच्या प्रकाशकाने सत्यशोधक चळवळीच्या लेखन कार्याचे प्रकाशन केलेले पहायला मिळते.

महात्मा फुले यांनी मानवास सत्य धर्माचा जो बोध केला त्यातील काही वचनी लक्ष येतात. ज्योतीरावांचा आवाका किती मोठा होता. त्यांनी अखिल विश्वाला कवित घेणाऱ्या माणसाला माणूस म्हणून प्रतिष्ठा देणारा धर्म साकारायचा होता. त्यासाठी मानवी वर्तनात म्हणजेच व्यवहारात काय अमूलाग्र बदल घडवून आणायला हवा यासाठी मानवी स्वभाव आणि मानवी मानसिकता यात बदल केले पाहिजेत.याविषयी ज्योतिरावांनी विपुल लेखन केले आहे.अखंड या काव्य प्रकारात त्यांनी मानवाचा धर्म, आत्मपरीक्षणे, नीती, समाधान, सहिष्णुतास, विवेक बुद्धी, उद्योग, स्वच्छता, गृहकार्यदक्षता इत्यादी गोष्टीवर भाष्य केले आपल्याला पहायला मिळते. ज्योतीरावांनी वेगवेगळ्या अखंडातून जे विचार मांडले 'मानवी जीवनाला दिशा देणारे जो उपदेश केला त्यामुळे व त्यांच्या समतावादी दृष्टिकोनामुळे समाजाला एक नवी दिशा प्राप्त झाली'. पुढे हा वारसा त्यांच्या अनुयायांनी चालू ठेवलेला पाहायला मिळतो त्यामुळे सामाजिक समतेचा जागर कायम राहिला.

ज्योतिराव महात्मा फुले हे कोणी संशोधक नव्हे, पंडित नव्हे, भाषाशास्त्रज्ञ नवे परंतु मूलग्राही विचारवंत होते. अवतारणावादाची संकल्पना त्यांनी समूळ निर्मूलन करावयाचे होते. आधुनिक भारतामध्ये सामाजिक पुनर्घटनेसाठी चळवळ सुरू केली. ती म्हणजे सत्यशोधक समाज होय. सत्यशोधक समाजाने सामाजिक गुलामगिरी विरुद्ध आवाज उठवला आणि सामाजिक न्यायाची व सामाजिक पुनर्रचनेची मागणी केली.सत्यशोधक समाज आवाज हा अनेक शतके दडपून टाकलेल्या कनिष्ठ समाजाची किंकाळी होय.

५) विविध प्रथा विरुद्ध लढा :-

पूर्वीच्या काळी समाजात अनेक कर्मट प्रथा परंपरा होत्या. त्या प्रथा विरुद्ध ज्योतिराव फुले यांनी बंड पुकारले व सामान्य जनतेला परंपरेच्या बेडीतून बाहेर काढले.

१) सतीची प्रथा

२) केशवपन

३) व्यसनमुक्ती प्रयत्न

४)१८५३ बालहत्या प्रतिबंध गृह

१)सतीची प्रथा :-

पूर्वीच्या काळी नवरा हा वयाने मोठा व नवरी वयाने लहान असे.त्यांच्यामध्ये दहा ते वीस वर्षाचे अंतर असे. नवऱ्याच्या मृत्यूच्या पश्चात पत्नीने जिवंत न राहता आपल्या नवऱ्याच्या चितेत उडी मारून त्याच्या समवेत स्वतःचे जीवन नष्ट करायचे. तिला बळच चितेत ढकलले जाई तिच्या किंचाळा कुणाला एक येऊ नये म्हणून ढोल नगारे वाजवले जायचे. अशी अनिष्ट परंपरा महात्मा फुले यांच्या प्रेरणेतून बंद झाली.

२) केशवपन :-

सतीची प्रथे प्रमाणेच नवरा गेल्यानंतर त्या स्त्रीचे मुंडन केले जाई केस कापून तिला विद्रूप केले जाईल जेणेकरून ती घराच्या बाहेर पडू नये म्हणून. ही प्रथा देखील महात्मा फुले यांच्या प्रयत्नातून बंद करण्यात आली. तसेच विधवा पुनर्विवाह देखील त्यांनी लावून दिला. तसेच बाल हत्या प्रतिबंध गृह कायदा केला. त्यांनी स्वतःच्या घरात बालसंगोपन करण्यास सुरुवात केली. तसेच समाजप्रबोधन करण्यासाठी व्यसनमुक्ती कार्यक्रम सुद्धाराबवण्याचे प्रयत्न केले.

६) समाज प्रबोधन :-

महात्मा फुले यांनी समाज प्रबोधनासाठी सुद्धा प्रयत्न केले व त्यात त्यांना यश प्राप्त झाले. त्याकाळी इंग्रजांच्या विरुद्ध एकत्र किंवा सामान्य जनतेशी संवाद साधण्यासाठी भूमिगत राहून देखील काम केले. याच काळात

त्यांनी सतीची प्रथा, केशवपन, बालहत्या प्रतिबंध कायदा, व्यसनमुक्तीसाठी प्रयत्न,तळागाळातील समाजासाठी शिक्षणाची दारे उघडी केली, त्यातच स्त्रियांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून दिली, अस्पृश्यांसाठी आपल्या दारातील पाण्याचा हौद त्यांनी उपलब्ध करून दिला होता. त्यांनी समाज प्रबोधनासाठी 'केशरी' व 'मराठा' ही वृत्तपत्रे देखील सुरू केले व त्याद्वारे समाजाचे प्रबोधन केले जाई.

महात्मा फुले यांनी स्त्रियांना शिक्षणापासून वंचित ठेवणाऱ्या ब्राह्मण व उच्चवर्णी यांच्याविरुद्ध बंड पुकारले. 'चुल आणि मुल' एवढी स्त्रीची जागा आहे ही विचारसरणी बदलण्याचे लोकांचे मत परिवर्तन करण्याचे काम सर्वात प्रथम महात्मा फुले यांनी केले व स्त्री शिक्षणाची सुरुवात त्यांनी आपल्या घरापासूनच केली म्हणजेच त्यांनी आपली पत्नी सावित्रीला शिक्षणाचे धडे द्यायला सुरुवात केली. काही कालावधीत इतर समाजातील, शूद्र, अस्पृश्य, गरीब, हरिजन, स्त्री-पुरुषांसाठी शाळेची स्थापना केली. ज्योतिबा फुले यांनी पुण्यातील बुधवार पेठेत भिडे वाड्यात पहिली मुलींची शाळा सुरू केली. समाजात नवीन वाटचाल सुरू केली. त्या पहिल्या व्यवस्थापक,मुख्याध्यापक,स्त्री शिक्षक होत्या. हे करत असताना त्यांना अनेक हाल अपेष्टा, कष्टांना सामोरे जावे लागले.

७) सामाजिक कार्य :-

मानवी हक्कावर इ.स.१७९१ थॉमस पेन यांनी लिहिलेले पुस्तक फुले यांच्या वाचण्यात आले. त्या पुस्तकाचा प्रभाव त्यांच्या मनावर झाला व सामाजिक न्यायाबाबत त्यांच्या मनात विचार येऊ लागले. त्यामुळेच विषमता दूर करण्यासाठी स्त्री शिक्षण आणि मागासलेल्या जातीतील मुला -मुलींचे शिक्षण यावर त्यांनी भर देण्याचे ठरविले त्यामुळे, सामाजिक भेदभाव कमी होईल असे त्यांनी निश्चित अनुमान काढले होते. कोणताही धर्म ईश्वराने निर्माण केलेलं नाही आणि चातूर्वण्य व जातभेद ही निर्मिती मानवीय आहे. असे रोखठोक बोलताना मात्र या विश्वाची निर्मिती करणारी कोणीतरी शक्ती आहे. याचा भाव मनात निर्माण झाला. (अस्तित्व वादी) विचारसरणी होती. मान वाने गुण्यागोविंदाने रहावे असे त्यांनी आपले मत मांडले.

शेतकऱ्यांच्या व्यथा मांडणाऱ्या 'शेतकऱ्यांचा आसूड 'या ग्रंथातून शेतकरी,कामकरी मजूर यांची विदारक व्यथा मांडण्याचे काम महात्मा फुले यांनी केले. यामध्ये शेतकऱ्याचे असणारी दारिद्र्यता याची त्यांनी मांडणी केली. या पुस्तकामुळे 'विशाल दृष्टिकोन असणारे क्रांतिकारक 'म्हणून त्यांचा उल्लेख केला जातो. 'निती हाच मानवी जीवनाचा आधार' असल्याचे तत्त्व मानले. तसेच स्त्री पुरुष यांच्या वरती देखील विचार मांडले.आपण सर्वांच्या निर्माण कर त्याने एकंदर सर्व प्राणीमात्रांना उत्पन्न करतेवेळी मनुष्यास जन्मत:प्राणी म्हणून निर्माण केले.

आपण सर्वांच्या निर्माण करण्याने सर्व मानवी स्त्री -पुरुषास धर्म व राजकीय स्वातंत्रता दिली आहे. जो आपल्यापासून दुसरे एखाद्या व्यक्तीस कोणत्याहे नुकसान अथवा जो कोणी आपल्याकडून दुसऱ्या मानवाचे हक्क समजून न घेता जो कुणी इतरांना पीडा देतो /किंवा देतानाही त्याला स सतर्वतन करणारा म्हणेल आपल्या सर्वांच्या निर्मीकाचे एकंदर सर्व स्त्री - पुरुषास एकंदर सर्व मानवी अथवा काही मानवांची टोळी एखाद्या व्यक्तीवर बळजबरी नाही करू शकत.

साराश:-

अशा पद्धतीने महात्मा फुले यांचे सामाजिक योगदानाचा चिकित्सक अभ्यास केलेला आहे.यात पूर्वीच्या काळी असणाऱ्या रूढी परंपरांचा किंवा विचारांचा असणारा प्रभाव यांचे दर्शन होते. तसेच प्रत्येक प्रथा बंद करण्यासाठी महात्मा फुले यांनी मोलाचे कार्य केले. या लेखात सामाजिक,शैक्षणिक,सामाजिक, प्रथा, स्त्री -शिक्षण, अनिष्ट रूढी परंपरा यांचा सखोल चिकित्सक अभ्यास केलेला आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

1. महात्मा फुले समग्र वाङ्:मय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि सांस्कृतिक मंडळ. संपादक य.दी फडके.
2. संशोधन पद्धती,प्रक्रिया,अंतरंग - दु. का संत पब्लिशर्स, नागपूर २००६
3. संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे – प्रदीप आगलावे , विद्या प्रकाशन, नागपूर – २०००
4. आम्ही पाहिलेले महात्मा फुले ,संपादक – हरी नरके , म.फुले चरित्र साधने प्रकाशन समिती, मुंबई
5. महात्मा ज्योतीराव फुले यांचे समग्र वाङ्मय , संपादक –प्रा.डॉ.शुभाषखंडारे , सुधीर प्रकाशन -वर्धा

शालेय जीवनातील आरोग्यदायी आहार व शैक्षणिक-शारीरिक विकास

लक्ष्मीकांत एकनाथराव ईडलवार

(B.A.B.Ed.)जिल्हा परिषद प्राथमिक शाळा, नायगाव ता.जामखेड जि.अहमदनगर

बालपण म्हणजे जीवनातील असा टप्पा जेथे बालकाचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी आजकाल पालक अतिशय महत्वाकांक्षी असतात मग या दिवसांत, मुलांचे मानसिक व शारीरिक स्वास्थ्य आरोग्य सुस्थितीत राखण्यासाठी पालकांनी आपल्या पाल्याच्या आहाराकडे जरा विशेष लक्ष देणे गरजेचे आहे. नेमका कोणता आहार द्यावा ? काय खाणे टाळावे ? याबद्दल पालकांनी च काळजी घेणे महत्त्वाचे असते.

योग्य आहाराचे महत्व -

आजच्या स्पर्धेच्या युगात मुलांवर अभ्यासाचा विशेष तणाव असतो. अभ्यासाच्या तणावाबरोबरीने आहारातही हेळसांड केली तर मुलं सतत आजारी पडतात. म्हणूनच पालकांनी परीक्षेच्या काळात आपल्या पाल्याच्या आहाराकडे विशेष लक्ष देणे अत्यंत महत्वाचे आहे. या काळात पाल्याचे अभ्यासाच्या तणावात जागरण वाढायला लागते. परंतु पालक म्हणून आपण समुपदेशन करून ताण हलका करणे गरजेचे असते. तसेच आहारात कमीत कमी फास्ट फूड, हॉटेल फूड व अधिकाधिक घरगुती पदार्थ असावेत.

'बौद्धीक विकासासाठी सकस आहार घेणे फार गरजेचे आहे. खूप काळ वाचन, मनन करणे, केलेल्या अभ्यासाचा विचार करणे व अधिकाधिक मार्क मिळवण्याची धडपड यांमुळे मेंदू थकतो. योग्य व सकस आहार घेतल्याने शारीरिक व बौद्धीक झीज भरून निघते, ताण कमी होतो, शरीराला उर्जा मिळते व मेंदूच्या पेशींना मुबलक पोषणद्रव्ये मिळाल्याने स्मरणशक्ती वाढते. म्हणून या काळातील अन्नपदार्थ भूक भागविणारे नव्हे तर शारीरिक व बौद्धिक गरज पूर्ण करणारे असावेत.

शाळेत जाण्यापूर्वी काय द्याल

शाळेत जाण्यापूर्वी मुलांना कमी ग्लायसिमिक निर्देशांक (ज्यामुळे रक्तातील साखरेचे प्रमाण वाढेल) असलेले अन्नपदार्थ द्यावेत. यामुळे त्यांचा रक्तातील साखर झटकन वाढणार नाही तसेच निरुत्साहीपणा कमी होईल. मुलांना अधिकाधिक पोषक आहार द्या. तसेच आवडीचा पदार्थ दिल्यास मन उत्साही राहण्यास मदत होते.

शक्यतो परीक्षा काळात काय खावे

सुकामेवा

स्मुदीज / मिल्कशेक

व्हेजिटेबल सॅन्डविज्

फळं व पालेभाज्या

मोड आलेली कडधान्य

फारच वाटलं तर एखाद्यावेळी घरी तळलेला पदार्थ घेण्यास हरकत नाही, परंतु अधिक भर चौरस आहारावरच असावा.

पारंपारिक 'दही - साखर' हितकारी आहे का?

कोणत्याही शुभ कामाची सुरवात करण्यापूर्वी हातावर दही साखर ठेवण्याची आपली संस्कृती आहे. 'दही साखरेच्या सेवनामुळे शरीराला थंडावा मिळतो, तसेच सतत उर्जा मिळते. त्यामुळे परीक्षेला जाण्यापूर्वी 'दही - साखर' अवश्य खावी. परंतु प्रकृतीच्या नियमानुसार पाचही बोटे सारखी नसतात या न्यायाने ज्याला हे आवडत नसेल त्याला आग्रहही करू नये. दही - साखर अधिक स्वादिष्ट करायचे असल्यास, त्यात आवडीचा सुकामेवा अथवा फळ टाकून खावे. यामुळे शरीराला आवश्यक मिनरल्स व व्हिटामिन्स मिळतात'.

परीक्षेपूर्वी काय खाणे टाळाल ?

ज्या पदार्थांमुळे तुमच्या मुलांना परीक्षेदरम्यान थकवा जाणवेल असे पदार्थ टाळणेच हितकारी आहे, अन्यथा त्याचा परिणाम मुलांच्या निकालावर होऊ शकतो. अतिशय मेदयुक्त पदार्थ, प्रीझवेटीव्ज टाकलेले पदार्थ मुलांना देणे टाळणे आवश्यक आहे. कारण परीक्षा काळात सुस्ती आणणारे पदार्थ क्रयशक्तीवरही परिणाम करतात, म्हणून असे पदार्थ टाळले पाहिजे.

अहितकारी पदार्थ -

बाजारात उपलब्ध असलेल्या फळांच्या रसाचे पॅक पिझ्झा , बर्गर यांसारखे जंकफूड वडे, समोसे यांसारखे तळलेले पदार्थ यांसारख्या पदार्थांमुळे मेंदूच्या पेशींचे नुकसान होते व त्यामुळे अस्वस्थता वाढते. परीक्षेदरम्यान मुलांना शक्यतो घरी बनवलेले पदार्थच द्यावेत. यामुळे अपचन व पोटाचे विकार होण्याचे प्रमाण कमी होते. आहाराबरोबरच पुरेशी झोप घेणे व भरपूर पाणी पिणे आवश्यक आहे . पुरेसे पाणी न प्यायल्यास डी - हायड्रेशनचा त्रास संभवू शकतो.

पाल्याला कणखर बनवा

या स्पर्धेच्या युगात फक्त आरोग्यविषयक बाबीच नाही तर पाल्याचा मित्र बनून कणखर बनविणे गरजेचे आहे. पेपर कसाही असो, ही शाळेतील परीक्षा म्हणजे अंतिम परीक्षा नसून जीवनाची परीक्षा दुसरी आहे हे पटवून देणे गरजेचे आहे.

थोडक्यात, बालपणात पालक म्हणून आपणच आहाराचे व आरोग्यविषयक सवयीचे नियोजन केले पाहिजे पण हे करत असताना पाल्यावर या बाबीचा नकारात्मक परिणाम होऊ नये म्हणून आवडी जपण्यासाठीही व यशस्वी बनविण्यासाठी आपली पालक म्हणून भूमिका महत्वाची आहे.

भारतीय निवडणूकांतील वाढता भ्रष्टाचार व उपाययोजना

डॉ. बांगर नितीनकुमार बाबासाहेब
सहाय्यक प्राध्यापक व विभाग प्रमुख
राज्यशास्त्र विभाग, अण्णासाहेब वर्तक महाविद्यालय, वसई रोड (प) जि.पालघर-४०१२०२.

प्रस्तावना:

भ्रष्टाचार हा देशापुढील एक ज्वलंत प्रश्न असून देशात राजकीय, सामाजिक व आर्थिक अशा सर्वच क्षेत्रातमोठ्या प्रमाणावर भ्रष्टाचार होताना दिसून येतो. भारतीय लोकशाहीला वाचविण्यासाठी भ्रष्टाचाराचे समूळ उच्चाटन होणे अत्यंत आवश्यक आहे. भारत हा जगातील सर्वात मोठी लोकशाही असणारा देश आहे. लोकशाहीमध्ये निवडणूकांना अनन्यसाधारण असे महत्त्व असते. कारण लोकशाही शासन व्यवस्थेत विविध राजकीय पदासाठी विविध पातळयांवर विशिष्ट कालावधीसाठी उमेदवारांची निवड ही निवडणूकीच्या माध्यमातून होत असते. बहुमत प्राप्त करणारा राजकीय पक्ष सत्तारूढ होत असतो. थोडक्यात राजकीय सत्ता प्राप्त करणे व प्राप्त झालेली सत्ता टिकवून ठेवणे यादृष्टीने लोकशाहीमध्ये निवडणूकांना विशेष महत्त्व आहे. कोणत्या राजकीय पक्षाला सत्तारूढ करायचे व कोणत्या राजकीय पक्षाला सत्तेपासून दूर ठेवायचे याविषयीचा निर्णय मतदारांना निवडणूकीच्या माध्यमातून घेता येतो. म्हणूनच राजकारणात निवडणूकांना अत्यंत महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे.तसेच निवडणूक प्रक्रिमध्ये आपण सहभागी असो किंवा नसो, मात्र नागरिक या नात्याने आपल्या सर्वांवर कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे निवडणूकांचा परिणाम हा होतच असतो. वरीलप्रमाणे निवडणूकांचे राजकारणातील महत्त्व विचारात घेता निवडणूका मुक्त व न्याय वातावरणात पार पडणे आवश्यक आहे. मात्र सध्याचा विचार करता निवडणूका घेण्याच्या मार्गात अनेक समस्या निर्माण होताना दिसतात. या विविध समस्यांपैकी निवडणूकांतील वाढता भ्रष्टाचार ही सर्वात प्रमुखसमस्या दिसून येते.

सुरुवातीच्या काळी राजकारणाला नैतिक व तात्विक अधिष्ठान होते. सध्या मात्र दिवसेंदिवस समाजाची ढासळत चाललेली नैतिकता यामुळे राजकीय नेते व कार्यकर्ते सार्वजनिक जीवनातील महत्त्वाच्या मूल्यांना राजकारणात गौण स्थान देताना दिसतात. परिणामी सुरवातीच्या काळी राजकारणात सहभागी होऊन जनतेची सेवा करणे हा हेतू मागे पडून राजकारण म्हणजे झटपट पैसा मिळवून देणारा व्यवसाय म्हणून याकडे पाहिले जात आहे. परिणामी चांगल्या व्यक्ती राजकारणापासून दूर जात असल्याने राजकारणात भ्रष्टाचारासारख्या अपप्रवृत्ती वाढत चालल्या आहेत. तसेच सध्याचे राजकारण हे अत्यंत वाईट असल्याची भावनासमाजातील सर्वसामान्य व्यक्तीच्या मनामध्ये निर्माण झाल्याचे दिसते. तसेच दिवसेंदिवस राजकीय निवडणूका या जास्तच खर्चिक होत चालल्याआहेत. परिणामी सुरुवातीच्या काळात राजकीय कार्यकर्त्यांची साखळी तयार करण्याचा जो राजकीय मार्ग प्रचलित होता, त्याला हळूहळू पैशाची जोड दिली जाऊ लागली. एखाद्या व्यक्तीने पैसा व कार्यकर्ते उभे करायचे म्हटल्यावर त्यासाठी गुन्हेगारी जगताची मदत घेतली जाऊ लागली. त्यातूनच राजकीय नेत्याच्या संपर्कात आलेल्या डॉन, बाहुबली, दादा इत्यादींनी स्वतः राजकारण करण्यास सुरुवात केली व सध्या राजकारणी व गुन्हेगार यांची साखळी तयार झाली आहे. थोडक्यात राजकारण म्हणजे सार्वजनिक हितासाठी संघर्ष करणे या अर्थानेराजकीय पक्षांनी राजकारण करायचे थांबविल्यानंतर सत्तेच्या साखळीत पैसा व गुन्हेगारी यांच्या प्रवेशाचा मार्ग खुला झाला आहे. एकूणच सध्याच्या काळात राजकारणामध्ये विधायक मार्गापेक्षा गैरमार्गाचा जास्त प्रमाणात वापर केला जात आहे.

गृहीतके:

१) दिवसेंदिवस निवडणुका अधिकच खर्चिक बनत चालल्या आहेत.

२) केवळ खर्च करणाऱ्या व्यक्तीच निवडून येताना दिसतात.

३) निवडणुकीत मोठ्या प्रमाणावर गैर मार्गांचा अवलंब केला जातो.

भ्रष्टाचाराचा अर्थ

सर्वसाधारणपणे पैसे खाणे म्हणजे भ्रष्टाचार करणे असे मानले जाते. मात्र गैर मार्गाचा वापर करणे म्हणजे भ्रष्टाचार होय. नियमांना किंवा कायद्यांना सोडून केलेल्या प्रत्येक कृतीचा समावेश हा भ्रष्टाचारात होतो. भ्रष्ट-आचार म्हणजेच नियमांना सोडून केलेले वर्तन अशा प्रकारचा सर्वसमावेशक अर्थ आपणास सांगता येईल. थोडक्यात नियमांना सोडून केलेल्या प्रत्येक कृतीचा समावेश भ्रष्टाचारामध्ये होतो असे आपणास म्हणता येईल.

भ्रष्टाचार हा सर्वच क्षेत्रात आढळून येत असून कौटिल्याने याबाबत असे मत मांडलेले आहे की, “पाण्यात विहरणारा मासा पाणी कधी पितो हे जसे कळत नाही,तसेच सरकारी अधिकारी आपल्या स्वाधीन असलेल्या उपक्रमातूनद्रव्याचा अपहार कधी करील ते कळणार नाही.”[१] याच्याही पुढे जाऊन आपणास असे म्हणता येईल की, पैश्यांचा कशाप्रकारे अपहार करतात हेकळणे ही तितकेच कठीण आहे.

भारतात निवडणूकीच्या वेळी सर्वच पातळयांवर विविध घटकांकडून भ्रष्टाचार म्हणजेच गैरमार्गाचा वापर होताना दिसून येतो.“निवडणूकांमध्ये सर्वाधिक काळ्या पैशाची निर्मिती होतअसतेआणि त्याचा परिमाण अनेक प्रकारच्या भ्रष्टाचाराला चालना मिळते”.[२]ढोबळमानाने या विविध गैरमार्गाचा म्हणजेच भ्रष्टाचाराचाविचार करता तो आपल्याला विविध पातळयावरजसे की, राजकीय पक्षांकडून, निवडणूक लढविणाऱ्याउमेदवारांकडून होणारा गैरव्यवहार, उमेदवारांच्या प्रतिनिधींकडून होणारा गैरव्यवहार, मतदारांकडूनकडून होणारा गैरव्यवहार, शासकीय अधिकारी व कर्मचारी यांच्याकडून होणारा गैरव्यवहार दिसून येतो. प्रत्येक निवडणूकीच्या वेळी त्या त्या भागांमध्ये विविध गैरप्रकार होताना दिसून येतात.यामध्ये प्रामुख्याने मतदारयादीमधील त्रुटींचा गैरफायदा घेऊन अंध-अपंग यांच्या नावावर मतदान करणे,दुसऱ्या व्यक्तीच्या नावावर मतदान करणे, थोडक्यात बोगस मतदान करण्याचे तर एखाद्याला जबरदस्तीने मतदान करू न देण्याचे अनेक गैर प्रकार निवडणूकीच्या काळामध्ये घडून येतात.

भ्रष्टाचाराची दाहकता

भ्रष्टाचाराची समस्या किती भयानक आहे याबाबत विचार मांडताना सिनेटर पर्सी यांनी असे म्हटले आहे की, "जगातील लोकशाही शासनपद्धतींना निष्प्रभ करण्याचे काम इतर कोणत्याही गोष्टीपेक्षा भ्रष्टाचार अधिक प्रभावीपणे करीत आहे."भ्रष्टाचार निर्मूलनाबाबत डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांनी 'संयुक्त सदाचार समितीला' संदेश पाठवताना असे म्हटले आहे की, "भ्रष्टाचार एवढा वाईट आहे की ज्याच्यावर सर्व बाजूंनी, सर्व पातळीवरून मात केली पाहिजे." तर आचार्य कृपलानी यांनी भ्रष्टाचाराची समस्या ही आपल्या सीमा- समस्येपेक्षा अधिक गंभीर स्वरूपाची आहे असे म्हटले होते"[३]यावरून आपणास भ्रष्टाचाराचीभयानकता समजून येते.

भ्रष्टाचार म्हणजे आर्थिक गुन्हा होय असे आपण मानले तरयाचे प्रामुख्याने दोन प्रकारामध्ये वर्गीकरण करता येईल.

अ)पक्षासाठी पैसा किंवा निधी:

आपल्या पक्षासाठी पैसा उभा करण्यासाठी पक्षाचा किंवा राजकीय पदाचा व स्थानांचा दुरुपयोग करणे, पक्ष चालवायचा म्हणजे पैसा लागतो. तो मिळवण्यासाठी पदाचा गैरवापर करणे ही जगभर घडणारी गोष्ट आहे. निवडणूकीमध्ये मोठ्या प्रमाणावर खर्च करावा लागतो. त्यासाठी निधी संकलन करणे आम्हास भाग पडते असे राजकीय पक्षाचे म्हणणे असून विविध मार्गांनी पक्षासाठी निधी गोळा केला जातो.

ब) केवळ स्वतःचा व्यक्तिगत फायदा:

या दुसऱ्याप्रकारात केवळ स्वतःच्या व्यक्तिगत आर्थिक किंवा व्यवसायिक फायद्यासाठी केली जाणारी गैरकृत्य यांचा समावेश होतो. सरकारी नियमांना फाटा देऊन स्वतःचा फायदा करून घेतला जातो.अगदी स्थानिक पातळीवरील सत्तेच्या राजकारणात नव्याने निवडून आलेल्या व्यक्तीच्या आर्थिक परिस्थितीमध्ये अगदी थोड्याकाळात झपाट्याने घडून येणारी प्रगती यावरून ही बाब लक्षात येते. सध्याचा विचार करता राजकीय पदाधिकारी, सरकारी अधिकारी व कार्यकर्ते अशी एक साखळी तयार होते. यामध्ये लाभार्थी व्यक्तींना सामील करून घेतले जाते. त्यामुळे भ्रष्टाचाराच्या प्रकरणांचा शोध घेणे अवघड तर बनतेच, पण त्यापेक्षाही वाईट गोष्ट म्हणजे असे गैरप्रकार म्हणजेच राजकारण असा एक चुकीचा समज समाजात प्रचलित होतो. भ्रष्टाचाराचे हे दुष्टचक्र निवडणूकांमुळे निर्माण होताना दिसते.थोडक्यात वाढते निवडणूक खर्च, त्यातून भ्रष्टाचार व पुढे भ्रष्टाचाराला राजकीय संरक्षण, त्यासाठी सत्ता व सत्ता प्राप्त करण्यासाठी म्हणजेच सत्तेसाठी काहीही करून किंवा कोणत्याही

मार्गाचा वापर करूननिवडणूका जिंकणे या दुष्टचक्रात सत्ताकारण तसेच देशाचे राजकारणही अडकलेलेदिसते. निवडून आल्यानंतरही सौदेबाजी व घोडेबाजार होताना दिसतात.

सुरुवातीला एखाद्या व्यक्तीवर भ्रष्टाचाराविषयी किंवा काही समाजविघातक तत्वांशी संबंधित आरोप झाल्यास सदर व्यक्तीला ती गोष्टअपमानास्पद वाटत असे व त्याविषयी प्रतिवाद करण्यासाठी ती व्यक्ती पुढे येत असे. सध्या मात्रआरोपाची दखलघेतली जात नाही, तर उलटआमच्या पक्षातील लोकांचाभ्रष्टाचार हादुसऱ्या पक्षातील लोकांपेक्षा कमी असून आम्हीच कसे चांगले आहोत याचे समर्थन करताना दिसतात. तसेच आपल्यावर कार्यवाही होऊ नये यासाठी पक्षांतर करताना दिसतात.

भ्रष्टाचाराच्या साखळीत राजकीय पदाधिकारी आणि सरकारी अधिकारी यांच्यातील साटेलोटे अधोरेखित होते. सरकारी अधिकाऱ्यांच्या भागीदारीशिवाय मोठे घोटाळे होऊ शकत नाहीत. आजवरच्या लोकसभा व विधानसभा निवडणूकांच्या इतिहास पाहता भ्रष्टाचारासारखा गंभीर आरोप असलेल्या व्यक्ती की, ज्यांच्यांवर भ्रष्टाचाराचा गुन्हा नोंद झालेला आहे. तसेच भ्रष्टाचाराचा आरोप सिद्ध झालेला आहे.अशा व्यक्ती राजकारणाच्या क्षेत्रात व सामाजिक क्षेत्रात उजळ माथ्यानेवावरताना दिसतात. काही वेळा अशा गुन्हेगारांना न्यायालयाकडून शिक्षा देखील होते.मात्र एखाद्या व्यक्तीची पार्श्वभूमी भ्रष्टाचारी आहे म्हणून पक्षातून हद्दपार केले गेले किंवा निवडणुकीत लोकांनी पराभुत केले अशी उदाहरणे क्वचितच सापडतात. थोडक्यात कालचा भ्रष्टाचारी आजचा नेता बनताना दिसून येतो.

आपल्या देशात निवडणुका कशा होतात ठाऊक आहे? हे सांगताना भारताचे माजी मुख्य निवडणूक आयुक्त टी.एन. शेषन म्हणतात, “वडिलांना दारू, आईला कापड आणि पोराला जेवण”.[४] यावरून भारतीय निवडणूकातील वाढताभ्रष्टाचार व खर्च याची कल्पना येते.

सध्याच्या राजकीय निवडणूकांच्या वाढत्या भ्रष्टाचाराचीकाही महत्त्वाची कारणे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) राजकारणात तत्वनिष्ठेला मिळू लागलेले गौण स्थान.

२) नैतिक मूल्ये व राजकारण यांची होत चाललेली फारकत.

३) राजकीय नेते व समाजविघातक तत्वे यांची झालेली हातमिळवणी.

४) भ्रष्टाचारी प्रवृत्तीच्या लोकांना मिळणारे राजकीय संरक्षण.

५) व्यापारी व उदयोग क्षेत्रातील व्यक्तीचे विविध राजकीय नेत्यांशी असणारे संबंध.या व्यक्ती निवडणूकीच्या कामात राजकारणी लोकांना मदत करतात व त्या मोबदल्यात वेळप्रसंगी आर्थिकलाभ व राजकीय संरक्षण प्राप्त करून घेतात.याच्याही पुढची पायरी म्हणजे आता भ्रष्टाचारीव्यक्तीच राजकीय नेते बनू पाहत आहेत. सर्वात महत्वाचे म्हणजे त्यापैकी काही निवडूनही येत आहेत.

६) ज्या लोकांची केवळ पैसा खर्च करूनकिंवा काहीही करून निवडून येण्याची क्षमता आहे अशांना निवडणूकीचे तिकीट दिले जात आहे.

अशा प्रकारे वरील विविध कारणांनी निवडणूकीतील भ्रष्टाचार व खर्च यामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली असून सर्वसामान्य नागरिकांना निवडणूक लढविणे कठीण बनले आहे.

उपाययोजना:

निवडणूकीच्या वेळी निवडणूक प्रक्रियेच्या कामात होणारा खर्च कमी करण्यासाठी खालील काही उपाय सांगता येतील.

१) सर्वांना नागरी शिक्षण देणे आवश्यक आहे. शिक्षणामुळे व्यक्तीच्या दृष्टिकोनात बदल होतो.नागरी शिक्षणामुळे नागरिक म्हणून आपले अधिकार कोणते? नागरिक या नात्याने आपली काही नैतिक कर्तव्ये आहेत का? अधिकार व कर्तव्ये पार पाडल्यामुळे काय होऊ शकेल? याची जाणीव निर्माण होऊन एक सुजाण व जबाबदार नागरिक घडविण्याचे कार्य नागरी शिक्षणामुळे होऊ शकते.

२) राज्य पुरस्कृत निवडणूका घेतल्या जाव्यात. तसेच नोकरशाहीने अचूक व प्रामाणिकपणे कार्य करणे आवश्यक आहे.

३) राजकीयसामाजिकीकरणावर भर देऊन प्रतिनिधी व मतदार दोघांच्याहीदृष्टिकोनात बदल घडून आणून आपल्या कर्तव्यांची जाणीव करून देणे.

४) मतदान करणे हे एक पवित्र राष्ट्रीय कार्यआहे हा विचार लोकांच्या मनामध्ये निर्माण करून तो रुजविणे.

५) मतदारांची विकाऊ प्रवृत्ती नष्ट होणे व फुकट दानशूर प्रवृत्तीला आळा घालणे आवश्यक आहे.

६) फुकट दानशूर प्रवृत्तीला आळा घालणे आवश्यक आहे.

७) नागरिकांना नैतिक मूल्यांची शिकवण देणे गरजेचे आहे.

८) जबरदस्तीने मतदान करून घेणे, मतदान करू न देणे, तसेच बोगस मतदान करणे अशा अपप्रवृत्तींचा प्रतिबंद करणे आवश्यक आहे.

९) प्रत्येक गोष्टीत केवळ स्वार्थ व फायदा पहाण्याची मनोवृत्ती बदलली पाहिजे.

१०) सर्वांनी आदर्श आचारसंहितीचे पालन करणे बंधनकारकअसावे.

११)मतदारांच्या बाबतीत काही नवीन कठोर कायदे तयार करणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष:

एकंदरीत वाढता निवडणूक खर्च हेराजकारणातील भ्रष्टाचाराचं मूळ कारण असून राजकीय इच्छाशक्तीच्या अभावामुळे दिवसेंदिवस त्यामध्ये वाढ होताना दिसून येते. खर्च करून निवडून येणे व निवडून आल्यानंतर निवडणूकीत झालेला खर्च कोणत्याही प्रकारे वसूल करणे. अशा प्रकारचा विचार सध्या राजकीय पक्षाकडून होताना दिसून येतो. मतदारांमध्ये जाणीव जागृती निर्माण करणे. निवडणूकीचा कार्यक्रम म्हणजे जनतेच्या दृष्टीने दोन दिवसांचा कार्यक्रम असतो. एक म्हणजे मतदानाचा दिवस व दुसरा म्हणजे मतमोजणीचा दिवस.सर्व जनतेला सरकारकडून विविध गोष्टींची अपेक्षा असते. मात्र नागरिक म्हणून आपले काही कर्तव्य, जबाबदाऱ्या असतात याचा विचार होणे आवश्यक आहे. लोकशाही यशस्वी होण्यासाठी समर्थ व परिपक्क नागरिक तयार करणे गरजेचे आहे. आपल्याला काय त्याचं? आणि चलता है! या प्रवृत्तीमुळे समाजाच्या सर्वच क्षेत्रात वाईट गोष्टींचा शिरकाव झाल्याचे दिसून येते. एकंदरीत सर्व प्रकारच्या भ्रष्टाचारामध्ये 'नैतिक भ्रष्टाचार' वाईट असून आज आपल्या देशाच्या राजकीय क्षेत्रातील भ्रष्टाचाराबरोबरच इतर क्षेत्रातील वाढत्या भ्रष्टाचारास व दुरावस्थेस आपण सर्वच नागरिक जबाबदार आहोत. म्हणून जोपर्यंत नागरिकांमध्येआंतरिक सुधारणा होत नाही, तोपर्यंत भ्रष्टाचाराचे निर्मूलन होणे अशक्य आहे.

संदर्भ:

१)अनुवाद:पटवर्धन वसंत, लेखक:श्रीवास्तव सी. पी., भ्रष्टाचार भारताचा अंतस्थ शत्रू. रोहन प्रकाशन, पुणे २००२. पा. नं.४३.

२) अनुवाद:मराठे शारदा,सावंतपी.बी.,लोकशाहीचे व्याकरण. भाष्य प्रकाशन,मुंबई,२०१३पेज.न.१८८

३) पाटील.बी.बी. लोकप्रशासन,फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.पा. नं. ३५० व ३५२.

४) अनुवाद: पांडे भारती, शेषन टी.एन. व्यथित मनानं सांगावंसं वाटतं, की..., मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.१९९५.पा. नं.१४

५) सरवटे दिलीप, निरगुडकर उदय, निवडणूक जिंकण्यासाठी सर्व काही, राजहंस प्रकाशन, पुणे.२००९.

६) सहस्त्रबुद्धे विनय, आहे लोकतंत्र तरीही, अमेय प्रकाशन, पुणे २०११.

७)अनुवाद : शेटे- संभू मीना, मूळ लेखक: वुंद्रु राजा शेखर, आंबेडकर गांधी पटेल :भारताच्या निवडणूक यंत्रणेची निर्माणप्रक्रिया, नवी दिल्ली २०२०.

८) पळशीकरसुहास,वृत्तपत्र लोकसत्ता मधील लेख दि. ३०जानेवारी २०१३व दि. ३०फेब्रुवारी २०१३.

समाज माध्यमांचा प्रभाव आणि परिणाम

कु.स्नेहा हरिदास गेडाम
एम.एफ.ए उपयोजित कला विभाग,
शासकीय कला व अभिकल्प महाविद्यालय, औरंगाबाद
९६५७३७७४९२
snehagedam170@gmail.com

सारांश –

इंटरनेटवर आधारित जी माध्यमे आहेत, त्यांसाठी सोशल मीडिया किंवा समाज माध्यमे हा शब्द वापला जातो. फेसबुक, ट्विटर, युट्युब अशा अनेक माध्यमांचा सोशल मीडियात समावेश होतो. या माध्यमांत खरच किती सामाजिकता आहे, की हे आभासी जग आहे, हा अस गहण प्रश्न आहे. समाज माध्यमांची ताकद लोकांना दरवेळी सत्ता हस्तगत करायची असते, किंवा सत्तेच्या समीप राहायचे असते. यासाठी समाज जसजसा विकसित होत गेला, तसं तशी साधने विकसित होत गेली असे म्हणल्यास वावगे ठरु नये. माणुस जेव्हा शेती करत होता, तेव्हा कृषिप्रधान समाजाची निर्मिती झाली. औद्योगिक क्रांती झाल्यानंतर समाज उद्योगप्रधान झाला.

प्रस्तावना -

२१ व्या शतकातील आजचा समाज माहितीप्रधान समाज म्हणता येईल. कारण, माहितीला प्राप्त झालेले अनन्यसाधारण महत्त्व. ही माहिती आपल्याजळ असणे किंवा या माहितीचे जलदगतीने हस्तांतरण करणे या गोष्टी महत्त्वाच्या ठरल्या आहेत. यातली बरीचशी माहिती ही सकारात्मक पद्धतीने लोकांपर्यंत पोहचते. कारण, मुख्य प्रवाहातील मुद्रित आणि इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांवर कुणाचे तरी वर्चस्व अथवा मालकी आहे. त्यामुळे या माहितीवर हे वर्चस्व सतत डोकावत असते. समाजमाध्यमांचे मुलभूत वैशिष्ट असे की, सामान्य माणसाकडे याची मालकी आहे. इंटरनेटच्या माध्यमातून एक वेगळे आभासी जग प्रत्येक जण तयार करत असतो. अतिशय वेगाने बातम्यांचे अदानप्रदान या समाज माध्यमातून होत असते. समाजात जे वेगवेगळे घटक आहेत, व्यक्ति, संस्था, संघटना, राज्य, देश यांना सशक्त करण्याचे प्रयत्न या समाज माध्यमातून होत आहे. आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, या सगळयाच दृष्टिकोनातून राष्ट्राला किंवा व्यक्तिला समृध्द करण्याचे कार्य समाज माध्यमे करत आहे. या सगळयात जाती,धर्म, लिंग, भाषा, यांचा अडसर होत नाही. ही समाज माध्यमांची मोठी ताकत आहे. पाश्च्यात राष्ट्रात फेसबुक, ट्विटर, युट्युब या सगळया माध्यमांचा वापर राजकीय व्यक्ति आणि संस्थानकडून राजकारणात आणि निवडनुकीत पुर्वीपासून केला जातो. भारतात त्याचा वापर तितका होत नव्हता. शशी थरुर हे कॉंग्रेसचे खासदार फार आधी पासून ट्विटरवर सक्रीय होते. त्यांच्या फॉलोअर्सचे प्रमाण सुध्दा लक्षणीय होते. पण, या माध्यमाचे महत्त्व त्यांच्याच पक्षाला माहित नव्हते. २०१४ च्या लोकसभा निवडणुकीवेळी भारतीय जनता पक्ष आणि पर्यायाने नरेंद्र मोदी यांनी समाज माध्यमांचा, तसेच त्या वेळच्या कॉंग्रेस-विरोधी वातावरणाचा प्रचारासाठी पुर्ण उपयोग करुन घेतला. तसचे युवा वर्गात निवडणुकीबद्दल जागरुकता निर्माण होण्यात समाज माध्यमांचा मोठा वाटा आहे. त्याआधी २०११ साली अण्णा हजारेंच्या आंदोलनाला समाज माध्यमातून मोठ्या प्रमाणात पाठिंबा मिळाला होता, तर २०१३ साली निर्भया प्रकरणात लोकांनी रस्त्यांवर उतरुन या घटनेचा निषेध केला. या गोष्टीसाठी समाज माध्यमे बऱ्याच अंशी कारणीभुत ठरली. सध्या मोठे

सेलिब्रिटीदेखील समाज माध्यमांवर सक्रिय राहुन, त्यावर पोस्ट टाकणे, लोकांशी संपर्कात राहुन त्यांना प्रतिसाद देणे याचे प्रामण वाढले आहे.

इतिहास : काही तत्ज्ञांचे असे म्हणणे आहे की सिक्सडिग्री.कॉम हे पहिले सोशल नेटवर्किंग संकेतस्थळ आहे. हे संकेतस्थळ १९९७ साली सुरु झाल. सर्वप्रथम येथे सदस्यांना प्रोफाईल सुरु करण्याचा, मित्रमंडळ सुची शोधण्याची मुभा दिली.

सध्याचे युग हे माहिति युग आहे. आल्विन रॉफलय या विचारवंताने म्हटल्याप्रमाणे कृषी, औद्योगिक या दोन युगानतंर आलेल्या **माहिती युगात** ज्ञान हीच खरी संपत्ती बनली आहे. त्यामुळे माहितीचे ज्ञानात रुपांतर करणारी माध्यमे व त्यातील पत्रकार हे माहिती युगातील अत्यंत महत्त्वाचे घटक बनले आहेत. त्यामुळे माध्यम क्षेत्रात करिअरच्या अनेक संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. मागील तीन दशकात माध्यमांच्या क्षेत्रात अफाट विस्तार झाला. भारतात झपाट्याने विकसित होत असलेल्या क्षेत्रात माध्यम आणि मनोरंजन क्षेत्राचा आवर्जुन उल्लेख करावा लागेल. वार्षिक १३.९ टक्के विकासदराने या क्षेत्राची वाढ होत असल्याने माध्यम व मनोरंजन क्षेत्रातील उलाढाल २०२२ सालापर्यंत २५० अब्ज रुपयापर्यंत जाईल असे अपेक्षित आहे. यावरुन या क्षेत्रातील वाढीच्या धडाका आपल्या लक्षात येऊ शकेल.

- **माध्यमांचा विस्तार –** भारतात आजच्या घडीला ७० हजार वृत्तपत्रे आणि ३०० पेक्षा अधिक टी.व्ही. चॅनल आहेत. याशिवाय रेडिओ, सिनेमा, वेबपोर्टल, ऑनलाईन वृत्तपत्रे, मोबाईल न्युज, इव्हेंट मॅनेजमेंट, सोशल मीडिया, जाहिरात, जनसंपर्क इत्यादी क्षेत्रेही विस्तारत आहेतच. त्याचबरोबर माध्यम संशोधन क्षेत्र, बाह्य प्रसिद्धी माध्यम्ये, प्रकाशन क्षेत्र, माहितीपत्र, चित्रपट क्षेत्र, जनसंर्पक क्षेत्र, शैक्षणीक क्षेत्र, भारत सरकार व विविध राज्य सरकारांच्या माहिती व जनसंर्पक यंत्रणा, कॉपोरेट क्षेत्र, शासकीय कार्यालये यात पत्रकारितेचे शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यांना रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्या आहेत.
- **वेब मीडियातील संधी –** स्मार्टफोन युजर्सची संख्य झपाट्याने वाढत असल्याने वेब मीडियामध्ये करिअरच्या अनेक संधी उपलब्ध होत आहेत. आज जवळपास सर्वच राज्य, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर दैनिके वेबपोटल आणि ॲपद्वारे वाचकांपर्यंत पोहचवण्यात येत आहेत. त्यामुळे कमी खर्चात जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत ही माध्यमे पोहचत आहेत. त्यातुन वेब पोर्टल आणि न्युज ॲपमध्ये करिअरच्या अनेक संधी उपलब्ध आहेत. न्युज ॲप, न्युज साईट, युट्युब चॅनेल, सोशल मीडिया, डिजिटल मार्केटिंग, ऑनलाईन ॲडव्हरटायजिंग, गुगल ॲडव्हरटायजिंग, युट्युब ॲडव्हरटायजिंग, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमध्ये कंटेट एडीटर हवे असतात. त्यामध्ये फेसबुक पेज, ट्विटर अकांऊट, सोशल इमेज बिल्डींग करण्यासाठी माध्यम क्षेत्रातील पदवीधरांना प्राधान्याने संधी दिली जाते. ॲप क्षेत्रात सध्या डेली हंट, न्युज हंट, वे टु ऑनसाईन या सारखे बहुभाषिक ॲप आहेत. यामध्ये कंटेट एडिटर म्हणून संधी उपलब्ध आहेत. तर शॉर्ट न्युज ॲप क्षेत्रात रिलायन्ससारख्या ग्रुपही उतरत असल्याने नोकरीच्या संधी वाढणार आहेत. माध्याचे शिक्षण व संशोधन क्षेत्रातही नोकरीच्या संधी आहेत. बी.ए. जर्नालिझम, बी.ए. मीडिया मॅनेजमेंट इत्यादी अभ्यासक्रम पुर्ण करणे हितवाह ठरेल.

इंटरनेटवर उपलब्ध असणारा, विविध व्यक्तींशी संर्पक साधु देणारा व ते जपु देणारा मंच म्हणजे **सोशल नेटवर्क सेवा.** शोशल नेटवर्क अथवा सामाजिक जावे म्हणजे असे गट जीथे समान विचारांची, सारख्या आवडीनिवडींची माणसे एकत्र येतात. झरी प्रत्यक्ष भेट अथवा थेट

संवाद अपेक्षित असला तरी ही संज्ञा इंटरनेटवर लागु पडते. ही सेवा मुख्यतः इंटरनेटवरील विविध संकेतस्थळांच्या मार्फत पुरवली जाते. अशा संकेतस्थळांना सोशल नेटवर्कींग संकेतस्थळे असे म्हणतात. शोशल नेटवर्कींग व सोशल नेटवर्क ह्या व्याख्या अनेकदा समानर्थी वापरल्या जातात. परंतु नेटवर्कीं ह्या शब्दात अनोळखी व्यक्तींशीदेखील नाते जोडणे अपेक्षित आहे तर सोशल नेटवर्क ह्या शब्दाचा अर्थ व्यापक असून त्यात खऱ्या आयुष्यातील ओळखीच्या लोकांशीदेखील इंटरनेटवर नाते जोडणे अपेक्षीत आहे. एखाद्या सोशल नेटवर्क सेवेच्या पाया म्हणजे एखाद्या व्यक्तीने त्या सोशल नेटवर्किंग संकेतस्थळावर तयार केलेले प्रोफाईल पेज, अर्थात माहिती पान, एखाद्या व्यक्तीचा इंटरनेटवरील आविष्कार किंवा रुप किंवा अवतार म्हणजे प्रोफाईल पेज. सोशल नेटवर्किंग संकेतस्थळे व्यक्तिला अशा प्रवरची प्रोफाईल बनविण्याची, त्या संकेतस्थळावर इतर व्यक्तींशी ओळख व मैत्री करण्याची तसेच विविध माहितीची देवाण - घेवाण करायची संधी देतात . २००० वर्षांपूर्वी पृथ्वीतलावर जेवढे लोक नव्हते , तेवढे आज एका फेसबुक नामक सोशल आहेत. लोक भाषा , सीमा विसरुन एकमेकांशी जोडण्याच्या भावनेने सोशल नेटवर्कच्या भाग होतात . काही लोक हे जुण्या मित्र मैत्रीणींच्या संपर्कात राहण्यासाठी सोशल नेटवर्कचा वापर करतात.

- **गुणधम, घटक आणि वैशिष्टये :** जवळजवळ सर्व सोशल नेटवर्किंग संकेतस्थळांचा मुलभुत घटक म्हणजे माहिती पान. या पानावर त्या संकेतस्थळांचा सदस्याची माहिती प्रकाशीत केली जाते. उदा- नाव, वय, लिंग, व्यवसाय, निवासस्थान, आवडी निवडी इत्यादी. अनेकवेळा सदस्य एखादा फोटो देखील प्रकाशीत करु शकतो. ही सर्व माहिती त्या संकेतस्थळावर साठवली जाते व जर कोणी ती त्या सदस्यास अथवा माहिती शोधायचा प्रयत्न केला तर ते माहिती पान त्या व्यक्तीस दिसते.
- **ओळख संपर्क व मैत्री :** सोशल नेटवर्क सेवेचा मुख्य उद्देश इंटरनेटवर संपर्क जाळे निर्माण करणे आहे. त्यामुळे सर्व सोशल नेटवर्किंग संकेतस्थळांचा वापर प्रामुख्याने इतर व्यक्तींशी ओळख व मैत्री करण्यासाठी केला जातो. या संपर्क जाळयाला प्रत्येक संकेतस्थळांवर विविध नावांनी ओळखले जाते. उदा.- फेसबुक वर मित्र आणि ट्विटरवर फॉलोवर्स (अनुयायी) असे म्हणतात. बहुतेक वेळा अनेक लोक अश्या व्यक्तिंशी ऑनलाईन मैत्री करतात, की ज्यांना ते प्रत्यक्षात ओळखतात अथवा कधी तरी भेटले आहेत. सोशल नेटवर्किंग संकेतस्थळे सदस्यांचे संपर्कजाळे झळकवणे हा सोशल नेटवर्किंग संकेतस्थळांच्या मुख्य गुणधर्म होय .

एखाद्या सोशल नेटवर्क सेवेचा पाया म्हणजे एखाद्या व्यक्तीने त्या सोशन नेटवर्किंग संकेतस्थळावर तयार केलेले प्रोफाईल पेज होय. एखादया व्यक्तीच्या इंटरनेट वरील आविष्कार किंवा रूप किंवा अवतार म्हणजे प्रोफाईल पेज. सोशल नेटवर्किंग संकेतस्थळे व्यक्ती अशा प्रकारच्या प्रोफाईल बनविण्याची , त्या संकेतस्थळांवरील इतर व्यक्तींशी ओळख व मैत्री करण्याची तसेच विविध माहितीची देवाण घेवाण करायची संधी देतात .

- **घोषणा व संदेश :** या संकेतस्थळावर संपर्क साधण्याचे मुख्य साधन म्हणने घोषणा - प्रत्येक सदस्या इतर कोणतीही घोषणा प्रकाशित करू शकतो. यास इंग्रजीत **मेसेज** असे म्हणतात. सदस्याने प्रकाशित केलेल्या घोषणा त्या सदस्याच्या त्या संकेतस्थळावरील सर्व मित्र-मैत्रीणींना दिसतात व हे मित्रमैत्रीणी त्यावर आपली मते मांडू शकतात. त्याचप्रमाणे एकमेकांना संदेश पाठवण्याची सोय देखील येथे उपलब्ध असते.

- **संवाद :** सोशल नेटवर्किंग संकेतस्थळाचा वापर संवाद म्हणजेच चॅट करण्यासाठी सुद्धा करतात. सोशल नेटवर्क सेवा सुरु होण्यापूर्वीदेखील अश्या प्रकारचे चॅटिंग इंटरनेटवर केले जात असे.
- **इतर तंत्रज्ञानाशी मेळ :** ह्या सेवेची व संकेतस्थळांची लोकप्रियता पाहता, अनेक फोन कंपन्यांनी ही सेवा मोबाइलवरही उपलब्ध केली आहे. म्हणजेच सोशल नेटवर्किंग संकेतस्थळावर प्रवेश करणे संगणकपुर मर्यादित नाही. मोबाईल फोनवरुन देखील या संकेतस्थळांवर प्रवेश करता येतो.
- **ॲप्लीकेशन्स :** प्रोफाईल पेज व संपर्कजाळे यांखेरीज दुसरा महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणाने ॲप्लीकेशन्स. सोशल नेटवर्किंग संकेतस्थळे सदस्याना विविध ॲप्लीकेशन्सही पुरवतात. त्यांचा वापर करून सदस्यांना आपले प्रोफाईल पेज सजवता येते. आपल्या फोटोमध्ये बदल घडवता येतात.
- **व्यवसायिक उपयोग :** अनेक व्यवसायिक कंपन्या व संघटना या संकेतस्थळांचा वापर आपल्या कंपन्यांविषयी माहिती पुरवण्यास करतात.
- **गुप्तता :** सोशल नेटवर्किंग संकेतस्थळावरील प्रत्येक सदस्याला आपल्या माहितीची काही प्रमाणात गुप्तता राखता येते. मात्र यावर मर्यादा आहेत. त्यामुळे गुप्तता ही सोशल नेटवर्किंग संकेतस्थळांविषयीची मुख्य चिंता आहे.

काही महत्त्वाच्या सोशल नेटवर्किंग साईट्स -

१. फेसबुक : फेसबुकचे जगभरात २६८ कोटी युजर्स आहेत. २००४ साली सुरु झालेल्या फेसबुकने सर्वांना एका प्लॅटफॉर्मवर आणण्याचे काम केले.

२. ट्विटर : २००६ साली सुरु झालेली. महिन्याला ३२.१ कोटी इतके युजर्स आहेत. सर्व क्षेत्रातील प्रसिद्ध व्यक्ती ट्विटरवर कार्यरत असतात.

३. लिंक्डेन : प्रोफेशनल लोकांसाठी हे २००६ साली बनविण्यात आल. ६.१ कोटी युजर्स हे वरिष्ठ पदावर कार्यरत आहेत. नोकरी देण्याचे किंवा शोधण्याचे काम करतात. नविन नोकरी मिळवण्यासाठी या साईटचा वापर होतो.

४. इन्स्टाग्राम : मेटाची मालकी असलेली इन्स्टाग्राम फोटो शेअरींग ॲप २०१० साली सुरू करण्यात आले. तरुण वर्गात ही साईट साइट खुप लोकप्रिय आहे.

५. स्नॅपचॅट : २०११ साली सुरु झालेली स्नॅपचॉट सर्विसचे ३३ कोटी यूजर्स आहेत. फोटोच्या मदतीने चॅटिंग करण्याच्या पर्याय युजर्सना मिळतो.

निष्कर्ष : सोशल नेटवर्क सेवेमुळे एकाच वेळी अनेक लोकांशी संपर्क व ओळख ठेवता येते. सोशल संकेतस्थळावरील माहितीचा वापर अनेक कंपन्या करतात. अनेकवेळा ह्या माहितीचा गैरवापरही केला जाऊ शकतो. सोशल नेटवर्किंग संकेतस्थळाचे वाढत जाणारे जाळे आणि त्याचे होणारे परिणामांबद्दल अनेक अभ्यासांचे लक्ष वेधत आहेत. लोकप्रियतेबरोबरच सोशल नेटवर्किंग संकेतस्थळांचे व्यसनही वाढत आह. अती तेथे माती असे आपण म्हणतो, तशी परिस्थीती सध्या आपल्या समाज दिसत असन. या माध्यमांच्या उणिवाही समोर येत आहेत. माहितीच्या स्पर्धेत खोट्या माहितीचे प्रमाणही

बरेच वाढले आहे. त्यामुळे माहितीच्या सत्यतेवर आणि विश्वासाहितेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण होते. सोशल मिडिया आपल्यासाठी नक्कीच एक वरदान आहे.

संदर्भ -

1. Boyd, Donah; Ellison, Nicole (2007) 'Social Network Sites'.
2. शामाजिक नेटवर्क सेवा फेसबुक
3. http://www.yuvamat.blogspot.com
4. http://www.timesofindia.com
5. http://www.webopedia.com/socialnetworkingsite.html.
6. http://www.siliconrepublic.com/newmedia.
7. http://www.whatissocialnetworking.com

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षण विषयक विचार

श्री. सूर्यकांत गोविंदराव बोईनवाड
मुख्याध्यापक जिल्हा परिषद प्राथमिक शाळा रुई दक्षिण तालुका अहमदपूर जिल्हा लातूर-

भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार, दलितांचे कैवारी, दलित उद्धारक अशा विविध रूपाने आपल्याला सुपरिचित असणाऱ्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत शिक्षण घेतले हे आपल्याला माहिती आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जीवनात सर्वाधिक महत्त्व त्यांनी शिक्षणाला दिले. त्यांच्या जीवन कार्याविषयी विचार केला तर हे स्पष्ट होते. शैक्षणिक विचाराबरोबरच त्यांचे सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक घटनाविषयक, राजकीय इत्यादी विषयावर अत्यंत अभ्यास पूर्ण संशोधनपर विचार सर्वांना आत्मकेंद्रित करणारे आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अन्याय व गुलामगिरीच्या व्याधीने ग्रस्त असणाऱ्याना शिक्षणाची नितांत गरज आहे असे सांगितले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे सदैव चांगले विचार आणि आचार यांची सतत पाठराखण करतात. समाजातील शोषित व गुलाम वंचित घटकापर्यंत शिक्षण आपल्या कृतीला अभ्यासपूर्ण विचारांची जोड देऊन शिक्षणाचे महत्त्व ओळखून स्वतः 18 तास अभ्यास केला. विविध प्रकारे ग्रंथ, ग्रंथालयात त्यांनी स्वतःला झोकून दिले होते. ग्रंथ हेच गुरु तसेच मित्र असतो त्यावर त्यांचा प्रचंड विश्वास होता आणि त्यांनी पुस्तकासारखा दुसरा मित्र नाही असे म्हटले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इसवीसन 1907 मध्ये मॅट्रिक उत्तीर्ण झाले. 1912 मध्ये मुंबईच्या एलिफंट कॉलेज मधून ते बीए परीक्षा उत्तीर्ण झाले. 1913 साली ते उच्च शिक्षणासाठी अमेरिकेस रवाना झाले. तेथील कोलंबिया विद्यापीठात त्यांनी अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र व समाजशास्त्र या विषयाचा सखोल अभ्यास केला. इसवीसन 1915 मध्ये त्यांनी कोलंबिया विद्यापीठाची एम. ए. ही पदवी प्राप्त केली. त्यानंतर त्याच विद्यापीठाने त्यांना त्यांच्या उत्कृष्ट प्रबंधा बद्दल पीएचडी ही पदवी बहाल केली.

अमेरिकेतील अभ्यास पूर्ण करून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कायदा व अर्थशास्त्र याचा अभ्यास करण्यासाठी इंग्लंडला गेले परंतु आर्थिक अडचणीमुळे तेथील शिक्षण अर्धवट सोडून त्यांना भारतात परतावे लागले. काही काळ त्यांनी बडोदा संस्थानात नोकरी केली. पुढे मुंबईच्या सीडन हॅम कॉलेज ऑफ कॉमर्स येथे ते प्राध्यापक म्हणून काम करू लागले. त्याच वेळी त्यांनी सार्वजनिक कार्यामध्ये सहभाग घेण्यास सुरुवात केली. माणगाव व नागपूर येथे भरलेल्या अस्पृश्यता निवारण परिषदांमध्ये ते सहभागी झाले. हे इसवीसन 1920 साली डॉ. आंबेडकर पुन्हा इंग्लंडला गेले. तेथे त्यांनी बी.एस्सी व डी.एस्सी. या पदव्या संपादन केल्या. याच वास्तव्यात बॅरिस्टरची पदवी प्राप्त करून इसवीसन 1923 मध्ये ते मायदेशी परतले. मग त्यांनी आपले सार्वजनिक काम अधिक जोमाने सुरू केले. इसवीसन १९२४ मध्ये त्यांनी बहिष्कृत हितकारणी सभा यासंस्थेची स्थापना केली व ते समाज सुधारणांची कार्य करू लागले. इसवीसन 1927 मध्ये मुंबई कायदेमंडळाचे सदस्य म्हणून ते नियुक्त झाले. तेथून त्यांच्या राजकीय जीवनास प्रारंभ झाला. त्याच बरोबर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अस्पृश्यामध्ये शिक्षणाचा प्रसार करण्याच्या कार्यावर त्यांनी भर दिला कारण शिक्षण घेतल्यानेच अस्पृश्यांची उन्नती होईल हे त्यांना उमजले होते. म्हणून त्यांनी

तरुण, प्रौढ दलित व्यक्तीसाठी रात्र शाळा चालविणे. वाचनालये सुरू करणे असे उपक्रम राबविले. इसवीसन 1946 मध्ये त्यांनी पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी ही संस्था स्थापन केली. या संस्थेने मुंबई येथे सिद्धार्थ कॉलेज व औरंगाबाद येथे मिलिंद कॉलेज ही महाविद्यालय व इतर शैक्षणिक संस्था सुरू केल्या. दलित विद्यार्थ्यांसाठी अनेक वस्तीगृह चालवली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षण विषयक विचार

आपल्या सर्वसामाजिक दुखण्यावर शिक्षण हेच एक औषध आहे. समाजाच्या सर्व थरापर्यंत शिक्षण गेले पाहिजे. पुस्तका शिवाय शिक्षण अपुरे आहे. शिक्षणाच्या अभावी माणूस निर्बुद्ध राहिल्यास तो जिवंतपणे दुसऱ्याचा गुलाम होतो. व्यक्ती स्वातंत्र्याची आवश्यकता जर मान्य असेल तर प्रत्येक व्यक्तीच्या ठाई आपले स्वातंत्र्य रक्षण करण्याची शक्ती उत्पन्न होणे अत्यंत जरुरी आहे व ती शिक्षणा शिवाय उत्पन्न होऊ शकत नाही. प्राथमिक शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार सर्वांगीण राष्ट्रीय इमारतीचा पाया आहे. संशोधनवृत्ती ही प्राध्यापकांच्या जीवनातील आपले अपरिहार्य बाब आहे. शिक्षण म्हणजे व्यक्तीचा मानसिक व बौद्धिक विकास घडवून आणणारे सामाजिक गुलामगिरी नष्ट करण्याचे, आर्थिक विकास साधण्याचे व राजकीय स्वातंत्र्य मिळविण्याची शस्त्र आहे. ज्ञान म्हणजे व्यक्तीच्या जीवनाचा पाया आहे आणि म्हणून प्रत्येक विद्यार्थ्यांनी बुद्धीचा विकास करण्यासाठी हालअपेष्टा सहन करून ज्ञान मिळविले पाहिजे आणि त्या ज्ञानाच्या बळावर स्वतंत्रपणे विचार करावयास शिकले पाहिजे. आपण जास्तीत जास्त ज्ञान कमावले पाहिजे पण नुसतेच पुस्तकी राहता कामानये. लेखणी आणि वाणी कमावली पाहिजे. हाती झोळी घ्यावी पण ज्ञान प्राप्त करावं त्याशिवाय आपल्या प्रगतीचा खरंमापन होणार नाही. विद्येशिवाय मानवाला शांतता नाही आणि माणुसकी ही नाही. विद्या महासागरा सारखी आहे. माणसाला जगण्यासाठी जशी अन्नाची आवश्यकता आहे तशीच विद्येची आवश्यकता आहे. शिक्षण एक पवित्र संस्था आहे. शाळेत मने सुसंस्कृत होतात. शाळा म्हणजे नागरिक तयार करण्याचे पवित्र क्षेत्र होय. शिक्षण हे राष्ट्रीयतेचे मानवतेचे आणि अज्ञानदूर करण्याचे उदात्त कार्य आहे. शिक्षणा पेक्षा चारित्र्य महत्त्वाचे आहे. ज्ञानप्राप्त करणे हा प्रत्येक माणसाचा जन्मसिद्ध हक्क आहे. शिक्षक वर्ग हा राष्ट्राचा सारथी आहे कारण त्याच्या हाती शिक्षणाच्या नाड्या असतात. सुशिक्षित मनुष्याचे शिक्षण गरीब जनतेच्या हितास विरोधी असेल तर तो समाजाला शाप ठरतो. केवळ स्वतःची आर्थिक स्थिती सुधारण्या पेक्षा आपला शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक उद्धार आधी करून घ्यावा. विद्यार्थ्यांनी दोन गोष्टी ध्यानात ठेवल्या पाहिजेत. एक म्हणजे बुद्धिमत्तेत आणि कार्यक्षमतेत आपण कमी पडणार नाही, याची दक्षता घेतली पाहिजे. आणि दोन व्यक्तिगत सुखापेक्षा आपला समाज स्वतंत्र स्वावलंबी व सन्माननीय कसा होईल याकडे लक्ष पुरविली पाहिजे. विद्यार्थी आपले कर्तव्य आणि जबाबदारी कशी पारपाडतात यावरच समाजाचे भवितव्य अवलंबून आहे. तरुणांनी स्वतःवरच अवलंबून राहावे व स्वतःच्या कष्टावर जगाव. तरुणांनी स्वतःच्या बुद्धीवर विश्वास ठेवून तिचा उपयोग करावा. माणसाने फक्त विवेक बुद्धीला शरण जावे. ज्ञानापेक्षा पूजनीय असे काही एक नाही. माणूस स्वतःच आपल्या भाग्याचा शिल्पकार असतो. शिकलेल्या माणसाने हक्काच्या जाणिवे इतकीच कर्तव्याची जाणीव ही जागृत ठेवावी. ज्ञानार्जन करणे हा प्रत्येक मानवाचा जन्म सिद्ध हक्क आहे.

अशा प्रकारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी विद्यार्थ्यांना, तरुणांसाठी अनमोल असे विचार अनुभवातून सांगितले आहेत.

Importance of Communication in the Life of Human Being

Supriya S. Jadhav
(MSc, M.lib, NET)
Ph.D. Research Student
(S.M. Dnyandeo Mohekar, Mahavidyalaya, Tq. Kalamb, Dist. Osmanabad (Dharashiva)

Introduction :

In our daily life Communication helps us build relationships by allowing us to share our experience and needs and helps us connect to others. It's the essence allowing us to express fillings, pass on information and share thoughts. We all need to Communication of life Human messenger, Smoke signals, Pigeons and travelling on animals back were used as the mode of Communication in the Ancient time, Telephones, Newspapers, The Internet, etc. are the modern means a Communication. Lasswell, Lewin, Hovland and lazarsfeld have been called the fathers of Communication. Research for legitimizing the Communication perspective in the study of human behaviour. The older method of Communication were cave paintings, smoke, singles, symbols, Carrier, Pigeons and telegraph. Early humans could express thoughts and feelings. They could single with fire and smoke, drums, or whiteles. These are methods of communication had two limitations. First they were restricetegate as to the time in which Communication could take place. The history of Communication itself can be trased back since the origin of speech. Circa 1,00,000 B.C. The use of technology in communication may be considered since the first use of symbols, about 30,000 years B.C. Among the symbols used there are cave paintings. In adation to language based Communication it is thought that Ancient Civilization also used visual sequels to communicate over long distance. The function of Information and Communication Technology is Collection and storage of the informations, Communication of informations and Processing of informations. Communication and information Technology in the country is handled by the Ministry of Communication and information Technology at the Centre. The Ministry contains three departments namely : Department of Posts, Department of Telecommunications and Department of Information Technology.

Meaning of Communication :

A process by which information is exchanged between individuals through a common system of symbols, signs, or behaviour, the function of pheromones in insect communication also exchange of information. A lack of communication between old and young persons. Information communication, information transmitted or conveyed a verbal or written message. The captain received an important communication. A system (as telephone or computers) for transmitting or exchanging information.

Types of Communication :

Verbal communication, written communication, Non-verbal communication, Electronic communication, Formal communication, Informal communication, Upward communication, Downward communication, Lateral communication or Horizontal communication, External communication, etc.

Characteristics of Communication :

Clear, concise, correct, coherent, complete courteous, two are more persons exchange of ideas mutual understanding direct and indirect communication continuous process use of words communication and symbols ,they are proactive, they asked good question they listen they are reliable.

Effective Communication :

Exchange of ideas, at list two parsons, two away process, pervasive in nature, management function encoding and decoding continuous process, oral or written, formal or informal contemplation, comprehensiveness awareness, solidity, politeness, accuracy common language, social process, unambiguousness etc.

Verbal Communication :

Verbal Communication is a type of communication where we unspoken and written words to get our message and information across to the other person. In other words, whenever use our words to express ourselves, our feelings and our thoughts we are verbally communicating.

Non-verbal Communication :

Non-verbal Communication means conveying information without using words this might involve using certain Facial expressions and hand gestures to make a specific point or it could involve the use of eye contact, physical proximity and other non-verbal cues to get a message across. Non-verbal Communication is transmission of messages or signals through a Non-verbal platform such as eye contact, facial expressions, gestures, posture use of objects and body language. It includes the use of social cues, kinesics, distance and physical environments, appearance of vice and touch and of touch. Facial expressions, the human face is extremely expressive, able to convey, countless, emotions without saying a word, body movement and posture, gestures, eye contact, touch, space, vice, hapits touch, vocalics (vice), Kniesics (body movements and gestures), Oculesics/Facial expressions (eye and face behaviour), and physical appearance etc.

Inter-Cultural Communication :

Inter-cultural Communication is the study and practice of Communication across cultural contexts. It applies equally to domestic cultural differences such as ethnicity and gender and to international differences such as those associated with nationality or world region. Inter-cultural Communication means the capacity to communicate with people from diverse cultures is refered to as Inter-cultural Communication. Inter acting effectively across cultural lines requires perseverance and sensitivity to one another's differences.

Group Communication :

Communication is a small groups consists of three or more people who share a common goal and communicate collectively to achieve it. During small groups Communication, inter-dependent participants, analyze data, evaluate the nature of the problem decide and provide a possible solution or procedure. Communication is the act of sending and receiving messages to multiplie members of a group.

Classroom Communication :

Communication within the classroom is important in order for student to learn effectively and should be put in place from an early stage of learning. Classroom Communication exists in three categories verbal, non-verbal and written Communication. The Classroom Communication process is an inter-action and exchange ideas in between teacher and students to support students education.

Mass-Media and Society :

Mass-Media are the means of Public Communication reaching to the large, scattered, heterogeneous and anonymous audience at the same time. Mass-Media have been proved a boon to human society. Mass-Media is Communication that is to a large group, or groups, of people in a short time. This can be written, spoken or broadcast Communication. Some of the popular forms of mass-media are newspapers, magazines, radio, advertisements, social media, television, internet, and films/movies.

The Role of Post in Communication :

The establishment of the modern postal system in India can be traced back to the second half of the 18th century. This postal system established by Lord Clive in the year 1766, was further developed by Warren Hastings by establishing the Calcutta G.P.O. under a Postmaster General in the year 1774. In the other Presidencies Madras and Bombay, the General Post Offices came into existence in 1786 and 1793 respectively. The Act of 1837 first regulated the Post Office on a uniform basis to unite the post office organization throughout the three Presidencies into one all-India Service. The Post Office Act of 1854 reformed the entire fabric of the Postal system, and the Post Office of India was placed on the present administrative footing one hundred and fifty four years ago on 1 October 1854. The statute presently governing the postal services in the country is the Indian Post Office Act, 1898. Besides providing postal communication facilities, the post office network has also provided facilities for remittance of funds, banking and insurance services from the latter half of the 19th century.

Postal Network :

At the time of Independence there were 23,444 post offices throughout the country. Of these 19,184 post offices were in the rural areas and 4,160 in the urban areas. India has the largest Postal Network in the world with 1,55,015 Post Offices (as on 31 March 2009), of which 1,39,144 (89.76 per cent) are in rural areas and 15,871 (10.24 per cent) are in urban areas. Thus, the network has registered nearly seven-fold growth since Independence, with the focus of the expansion primarily in rural areas. Expansion of the postal network especially in rural areas, has to a great extent been brought about by opening part time Extra Departmental Post Offices, a system unique to the Department of Posts. Under this system, local residents are employed, subject to fulfillment of certain criteria, to man the post office for a period not exceeding five hours and to deliver and convey mails on payment of certain allowance. On an average in India, a post office serves an area of 21.21 sq km, and a population of 7175 people. Post Offices are opened subject to fulfillment of norms regarding population, income and distance stipulated by the Department. There is an element of subsidy for opening post offices in rural areas, which is to the extent of 85 per cent of the cost in hilly, tribal, desert and inaccessible areas, and 67 per cent of the cost in normal rural areas.

Information and Communication Technology (ICT) :

The concept of ICT can be trased back to the 19th century with development of telegraph and Telephone. These to inventions revolutionized the way people worked and inter-acted socially by making it responsible for one person to communicate to another person in a different location. In near-real time. In the middle of 20th century, radio and television introduced the mass communication by the end of the 20th century. The Internet had become a main stream tool for communication, commerce and entertainment. Its used continued to grow rapidly in the following years. Revolutionizing the way people work and digitally transforming the way people communicate.

The function of Information and Communication Technology is Collection and storage of the informations. Communication of Information and Processing of Informations. Data and Information are The information takes birth from data. The objective of Information and Communication Technology is To propagate more and more the material related to education and research. To usher the present generation in Cyber Age. To disseminate and propagate the informal education. The need of Information and Communication Technology in education is To satisfy the growing demand of education and to form knowledge-based society. To make educational material more interesting and comprehending. To give support to various mediums of instruction. The first step of preparing multimedia kit is To determine the content and its objectives. To select the appropriate Communication techniques. To follow the instructions to apply the above techniques.

Technical Advancement :

Morse code and of telegraph (1837), Telephone (1876), Wireless telegraphy (1895), Television (1927), Transistor (1947), UNIVAC I (First commercial Computer) (1951), ARPANET (Foundation of the Internet) (1969), First E-mail (1971), World Wide Web (1990), GSM (Global System for Mobile Communication) (1991), Netscape Navigator (1994) (Widely-used web brow), Google (1998), Commercial 3G networks (2001), Facebook (2004), iPhone (2007), Bitcoin (First blockchain-based cryptocurrency) (2008), 4G networks (2010), AlphaGo (AI system defeating world champion Go player) (2016), 5G networks (2020), Zoom (350 million daily meeting attends) (2023).

General Abbreviations and Terminology :

The general abbreviations and terminology in ICT is an most important the abbreviations and terminology of ICT are discussed in two parts, terminology in ICT and abbreviations in ICT.

Basics of Internet :

The Internet is a worldwide telecommunications system that provides connectivity for millions of other, smaller networks; therefore, the Internet is often referred to as a network of networks. It allows computer users to communicate with each other across distance and computer platforms.

E-mail :

The full form of email is Electronic Mail. Electronic Mail is the full version of the world email. E-mail is a technique for communicating between people using electronic devices. Messages (mail) are typically notes typed on a computer’s keyboard or disk-stored computer files.

Audio and Video-Conferencing :

The new normal, where everything is happening online whether school, college, or office. Basically, video conference enables the user to connect each other from different locations by both video and audio transmission at the same time, using telecommunication technology. Or we can say that is a type of online meeting where people meet live on the audio-visual call.

ICT and Governance :

The in e-Governance for ‘electronic’. Thus, e-Governance is basically associated with carrying out the functions and achieving the results of governance through the utilization of ICT (Information and Communications Technology). In this century where almost everything has been made like e-commerce, e-service, e-learning, etc. the Indian government is also trying to go with the wave and wants to govern through ICT. E-governance needs the help of ICT services to achieve their objective anytime and anywhere. It eliminates the need of physical travel by citizens to various government offices in order to get their work done. The major objective of e- governance is to support and simplify governance for all the government agents, citizens and businesses. E-

governance also means e-democracy where all forms of communications between the electorate and the electoral happen electronically or digitally.

References :

1. https://www.creativdisplaysnow.com
2. Dr. LAL, JAIN & Dr. K.C. VASHISTHA, "UGC/NET/JRF/SET/ Teaching & Research Aptitude (GNENERAL PAPER-I)" UPKAR PRAKASHAN, AGRA-2.
3. https://www.idrinstitute.org.
4. https://fcit.usf.edu.
5. https://www.careers360.com
6. https://www.geeksforgeeks.org
7. Fink, A. and Kosecoff J., "How to conduct survey a step guide" Sage Publications, Thousands Oaks.
8. Salant, P & Dillman, D., "How to conduct your own Survey" John Wiley & Sons, Inc. New York, NY.
9. Schonfeld, E., "Communication goes flat. Fortune" September 5, 1994, V130 n5 p16(1).

स्वाधीनता आंदोलन के अनछुए व्यक्तित्व : एक परिचय

सरोजनी डडसेना
शोधार्थी, डॉ. सी. वी. रामन् विश्वविद्यालय करगी रोड कोटा, बिलासपुर (छ.ग.)

प्रस्तावना :—

स्वाधीनता के इस महासंग्राम में अनेक वीर योध्दाओं ने अपने बौध्दिक बल, भाारीरिक बल व आत्मबल के बलबूते अनेक कुर्बानियाँ दी है। परतंत्रता के बेड़ियो की गूँज असाध्य वीणा सदृश तत्कालीन पत्रकारों, युवावर्गो, असहाय जनता, साहित्यकारों व महापुरूशो आदि ने भी अपने—अपने ढ़ंग से सुनी होगी। फलतः देश की स्वाधीनता की आकांक्षा लिए अपने कर्तव्य पथ पर अग्रसर हुए होंगे।

राष्ट्रीय चेतना की अभिव्यक्ति समकालीन स्थिति के प्रत्यक्षतः आनुभाविक परिदृश्य का परिणाम है, जो उदार व असहाय जनता के हृदय में आक्रोश पैदा करती है। आम नागरिक जो केवल अपनी आजीविका के लिए दो जून का निवाला बटोरने में लगे हैं उन्हे दूसरे लोगो के कार्य शैलियों से क्या वांस्ता ? जरूर कोई अमानुशिक तत्व उनके दैनिकी में खलल पैदा किया जिसका परिणाम सुलगती आग की प्रचंड ताप सदृश हृदय में दहकी है। इन प्रचंड तापित युवा क्रांतिकारियों में छत्तीसगढ़ के बिलासपुर संभाग से ठाकुर छेदीलाल, पं. ज्वाला प्रसाद मिश्र, यदुन्दन प्रसाद श्रीवास्तव, किशन चंद कायस्थ, पं. कालीचरण भाुक्ल, डॉ. शिवदुलारे मिश्र, डॉ. देवरस, मुंकुंद केशव चितले, भुवन भास्कर, डॉ. देवरस, योगनिधी भाास्त्री, चित्रकांत जायसवाल, रामकिशोर, विश्वनाथ जायसवाल, अमरसिंह, श्रीकर राव, हीरालाल, लालचंद जैन, जयपाल सिंह, भगवानदीन गौटिया, भगवतदीन काछी आदि के साथ—साथ आयुर्वेदाचार्य, संस्कृत व्याकरण भाषा शास्त्री डॉ. लोचन प्रसाद शुक्ला जी जैसे भारतीय स्वाधीनता संग्राम के वीर सपूतो का उदय हुआ। जिसमें ऐसे ही और अनेक नाम गुमनाम हो गए है। इसीतरह अनेक नाम और भी है जो स्वाधीनता के सपने देखते—देखते ई वर के अधीन हो गए। निश्चित रूप से आने वाले समय में कोने—कोने में छिपे गुमनाम हो गये इन वीर सपूतो को शोध प्रविधि के माध्यम देश व समाज के प्रत्यक्षतः करनी होगी। यही इनकी कुर्बानियों के लिए वास्तविक श्रध्दांजलि होगी। इस संदर्भ में राष्ट्रीय चेतना के सफल सर्जक, वरिष्ठ साहित्यकार डॉ. रमाकान्त सोनी की कुण्डलियाँ छंद में उद्धृत पंक्ति मुझे याद आती है —

''चाहे तो एक आदमी लिख सकता इतिहास।
बहती धारा मोड़ दे, रख खुद पर विश्वास।।
रख खुद पर विश्वास, नियत बस साफ रखे वह।
लेकर अपने संग, सभी के साथ चले वह।
कह सोनी कविराय, चुनौती बन चाहे तो।
लिख सकता इतिहास आदमी यदि चाहे तो।।''[१]

स्वतंत्रता आंदोलन में महिला चरित्र :—

स्वाधीनता आंदोलन के इस क्रम में छत्तीसगढ़ के पुरूष क्रातिकारियो के साथ—साथ अनेक महिला सेनानियो ने बराबरी से हिस्सा लिया, इन महान चरि़त्रो में डॉ. राधाबाई, रोहिणी बाई परगनिहा, फूलकुँवर बाई, बेलाबाई, केकती बाई बघेल, रूखमणी बाई, दयाबाई, पार्वती बाई(ंकर राव गनोद वाले की पत्नी), सूरज बाई (देवरी वासी) राजकुँवर बाई, यशोदा बाई परगनिहा आदि उल्लेखनीय है परंतु विडंबना है कि इन महिला स्वतंत्रता सेनानियो को इतिहास के पन्नो में हाशिए का दर्जा मिला। निश्चित रूप से यह आने वाला पीढ़ी व शोधार्थीयों के लिए उन अज्ञात व अर्ध्दज्ञात सेनानियो की शोध की महती आवश्यकता है, कहा जाता है कि रोहिणी बाई परगनिहा, राधा बाई की क्रांतिकारी टोली में सबसे कम उम्र मात्र 12 वर्श की अवस्था में नव विवाहित कन्या थी, जो अपने पति माधव दास परगनिहा के आदेश पर क्रांतिकारी गतिविधियो में शामिल हो गई।

सन् 1930 में रायपुर आंदोलन के दौरान हुए खादी प्रचार में महिलाओ के योगदान पर आल्हाकार ने लिखा है —

''बहू बेटियां हमारी कहिए, रण चंड़ी की है अवतार,
खादी आज देश में विपत पड़ी है, तुम सब हो तैयार।

कपड़ा पहनो तुम खादी का, घर चरखा देखो चलाय,
कत–कत सूत देर जो लागे, मील विलायत जाये न पाये।''[२]

बिलासपुर के प्रथम बैरिस्टर, राष्ट्रीय आंदोलन के सजग प्रहरी व बिलासपुर के प्रतिनिधित्व क्रांतिकारियो में से एक ठाकुर छेदी लाल बैरिस्टर है जिसका निवास अकलतरा है एवं इनकी सुप्रसिध्द कृति 'हालैन्ड स्वाधीनता की इतिहास है। ठाकुर छेदीलाल व्यक्तिगत सत्याग्रह में बिलासपुर संभाग से प्रतिनिधित्व भी किये है। इसीक्रम में राजस्थानी ब्राम्हण कुल के कलकत्ता में जन्मे नामानुरूप क्रांतिकारी योध्दा क्रांतिकुमार भारतीय जिन्होने रायपुर से 'छत्तीसगढ़ केसरी' व बिलासपुर से 'कर्मक्षेत्र' प्रकाशित किये। शासकीय क्रांतिकुमार भारतीय महाविद्यालय जेठा जिला सक्ती के प्रणेता स्वतंत्रता सेनानी क्रांतिकुमार भारतीय जी का जन्मभूमि कलकत्ता है परंतु लम्बे समय तक वे सक्ती विकासखण्ड के बाराद्वार में रहे है। क्रांतिकुमार नाम के बाद 'भारतीय' उपनाम उन्हे देश प्रेम की भावना व उनके त्याग कर्मो से बिलासपुर की देन बताया जाता है। देशभक्ति की भावना उन्हे बाल्यावस्था में ही अपने बड़े भाई की अंग्रेजो द्वारा गोली मारने से हुई मृत्यु से उनमें विद्रोह की भावना जागृत हुई। क्रांतिकुमार अद्भूत प्रतिभा सम्पन्न मानस कथाकार थे। वे ओजभरी मानस कथा कहकर लोगो में राष्ट्रप्रेम की भावना का प्रसार करते रहे। सन् 1930 में बिलासपुर के शासकीय हाई स्कूल में छात्रो के साथ मिलकर तिरंगा फहराकर ऐतिहासिक क्रांति पैदा कर दी थी जिसके लिए उन्हे जेल जाना पड़ा। परंतु हार न मानते हुए कई क्रांतिकारी आंदोलनो में हिस्सा लेकर अंग्रेजो से लोहा लिया जो निश्चित रूप से स्वतंत्रता आंदोलन के गौरवशाली इतिहास में दर्ज है।

अरपा और मनियारी नदी की पावन सलिल धारा ने न जाने कितने इतिहास देखे है, वह आज भी साक्ष्य रूप में निरंतर प्रवाहमान है। इक्कीसवे क्रम के जिले के रूप में निर्मित मुंगेली यूँ तो अबादी की दृष्टि से एक छोटा जिला है परंतु ऐतिहासिक दृष्टि से महान व वृहद लिए है। अतः देश की स्वतंत्रता में बढ़–चढ़कर हिस्सा लेने वाले मुंगेलीवासियों के योगदान महती गर्व का विशय है। मुंगेली के ग्राम देवरी के पावन भूमि में मालगुजार परिवार में जन्मे गजाधर साव आज भी उनके कर्मो और कुर्बानीयों के लिए जीवन्त है और रहेंगे। उन्होने सन् 1917 में होमरूल आंदोलन में बिलासपुर शाखा से प्रतिनिधित्व किये । सन् 1921 में विदेशी वस्तुओं के बहिष्कार एवं स्वदेशी के प्रचार में अमूल्य भूमिका निभाई है सन् 1931 में कांग्रेस के करॉची अधिवेशन में सतनामी बंधुओ के साथ शामिल हुए। उनके कार्यशैली से प्रभावित होकर मंचस्थ तत्कालीन अध्यक्ष सरदार वल्लभ भाई पटेल ने 'छत्तीसगढ़ का तेज–तर्रार' नेता कहकर संबोधित किया। फलस्वरूप सन् 1932 में पिकेटिंग के संबंध में उन्हे अंग्रेज सरकार ने तीन माह का कारावास व 125 रू का आर्थिक दंड का हवाला दिया।

इसीतरह छत्तीसगढ़ शासन द्वारा मुंगेली स्थित भासकीय विज्ञान महाविद्यालय का नामकरण व गृहग्राम पंचायत गीधा लिम्हा का नामकरण जिनके नामो से गौरवान्वित है वह कोई और नही प्रतिष्ठित स्व. चंदूलाल मिश्र के द्वितीय पुत्र राष्ट्रीय आंदोलन के प्रणेता डॉ. ज्वाला प्रसाद मिश्र जी है, जो कि एक ही नही अनेक स्वतंत्रता आंदोलन के गतिविधियों में सक्रिय सहभागिता निभाई है। सन् 1941 में वर्धा जेल में छः माह का कारावास व्यतीत करते हुए आपको गॉधी जी का सानिध्य प्राप्त हुआ था। वही सन् 1942 में नौ माह की जेल यात्रा भी किये एवं सन् 1955 में संस्कृत परिषद बिलासपुर के संस्थापक सदस्य इस समय श्री मुकुंद केशव चित्तले अध्यक्ष थे।

(साभार : डॉ. प्रभुलाल मिश्र–स्व.डॉ. ज्वाला प्रसाद मिश्र का जीवन परिचय)

इसीक्रम में मुंगेली के गॉधी के रूप में प्रख्यात सादगी व सौम्यता के प्रतीक पं. कालीचरण शुक्ल ने साप्ताहिक अखबार के माध्यम अंग्रेजो को ललकारा जिसके कारण उन्हे प्रेस जब्ती व जुर्माना का सामना करना पड़ा। फिर भी पीछे न हटते हुए देश की आजादी में जुटे रहे। ऐसे ही मुंगेलीवासी बाबूलाल केशरवानी ने भी सन् 1942 में विदेशी वस्तु बहिष्कार एवं पिकेटिंग के संबंध में पं. कालीचरण शुक्ल व अन्य साथियो सहित अंग्रेज सरकार ने गिरफ्तार कर जेल भेजा था। ग्राम देवरी से ही महिला स्वतंत्रता सेनानी सूरज बाई भी आजादी की लड़ाई में सुनहले अक्षरों में नाम दर्ज कर चुकी है परंतु इतिहास के पृष्ठों में गुमनाम है।

कहा जाता है कि मुंगेली जिले के छोटे से कस्बे से लगभग 22–23 क्रांतिकारियो ने स्वतंत्रता की लडाई में भाग लेते हुए देशभक्ति की भावना का परिचय दिये परंतु वे आज साक्ष्य सामाग्री के संकलन एवं संरक्षण के अभाव में विलुप्त प्राय है। सूत्रो के अनुसार देवरी के पुराना बस स्टैण्ड के पास एक शिलालेख में उक्त सेनानियों का नाम अंकित है परंतु ऐसे ही और कई वीर सपूत होंगे जिन्होने आजादी के महासंग्राम की अग्नि में आहूति दिये होंगे, जो गंभीर चिंतन व शोध का विषय है।

स्वतंत्रता आंदोलन के अपरिचित व्यक्तित्व :–

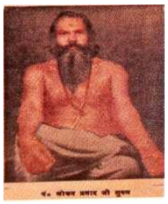

जीवन परिचय –

शक्ति की साक्षात् प्रतिमूर्ति माँ डोकरी दाई देवी मंदिर के पावन भूमि ग्राम घिवरा जैजैपुर विकासखण्ड जिला जॉजगीर–चॉपा में दिनांक 9 अक्टूबर सन् 1926 को अवतरित हुए। एक गरीब ब्राम्हण परिवार से सम्बध्द डॉ. लोचन प्रसाद जी शुक्ला का अवतरण सम्बध्द क्षेत्र व प्रदेश के लिए गौरव का विशय है। प्रथम प्रेरणा स्वरूप डॉ. शुक्ला जी का इस साधारण गांव में शिक्षा की समुचित व्यवस्था न होने के कारण दुधाधारी संस्कृत विद्यालय प्रथमा में अध्ययन करते हुए देश की आजादी के वातावरण को महसूस कर रहे थे। तदन्तर वे राष्ट्रीय स्वयं सेवक संघ में भाामिल होकर राश्ट्रीय आंदोलन के प्रति सचेत हो गये साथ ही शिक्षा अध्ययन भी जारी रखते हुए उसी विद्यालय से संस्कृत व्याकरण शास्त्री एवं आयुर्वेद रत्न की उपाधि प्राप्त किये। साथ ही आसपास के गांव में पुरोहित का काम करने भी जाते थे। उनके कार्य व व्यहार से गांव के लोग उन्हे आदर व सम्मान की दृष्टि से देखते थे। डॉ. शुक्ला जी का विवाह 15 वर्ष की अल्पायु में श्रीमती रूखमणी देवी शुक्ला से हुआ था। वह भी एक धर्मपरायण और विदुशी महिला थी। इनके दो पुत्र स्व. डॉ. ओंकार शुक्ला तथा कनिष्ठ पुत्र डॉ. ईश्वर प्रसाद शुक्ला जी है जो वर्तमान में घिवरा से मात्र 3 किलोमीटर की दूरी में ग्राम बिर्रा में निवासरत है तथा अपने पिता जी के अनुरूप सामाजिक कार्यो में सलग्न है। सूत्रो से मिली जानकारी के अनुसार डॉ. शुक्ला जी गले के कैंसर जैसे गंभीर बीमारी से ग्रसित हो गये । समयान्तर्गत जीवन से संघर्ष करते हुए एवं आपार पीड़ा सहते हुए सन् 1994 में डॉ. शुक्ला जी की पवित्र आत्मा साकेत वासिनी हो गई। परंतु आजादी की आकांक्षा लिए मन, देश के लिए कुछ कर गुजरने की भाव से उत्तेजित हो उठी और आपने नौकरी से इस्तीफा देकर राष्ट्रभक्ति और साहित्य भक्ति की ओर कुद पड़े।

साहित्यिक योगदान :–

स्वतंत्रता आंदोलन की चर्चा करने से पहले डॉ. शुक्ला जी के साहित्यिक गतिविधियो की चर्चा कर लेते है। डॉ. लोचन प्रसाद शुक्ला जी का 'ऋशभतीर्थ' नामक पॉच सर्गो में पद्यबध्द शैली में ऋशभतीर्थ (दमऊधारा) पर एक नवीन खोज कृति है। इसकी भाषाशैली तत्सम भाब्दावली, ब्रजभाषा मिश्रित संस्कृत गर्भित खड़ी बोली है। ऋषभतीर्थ का प्रकाशन प्रथम संस्करण सन् 1980 को भारतीय प्रेस इलाहाबाद से हुआ है। इस ग्रंथ के विषय में छायावाद के प्रवर्तक पं. मुकुटधर पाण्डेय जी की टिप्पणी दृष्टव्य है – ''श्री पं. लोचन प्रसाद शुक्ल जी की ऋषभतीर्थ पर यह रचना मैने पढ़ी, शुक्ल जी का पुरातत्व प्रेम प्रशंसनीय है। उन्होने महाभारत के आधार पर ऋशभतीर्थ का पद्यबध्द महात्म्य वर्णन किया है। वह बड़ा ह्रदय ग्राही है।''[3]

वहीं उक्त ग्रंथ की भूमिका में कृतिकार डॉ. शुक्ला जी ने शोध अवषेशो को उल्लेखित करते हुए संपूर्ण ग्रंथ का सार गद्यात्मक शैली में विवेचित किये हैं। जिसमें कई रहस्यमय पहलू भी समाहित है जो शोधार्थीयों के लिए सामग्री प्रस्तुत करती है उन्होने लिखा है – ''यहाँ के गढ़ में मिट्टी खुदाई के समय दाऊ तेली नामक किसान को लगभग सात सेर वजन की नारायण जी की स्वर्ण प्रतिमा प्राप्त हुई थी, जो रायपुर संग्रहालय में रखी गई थी। आश्चर्य है कि वह प्रतिमा अप्राप्य है।''[4]

उक्त ग्रंथ का विषयानुक्रम क्रमशः प्रथम सर्ग – वंदना एवं महात्म्य, द्वितीय सर्ग – अनुसंधान, तृतीय सर्ग – आलोक, चतुर्थ सर्ग – उपदेश दान व पंचम सर्ग – संपर्क आदि उपखण्डो में विभाजित है –

''मुदित हो शिव कोमल कंठ से,
प्रियतमा गिरिजा अवभाश ते।
वसुमती पर शोभित स्वर्ग सा,
ऋषभतीर्थ अनंत प्रभाव है।''[5]

अतएव 95 पृष्ठ की इस बहुमूल्य ग्रंथ में ऋशभतीर्थ के महात्म्य का चिंतन सौंदर्य भाव से करते हुए 'रामनाम' के जयघोष पर समाप्त हुई है।

डॉ. शुक्ला जी ने और कई साहित्य लिखे है परंतु परिस्थितिवश अभी तक प्रकाशित नहीं हो पाया है। प्राप्त जानकारी के अनुसार इनमें 'मंगल ज्योति' संस्कृत भाषा में लिखित पद्य संग्रह है जो प्रेस में लटका हुआ था। इसीतरह 'सीता चरित्र' हिन्दी भाषा में रचित गीत संग्रह है जिसकी पाण्डुलिपि डॉ. शुक्ला जी के कनिष्ठ पुत्र डॉ. ईश्वर प्रसाद शुक्ला जी के पास सुरक्षित है। इसीतरह कई कृतियाँ अप्रकाशित है।

शिक्षा के क्षेत्र में योगदान :—

पं. लोचन प्रसाद शुक्ला जी सामाजिक चिंतक तो थे ही साथ ही आने वाली पीढ़ी के लिए शिक्षा की समुचित व्यवस्था हेतु सदैव चिंतित रहे। इस हेतु पं. शुक्ला ने अपने सूक्ष्म विचारो एवं कवित्व गुणो से पल्लवित एक युग पुरूष की भॉति 'आर्य बाल कल्याण समिति बिर्रा' की नींव रखी तथा कालान्तर में इस समिति के प्रेरणा स्रोत के रूप में धैर्य पूर्वक सुनियोजित कार्यक्रम के अनुरूप समिति के माध्यम बिर्रा नगरी में सरस्वती शिशु मंदिर के परिकल्पना का बीज बोया। परिणामस्वरूप कार्यानुरूप उक्त विद्यालय की स्थापना की गई। वर्तमान में इनके कनिष्ठ पुत्र आर्य बाल कल्याण समिति के व्यवस्थापक, सचिव डॉ. ईश्वर प्रसाद शुक्ला जी इनके सपनो के इस शिक्षा मंदिर को समृध्द व गौरवशाली बनाने हेतु अनवरत कर्तव्यबघ्द है। जिसमे आसपास के ग्रामीण भाई—बहन शिक्षा अर्जित कर लाभान्वित हो रहे है। डॉ. ईश्वर प्रसाद शुक्ला जी कहते है — ''विद्यालय की प्रथम ईट अर्थात नीव की ईट श्री लोचन प्रसाद शुक्ला जी के सपनो को साकार रूप देते हमारे सरस्वती शिशु मंदिर बिर्रा समग्र रूप से आलोकित दैदीप्यमान हो चली है।''[6]

स्वतंत्रता आंदोलन में भूमिका :—

चूँकि पूर्व में स्वतंत्रता आंदोलन के बीज रूप का प्रादुर्भाव डॉ. लोचन प्रसाद जी के अवचेतन मन में कैसे प्रवेश पाया इसका उल्लेख कर आये है। ''सन् १६४२ में अंग्रेजो के खिलाफ सभाएँ लेकर भारतीय जनता को जगाया। समय—समय पर कई बार अंग्रेजी हुकूमत के खिलाफ प्रदर्शन करवाएँ। २७—६—१६४२ को अंग्रेजी सरकार के खिलाफ भाशण देते समय आपको गिरफ्तार कर जेल में डाल दिया गया। जेल से निकलने के बाद पुनः आंदोलन में सक्रिय भाग लेते रहे।''[7]

वर्तमान में पं. लोचन प्रसाद शुक्ला का स्नेही परिवार ग्राम बिर्रा में निवासरत है। बता दे कि डॉ. शुक्ला जी के व्यक्तित्व से संबंधित जितनी भी जानकारी उपरोक्त उल्लेखित है, यह मेरे मौलिक प्रयास का प्रतिफल है अभी तक जितनी भी सामग्री मिल पायी है उसके अनुरूप मैने स्वतंत्रता सेनानी डॉ. लोचन प्रसाद शुक्ला जी के अनछुएँ पहलू को उजागर करने का किंचित प्रयास करते हुए अक्षरांजलि अर्पित की है।

निष्कर्श :—

इन गुमनाम क्रांतिकारी डॉ. लोचन प्रसाद शुक्ला जी के चरित्रो से साक्षात्कार होने की प्रथम प्रेरणा मुझे भारतीय आजादी के अमृत महोत्सव कार्यक्रम श्रृंखला के अंतर्गत भारतीय इतिहास अनुसंधान परिषद नई दिल्ली एवं छत्तीसगढ़ शासन उच्च शिक्षा विभाग के प्रायोजन से नवीन शा. महाविद्यालय नवागढ़, जिला—जॉजगीर—चॉपा, छत्तीसगढ़ के द्वारा दिनांक 23—24 अप्रैल 2022 के दो दिवसीय राष्ट्रीय अंतर्विशयक शोध संगोष्ठी रंगमहल रिसॉर्ट चॉपा में सम्पन्न हुआ, जिसमें स्रोत विषेशज्ञ के रूप में आंचलिक इतिहासकार एवं छत्तीसगढ़ अध्ययन विषेशज्ञ, वरिष्ठ साहित्यकार, चॉपा निवासी डॉ. रमाकान्त सोनी के द्वारा प्रस्तुत बीच व्याख्यान से मुझे डॉ. लोचन प्रसाद शुक्ला के व्यक्तित्व की सक्षिप्त जानकारी मिली। जिसे मैने शोध प्रविधि के माध्यम विस्तार दिया है। अतः डॉ. सोनी जी की प्रेरणा और मार्गदर्शन से ही अपने उद्‌देश्य को सार्थक सिध्द करने की मौलिक प्रयास किया है। अपने क्षेत्र विषेश की मिट्‌टी से जुड़े इस युग प्रणेता के व्यक्तित्व से सरोकार होने पर मुझे गर्व तो महसूस हो रही है, साथ ही आने वाली पीढ़ी इनके सतकर्मो से परिचित होंगे।

उपरोक्त क्रम में अनेक स्वतंत्रता सेनानियो के समर्पण व त्याग आज भी उतने ही श्रध्दामय भाव से अश्रुपूरित श्रध्दासुमन अर्पित करती है, परंतु उन अज्ञात वीर सेनानियो को आजाद भारत के अमर इतिहास में अक्षरांजलि देने की महती कर्तव्य बनती है। उपरोक्त आलेख में भले ही कई पवित्र नाम दर्ज तो है जो लेख को सुवासित करती है परंतु आलेखकार के पास प्रमाणित साक्ष्य उपलब्ध नही होने के कारण विस्तार देने में असमर्थ है। इसका खेद है। भविष्य में यह सदप्रयास रहेगा कि उन नामो को गंभीर शोध अध्ययन व चिंतन के माध्यम विश्लेषित किया जा सके।

संदर्भ ग्रंथ :—

1. डॉ. रमाकान्त सोनी : अब किसे भारत कहे, प्रथम संस्करण 2016, जयपुर : समर प्रकाशन पृ. 30
2. हरिठाकुर, पूर्वोक्त पृ. 93
3. पं. मुकुटधर पाण्डेय — ऋशभतीर्थ के समीक्षा आलेख से
4. पं. लोचन प्रसाद शुक्ला : ऋशभतीर्थ (भूमिका) पृ 3
5. पं. लोचन प्रसाद शुक्ला : ऋशभतीर्थ (प्रथम सर्ग) प्रथम संस्करण 1980, इलाहाबाद : भारती प्रेस पृ. 5
6. डॉ. ईश्वर प्रसाद शुक्ला : नींव के ईट — डॉ. लोचन प्रसाद शुक्ला जी, विद्यालय दर्पण स्मारिका (पत्रिका) 2014
7. डॉ. लोचन प्रसाद शुक्ला : ऋशभतीर्थ प्रथम पृष्ठ